This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

HC
403
.G38

A 897,041

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817
LIBRARIES

Geshov, I.

Ив. Ев. Гешовъ.

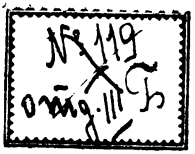

№ 302
34

Думи и Дѣла

Финансови и Економически Студии.

СОФИЯ,
Печатница на Ив. Г. Говедарски и С-ие
1899.

HC
403
.G38

81-B1275
11-4-51

СЪДЪРЖАНИЕ.

	Стр.
Прѣдговоръ	I
Источно-Румелийски Финанси	1
Устройство на Швейцарскитѣ и на Гръцката Народна Банки	16
Пощенската Спестовна Касса	41
Чиновнишкий Пролетариатъ	48
Задругата въ Западна България	66
Нашитѣ Градинарски Дружества	94
Задружното Владѣние и Работение въ България	116
Земледѣлческитѣ Имоти и Производителность на България	127
Постановленията на Пловдивский Земледѣлческо Промишленний Съборъ	138
Богатството на България	164
Данъчний Товаръ на България	179
Наший Расходенъ Бюджетъ	184
Рѣчъ при отваряние засѣданията на Данъчната Коммиссия	199
Рѣчъ при отворяние засѣданията на Коммиссията за обсѫждание мѣрки по подобрение положението на селското иаселение	203
Законопроектъ за семейнитѣ недвижими имоти	213
Мотиви за Законопроекта за семейнитѣ недвижими имоти	219
Нашитѣ Данъци	225
Данъцитѣ и Бюджетътъ	229

ПРѢДГОВОРЪ

„Думи и Дѣла“ нарекохъ азъ тая сбирка отъ статии, обнародвани въ разни списания отъ 1883 г. насамъ, защото тя съдържа, заедно съ нѣкои чисто економически студии, и много мои думи прѣди да станѫ министръ и нѣкои мои дѣла прѣзъ министерствуванието ми. Съ тѣхното обнародване азъ имамъ за цѣль, първо, да ги направя по-достѫпни за ония, които се интересуватъ въ нашиѝ финансовъ и економически битъ и, второ, да заставя, ако могѫ, и други наши министри да обнародватъ вкупъ, като мене, думитѣ, които сѫ казвали, прѣди да станѫтъ министри и дѣлата, които сѫ извършили като министри. Чини ми се, че ако тоя мой примѣръ се послѣдва, ако той стане обичай у насъ, ние нѣма да виждаме въ такъвъ размѣръ онова разногласие между думи и дѣла, което тъй много поразява студента на нашата история отъ освобождението ни насамъ.

Между студиитѣ азъ обнародвамъ и доклада върху управлението ми на източно-румелийскитѣ финанси, доклада върху устройството на Швейцарскитѣ и Гръцката емисионни банки, постановленията на Пловдивский Земледѣлческо-Промишлений Съборъ по индустрията, писани отъ мене и най-послѣ рѣчитѣ ми прѣдъ коммиссиитѣ за данъчната реформа и за подобрението положението на селското ни население. Първий—по източно-румелийскитѣ финанси — има, мисля, извѣстно историческо значение. Вторий—по банкитѣ — ще покаже на ония, които критикуватъ нашата

Народна Банка, чиито законъ и уставъ се изработихж от мене, че не само Русситѣ и ние имаме емисионни банки съ капиталъ внесенъ отъ държавата и съ ипотечно отдѣление. Колкото за резолюциитѣ на събора и за рѣчитѣ ми, обнародвамъ ги за да се види, че по тѣхъ се водихъ, до колкото бѣ възможно, при изработванието на законитѣ и законопроектитѣ, които съставляватъ моята законодателна дѣятелность като министръ на Финанситѣ и управляющъ Министерството не Търговията и Земледѣлието отъ 1894 до 1897 г.

За запознавание съ тая моя дѣятелность, настоящий сборникъ не ще бжде достатъченъ. Ония, които се интересуватъ, трѣбва да се отнесжтъ до дневницитѣ на Народното Събрание за сессиитѣ 1894, 1895 и 1896 г., въ които дневници ще намѣрятъ законопроектитѣ ми, заедно съ изложенията на мотивитѣ имъ и съ моитѣ рѣчи по тѣхъ. Не вмѣстихъ итѣхъ въ тая сбирка, защото тамъ се намиратъ сбрани всички вкупъ. За улеснение, обаче, на интересующитѣ се, азъ тукъ забѣлѣжвамъ въ кои засѣдания и години сж били разисквани тия закони и законопроекти.

I По Финанситѣ

1) Законъ по акцизитѣ (засѣдания 20, 26, 37, 38, 43 и 44 — 1894 година).
2) „ за данъка върху занятията (засѣдания 35 и 44 — 1894 год.).
3) „ за поземелний данъкъ (засѣдания 35 и 44 — 1894 год.)
4) „ за данъка върху сградитѣ (засѣдания 35 и 44 — 1894 год.)
5) „ за статистическото право (зас. 15—96 год.)
6) „ за промѣнение и допълнение закона за отчетностьта на бюджета и закона за тютюна (засѣдание 15, 34 и 41—1896 г.)
7) „ за монетитѣ—златний еталонъ (засѣдание 22 и 27—96 год.)

8) Законопроектъ за оризищата (засѣд. 28—1894 год.)
9) „ за кръчмарството и публичното пиянство (засѣд. 20—1895 год.)

II По Търговията и Земледѣлието:

1) Законъ за земледѣлческитѣ касси (засѣдания 11, 37 и 38-1894 год.)
2) „ „ търговско-индустриалнитѣ камари (засѣдания 35 и 44—1894 год.)
3) „ „ насърдчение мѣстната индустрия (засѣдания: 26 и 44—1894 год.)
4) „ „ държавнитѣ практически училища (засѣдания 42 и 44—1894 год.)
5) „ „ застрахуване земнитѣ произведения отъ градобитнината (засѣдания 17, 30 и 38—95 г.)
6) „ „ повдигание хранението на буби и копринената индустрия въ Княжеството (засѣдания 13 и 41—1895 г.)
7) „ „ уреждание исплащанието откупенитѣ господарски и чифлички земи (засѣдания 42 и 49—1895 год.)
8) „ „ мѣркитѣ противъ филоксерната зараза и за възобновлението на опустошенитѣ отъ нея лозя (засѣдания 20, 47 и 48,-1895 год.)
9) „ „ допълнение закона за коневъдството отъ 1892 г. (засѣдания 28 и 33—1896 год.)
10) „ „ военни ремонтни депа и чифлици при тѣхъ за прачтическо обучение на войницитѣ по земледѣлието и клоноветѣ му (засѣдан. 9 и 28 — 1896 год,)
11) „ „ задължителното носение на мѣстни дрѣхи и обуща (зас. 28 и 39—1896 г.)
12) „ „ заема отъ 30.000.000 лева за усилване срѣдствата на земледѣлческитѣ касси (засѣд. 35—1896 год.)
13) „ „ лова (засѣдания 34 и 39—1896 год.)
14) „ „ горитѣ (засѣдание 41—1896 год.)
15) Търговскитѣ договори (зас. 41—1896 год.)
16) Законопроектъ за земледѣлческитѣ конкурси (засѣдание 20,—1894 г., засѣд. 13—1895 г.)
17) „ за лотариитѣ (засѣдание 26,—1894 г., засѣдание 16—1895 г.)
18) „ подпомагание прѣдприятията, които иматъ за

цѣль подобрението на земледѣлието (засѣдание 36—1894 г., засѣд. 24—1895 год.)

19) „ „ земледѣлческото учение (засѣд. 35—1894 г.)

20) „ „ противъ лихвоимството и експлоатирането на населението (засѣдание 13—1895 г., засѣдание 34-1896 год.)

21) „ „ ветеринарната полиция (засѣд. 16—1895 г.)

22) „ „ уредбата на еснафството (засѣдание 48, 1895, засѣдание 34—1896 год.)

23) „ „ общото прѣброяване населението, сградитѣ и домашний добитъкъ (засѣдание 54—1895 г.)

По поводъ на тия мои законодателни дѣла, не сж излишни, мисля, слѣдующитѣ бѣлѣжки:

1. По данъчнитѣ закони доста писахъ въ статиитѣ си: „*Нашитѣ Данъци*“ и „*Данъцитѣ и Бюджетътъ*“. Тука ще забѣлѣжж, че чудна е кжсотата на памятта на нашитѣ съврѣменници. Кой не помни, че въ сессията на 1893 г. Г. Лазаръ Дуковъ и други прѣдставители на земледѣлческото ни население, искахж отъ тогавашното Народно Събрание едно намаление на поземелнии налогъ отъ 10% само? Тогавашното правителство заяви, че това намаление е невъзможно, защото земледѣлието било прогресирало, земледѣлцитѣ не били собственници и намалението на прѣки данъци не могло да стане тъй като не могли да се увеличатъ непрѣкитѣ. И прѣдложението на г. Дукова се отхвърли. (Дневници 1893, кн. II, стр. 300). Невъзможното въ 1893 год. станж възможно въ 1894 и 1895 г. Поземелний налогъ се намали, не съ 10, а съ 40%, пжтната повинность—съ 50%, бегликътъ съ — 20%, а серчимътъ съвсѣмъ се уничтожи. И, както ще видятъ читателитѣ ни въ статиитѣ ми върху данъцитѣ, нашето бѣдно население се облегчи съ цѣли 15.332.442 лева на година. И подиръ това намаление се чухж дѣйствително оплаквания, че

поземелний данъкъ не билъ равномѣренъ. Нъ дѣ е той равномѣренъ? Четѣте Léon Say (Le Dégrèvement de l'Impôt Foncier) и ще видите (стр. 9) че въ Франция има окржзи, околии, общини обложени съ 2 пжти, 5 пжти, 35 пжти повече поземеленъ налогъ отъ колкото други окржзи, околии и общини! И въ Франция ужъ равенството върви съ свободата и братството—liberté, égalité, fraternité.

Колкото за акцизитѣ, идеалиститѣ, които искатъ да се уничтожатъ всичкитѣ наши непрѣки данъци и да се замѣстятъ и тѣ и другитѣ прѣки съ всеобщий подоходенъ прогрессивенъ данъкъ, ще видятъ отъ моята рѣчь при отваряниeто на данъчната коммиссия, защо България не може да мисли за въвеждането на подобенъ данъкъ, додѣто въ една поне образована страна той не се въведе и функционира и опита. Ако въ страни съ по́-грижливо въспитание и по̀-облагородени нрави, законодательтъ не е въвѣрилъ опрѣдѣлението на цѣлий данъкъ на гражданитѣ въ ржцѣтѣ на едно тържествующе болшинство (защото кой други ще го опрѣдѣля?) мислимо ли е това да стане въ България? У насъ повече отъ колкото всякждѣ другждѣ, относителностьта, своеврѣменностьта на ступанственнитѣ форми и на данъчнитѣ системи, тъй драга на историческата политико-економическа школа, трѣбва да бжде исходната точка на законодателството. Въ републиканска Франция работницитѣ, които се броятъ съ милиони, плащатъ косвенъ данъкъ дори и на хлѣба си (7 лева на 100 килграма жито) и единъ кабинетъ, поддържанъ отъ радикали и социалисти, като оня на Леонъ Буржоа, не можѝ да уничтожи тоя антидомократический товаръ. Внѐсе наистина проектъ за подоходенъ налогъ, нъ само за замѣстването на нѣкои прѣки данъци. У насъ най-голѣмий акци-

зенъ приходъ дава спиртътъ, за който отъ хигиеническа и отъ морална точка на зрѣние може смѣло се каза, че прѣстжпление прави оная държава, която не го облага. Затова у всичкитѣ страни хектолитрътъ спиртъ се облага съ много по-тѣжъкъ данъкъ отъ колкото у насъ, както може да се види отъ слѣдующата таблица:

Англия	489 лева	Белгия	128 лева
Холандия	253 „	Германия	212½ „
Съед.-Щати	259½ „	Ав.Унгария	98½ „
Норвегия	225 „	Швейцария	87 „
Россия	221 „	Испания	81 „
Франция	156 „	Румжния	80 „
Итал. и Швец.	140 „	България	75 „

Прибавямъ, че не само велики държавни мжжие, неекономисти, като Тиеръ, сж прибѣгвали до косвеннитѣ данъци, нъ и економистъ, като сегашний австрийский министръ на финанситѣ, Г-нъ Кайцлъ, който е профессоръ на Политическата Економияавъ въ Пражский университетъ, тая година е прѣдложилъ увеличението на акциза върху спирта, пивото и захарьта*).

2). Писа се нѣколко пжти, че чрѣзъ закона за измѣнение отчетностьта на бюджета, бюджетитѣ на държавнитѣ желѣзници, мина и печаттица били ужъ отнети отъ контролата на Смѣтната Палата. Това не е вѣрно, както всякой може да се убѣди като прочете чл. 15 и 16 отъ тоя законъ. Полезно бѣше да се извадятъ тия бюджети отъ общий държавенъ бюджетъ за да се не прави въ странство, съ цѣлъ да се убива кредитътъ ни, криво сравнение между наший бюд-

*) Най-послѣднитѣ телеграфически извѣстия съобщаватъ, че и днешний финансовъ министръ на Англия, г. Хиксъ-Бичъ, е прибѣгнжлъ до косвеннитѣ даждия—увеличение митата на виното и спирта—за покривание тазъ-годишний дефицитъ.

жетъ и бюджети на други държави, които или не експлоатиратъ желѣзници и пр. (като Англия, Швейцария и Гърция), или експлоатиратъ, нъ отдѣлятъ бюджетитѣ имъ (като Германия и Румжния). Нъ съ това отдѣлвание Смѣтната Палата пакъ си е запазила право да контролира и желѣзници и мина и печатница, и тя упражнява това право, както всякой може да се увѣри, като попита нѣкой нейнъ съвѣтникъ.

3) Съ въвеждането на Златний Еталонъ — приетъ напослѣдне въ Австрия, Россия, Япония, и Мексико — ще се принесе такава полза на страната, каквато само хора, които не виждатъ що става подъ носа имъ, въ Румжния, не могжтъ да разбержтъ. Щомъ всичко почне да се плаща въ злато, банкнотитѣ на Българската Народна Банка ще се пръснатъ въ цѣлата ни страна и нашиий емисионенъ институтъ ще може да развие една невидена до сега дѣятелность, като намали лихвата си и до 5%. Примѣрътъ на Румжния е много краснорѣчивъ въ това отношение. Нейната Народна Банка е имала на 31 Декемврий 1898 г. за 162.334.020 лева банкноти въ обращение, а наличность само 82.706.970 л. Ще се каже, че тя е работила съ 79.628.050 фр. повече пари, благодарение на факта, че златний еталонъ е общъ у нея, а не като у насъ, банкнотитѣ на банката ни да бждатъ въ злато, а законний еталонъ въ срѣбро.

4). Капиталътъ на земледѣлческитѣ касси, благодарение на постановлението на новий законъ, че лихвитѣ имъ се капитализиратъ, се е качилъ отъ 19.341.411 л. въ началото на 1894 г. на 30.341.411 лева въ края на 1898 г. Съ други думи, той се е увеличилъ въ 5 години съ 37 %, когато въ по-прѣдишното петолѣтие той се бѣ увеличилъ само съ 12%, (отъ лева 17.025.008

въ 1890 г. на лева 19.391.411 въ 1894 г.) Съ 5 %-ий ни заемъ отъ 30.000.000 и съ увеличението на влоговетѣ—сиротски, срочни и безсрочни — земледѣлческитѣ касси сѫ станали мощенъ факторъ за подпомагание земледѣлцитѣ ни, за въвеждание и у насъ Райфейзенови касси, за купувание усъвършенствувани машини*) и пр. Тѣхний балансъ отъ 34.831.993 л. въ. 1894 год. се е въскачилъ на 90.175.102 л. въ 1898 г. („Държавенъ Вѣстникъ" №62—1899 г.) Съ врѣме, когато тѣхнитѣ срѣдства се удвоятъ и утроятъ, профессията на частни лихвари у насъ ще стане безполезна. А какво неможе да се направи когато тѣхнитѣ капитали тъй порастнѫтъ, щото лихвитѣ да могѫтъ да се употрѣбяватъ вече и за други чисто земледѣлчески цѣли? Ако сегашний законъ не се бута, много полезни работи могѫтъ да се направятъ. Земледѣлчески синдикати и училища и университетъ, като въ Дания**), могѫтъ да се издържатъ съ една часть само отъ доходитѣ имъ, когато отъ другата частъ могѫтъ да се основатъ, като въ Нова Зеландия, old age pensions (Altersrenten, retraites de vieillesse), пенсии за стари само и неджгави земледѣлци.

---

*) Вносътъ на земледѣлческитѣ машини много бързо напрѣдва, при всичко, че двѣтѣ послѣдни години бѣхѫ съсипителни за земледѣлцитѣ, па и за всички, тъй като България загуби отъ лошитѣ реколти най-малко 300.000.000 лева — половината отъ своето земледѣлческо производство (виждте статиитѣ ми върху производството и богатството на България) — и тая загуба е причината на економическата криза. Ето цифритѣ на тоя вносъ за тритѣ послѣдни години, въ левове

	1996	1897	1898
Земледѣлчески машини	281.160	505.860	686.998
„ сѣчива	155.5-3	3?2.730	486.614
Други машини и сѣчива	775.967	1.193,926	1.992.474

**) Съжалявамъ, че не можихме да прѣобразуваме нашето начално, въ свръзска съ земледѣлческото и въобще профессионално образование. Нъ ако Румѫния едва тая година се сдоби съ законъ по тоя прѣдметъ, трѣбваше ли да бързаме ние, прѣди да изучимъ въпроса?

5). Съ закона за насърдчвание мѣстната индустрия се даде възможность да се основатъ вече двѣ дружества за захарни фабрики, фабрика за памучни издѣлия и пр. и да не пропаднжтъ нѣкои и други индустриални завѣдения, които безъ тоя законъ и безъ законътъ за носение мѣстни дрехи, непрѣмѣнно щѣхж да пропаднжтъ. Ония, които тъй легкомислено, за да не кажа и прѣстжпно, критикуватъ тия закони, не знаятъ, че благодарение на единъ подобенъ законъ за насърдчавание мѣстната индустрия Унгария е напрѣднжла промишленно. И днесъ още тя счита тоя законъ за необходимъ, тъй като, споредъ „Pester Lloyd“ отъ 16 Мартъ 1899 г., унгарското правителство имало намѣрение да го продължи „защото, както пише тоя вѣстникъ, въ индустриално отношение ние (маджаритѣ) не сме още тъй укрѣпнжли, щото да можемъ да се лишимъ отъ единъ подобенъ законъ“.

6). Законътъ за застрахувание земнитѣ произведения отъ градобитнина — тоя бисеръ на нашето социално законодателство—благодарение на който съ 1 левъ премия на година (виждте статията ми *Данъцитѣ и Бюджетътъ*) $58^1/_2$% отъ нашитѣ земледѣлци застраховатъ произведенията си отъ градушка, е единственний, който не е билъ критивуванъ за цѣльта, която гони, а само за начина, по който се приспособява. Никой законъ—особно никой въ България новъ законъ—не може да излѣзе съвършенъ отъ ржцѣтѣ на законодателя. Опитътъ трѣбва да покаже грѣшкитѣ му. Грѣшкитѣ при приспособлението на тоя законъ трѣбва добрѣ да се изучатъ и поправятъ чрѣзъ едно законодателно измѣнение на първоначалний му текстъ. Въ това измѣнение нуждно е, мисля, да се прѣдвиди едно максимално производство на

разнитѣ ни растения—като 10 пжти поземелний налогъ или друга нѣкоя цифра—за да не ставатъ злоупотрѣбленията, които тукъ-тамѣ сж се констатирали.

7. Съ търговскитѣ договори ние постигнжхме:

а) Да можемъ да третирами и ние на равна нога съ чуждитѣ сили;

б) Да можемъ да облагаме съ непрѣки даждия нѣкои прѣдмети, право, което нѣмахме прѣди 1895 г. Достатъчно е да си припомнимъ, че намъ не се дозволяваше отъ чужденцитѣ да натоваримъ съ данъкъ спирта — тая отрова, която въ цѣлъ свѣтъ се облага съ огромни даждия — за да разберемъ неоцѣнимата побѣда, която България спечели и въ морално и въ материално отношение съ извоюваното на акцизитѣ. Тия послѣднитѣ принесохж косвенно грамадна услуга на нашето лозарство, сапунарство, парфюмерство, производството на бонбони, консерви, растителни масла и пр. А когато нѣма гроздие, нашитѣ спиртове истикватъ чуждитѣ, благодарение пакъ на нѣкои членове отъ закона за акциза и пò високитѣ мита. Ето колко литри мѣстенъ и чуждъ спиртъ се е консумиралъ у насъ въ 1894 (прѣди акцизитѣ) и въ 1898 год.

1894 г. (по г. Колушки)

Мѣстенъ спиртъ	Чуждъ спиртъ
3.504.496	5.317.158

1898 г. (по официални цифри).

Мѣстенъ спиртъ	Чуждъ спиртъ
7.043.458	165.208

Благодарение пакъ на сжщитѣ мѣрки, производството на нашето пиво се увеличава значително, когато вносътъ на чуждото почти се не измѣнява. Ето цифритѣ пакъ въ литри:

1898 г. (по г. Колушки)

Мѣстно пиво	Чуждо пиво
2.500.000	249.938

1898 г. (по официални цифри)

Мѣстно пиво	Чуждо пиво
4.434.370	276.657

в) Да можемъ да облагаме съ данъкъ и ние, както всяка самостоятелна държава, чуждитѣ подданници живущи въ България, нѣщо, което не можахме да правимъ прѣди 1895 г.

г) Да можемъ постъпенно да се освободимъ и отъ капитулациитѣ. Това освобождение, намѣкнжто въ чл. I отъ нашиѝ търговскиѝ договоръ съ Австрия, не е наистина още дѣло свършено, нъ то ще се свърши, както се свърши и освобождението на Румжния отъ капитулациитѣ, седемъ години слѣдъ като се подписа за това договоръ съ Италия. (T. G. Djuvara, Introduction à l'Etude du Droit Conventionnel de la Roumanie, стр. 13).

д) Да можемъ да повишимъ нашитѣ приходи отъ митницитѣ съ 120 до 145 %. Тукъ азъ считамъ за необходимо да приведж това, що казахъ въ Народното Събрание на 30 Окт. 1898 г., и то въ съкратенъ видъ, като се ползувамъ и отъ изданието на Статистическата ни Дирекция за търговията ни прѣзъ 1898, което токо-що получихъ:

Прѣзъ 1897, първата година на търговскитѣ ни договори, България събра 7.969.770 лева повече мито и акцизи (на лева 77.402.278 обложенъ съ мито вносъ, слѣдъ като се спаднжтъ безмитнитѣ стоки и сольта) отъ колкото щѣше да събере по старий режимъ ($8^1/_2$%). Имаме, слѣдевателно, едно процентно увеличение отъ 121 %. Прѣзъ 1898 вносътъ ни е билъ отъ лева 72.630.250 отъ който, като се спадне стойностьта на безмит-

нитѣ стоки и на сольта (всичко 8.389.414), остава обложена съ мито внесена стока за 64.340.836 лева. Тоя послѣденъ вносъ, обложенъ по 8 $^1/_2$%, споредъ старий режимъ, щѣше да ни даде единъ приходъ отъ лева 5.478.971, когато въ сѫщность България събра въ мита (безъ митото на сольта), 9.412.230 лева, въ повече акцизъ 3.753.000 лева и въ вносно статистическо право 184.424 лева, всичко лева 13.359.654. Има, слѣдователно, едно процентно увеличение отъ 143%. Вносътъ на готови дрехи и обуща постоянно се намалява. Ето цифритѣ въ левове:

	1896	*1897*	*1898*
Дрехи	2.612.970	1.618.750	1.063.009
Обуща кавафски	257.816	91.084	8.629
„ добри	520.306	201.937	193.878
Всичко	3.391.092	1.961.771	1.265.516

Отъ тия краснорѣчиви цифри за стокитѣ, за които най-много врѣва се дигнѫ въ 1896 г. и отъ горѣдоказаното увеличение на митнитѣ приходи става явно, че мѣстната ни индустрия се покровителствува до колкото бѣ възможно. Правото за износа на добитъка ни не можà да се извоюва, както и Ромѫния не можà да го извоюва за свойтъ добитъкъ, при всичко, че правѝ митнишка война, както и Руссия не можà да го добие, вслѣдствие на всеобщото течение за покровителствувание мѣстний добитъкъ, течение, което затвори границитѣ и на свободна Англия за вноса на живъ добитъкъ.

е) Да можемъ да имаме едно по-справедливо оцѣнение на вноснитѣ стоки, благодарение на „специалнитѣ постановления относително събиранието на митнитѣ права по стойность отъ вносимитѣ въ България стоки“, приложени при търговскитѣ ни договори, та ако, слѣдъ 1903, г. прѣдпочтемъ да

имаме специфични мита, ще имаме пó-добра основа за оцѣнение стокитѣ, отъ колкото имахме до 1896 г..

ж) Да можемъ да освободимъ—вслѣдствие спогодбата съ Румжния—25-тѣ хиляди българе, градинаре и работници, които отиватъ всяка пролѣть въ Румжния, отъ 5-тѣ лева *виза* на поспортитѣ, които имъ зимаха до 1896 г. румжнскитѣ консулски власти.

8. По законопроектитѣ за лихварството и за семейнитѣ имоти (който вмѣстихъ въ тая сбирка, защото не е обнародванъ въ Дневницитѣ на Народното Събрание) ще забѣлѣжя само, че практическата англо-саксонска раса е намѣрила за необходимо да въведе подобни законоположения въ колониитѣ си и че самата стара Англия, тъй привързана до скоро на теорията, че никакво стѣснение не трѣбва да се вниса въ паричнитѣ сношения на хората, тая година гласува единъ лихварский законъ — Money Lenders Bill—който ограничава размѣра на лихвата. Слѣдъ една двѣ добри реколти, слѣдъ като още се увеличятъ срѣдствата на землед. касси, необходимо е да се прокаратъ тия закони.

Ще се интересуватъ, вѣрвамъ, читателитѣ, да чуятъ нѣщо и по бюджета, по дефицититѣ и по злобата на деня—паралелната линия. По тѣхъ именно най много ще говоря, за това и ги оставихъ за най на края.

Ще помоля най-напредъ всички ония, които искатъ да си съставятъ едно ясно понятие за нашата финансова политика прѣзъ послѣднето петилѣтие, да прочетжтъ не само моитѣ финансови изложения, произнесени въ Народното Събрание (2 Декемврия 1894, 29 Ноемврия 1895 и 17 Декемврия 1896) и моитѣ рѣчи по финансовото положение, слѣдъ като си дадохъ оставката като министръ (Декемврия 1897 и 30 Октомврия 1898),

нъ и докладътъ на мойтъ прѣдшественикъ по финансовото положение, обнародванъ въ в. „Свободно Слово“ брой 53 отъ 14 Юлия 1894 г. Отъ това прочитание умнитѣ и безпристрастни людие (за безумнитѣ и пристрастни не искамъ и да зная) ще си съставятъ мнѣние, че това, което се направи по финанситѣ ни прѣзъ трилѣтието 1895—1897 рѣзско се различава отъ оновъ, що бѣ извършено за прѣдшествующето трилѣтие 1892—1894 г. И дѣйствително, ето що казваше мойтъ прѣдшедственикъ въ свойтъ токо-що споменатъ докладъ:

Като прѣминавамъ къмъ бюджето-проекта за идущата 1894 година, добититѣ въ повѣреното ми Министерство свѣдения, както и приложений тукъ балансъ, показватъ, че расхода по него възлиза на лева 94.326.435, а прихода — на л. 78.986.750. Така щото явява се недоимъкъ и по тоя бюджетъ отъ лева 15.339.685.

Къмъ този бюджетъ има да се отнесатъ още:

а) Новитѣ свърхсмѣтни кредити, за които е искано съгласието ми и които до сега възлизатъ на лева 6.500.531.86 ст.

б) Остатъцитѣ отъ разрѣшенитѣ прѣзъ миналата година свърхсмѣтни кредити, които къмъ 1 того възлизатъ на лева 3.591.103.91 ст. и които ще бждатъ расходвани.

в) Заемътъ отъ три милиона лева, който правителството по постановление на Министерский съвѣтъ тъкми да направи на столичното кметство и

г) Свърхсмѣтний кредитъ, съгласно чл. 126 отъ конституцията, лева 1.000.000

Слѣдователно, къмъ горний недоимъкъ отъ 15.339.685 като се прибаватъ тия свърхсмѣтни кредити, възлизающи на лева 14.091.635.77 вѣроятний дефицитъ по бюджета за 1894 г. ще бжде около 29.431.320.77. . . . . .

. . . . . .

„Прочее, за да се прѣдупрѣди окончателното разстройство на финанситѣ на страната ни и за да се не компрометира държавний ни кредитъ, та да испаднемъ въ незавидното положение на съсѣднитѣ намъ държави, повелителна необходимость е, щото да се взематъ безотлагателно нуждитѣ цѣлесъобразни мѣрки за това. Една отъ тѣзи мѣрки по моето

мнѣние е тая: прѣди всичко да се достигне равновѣсие въ бюджета за идущата година и да се не разрѣшава ни единъ свърхсмѣтенъ кредитъ за смѣтка на уравновѣсений бюджетъ освѣнъ кредита опрѣдѣленъ отъ чл. 126 отъ конституцията, а, ако се появи нужда за други свърхсмѣтни кредити за удовлетворение на извънрѣдни държавни нужди, за посрѣщание на които кредита по чл. 126 не е достатъченъ, то такива кредити да се разрѣшаватъ само, ако се расчита на имѣющи се на расположение резервни фондове или срѣщу заеми, както това изрично е установено въ членове 124—125 отъ конституцията. Друго-яче, ако на единъ бюджетъ, който при самото му гласувание е показвалъ дефицитъ отъ нѣколко милиона лева, се разрѣшѫтъ на счетъ на неговитѣ приходи и свръхсмѣтни кредити въ какъвто и да билъ размѣръ явно е, че такъвъ бюджетъ ще се сключи съ дефицитъ. Така е станало съ бюджета за 1892 г., който е гласуванъ съ дефицитъ л. 5.600.670 и къмъ който сѫ отнесени отсѣтнѣ свърхсмѣтни кредити за 26.263.213.78 л. вслѣдствие на което рѣчений бюджетъ дава най-печалний резултатъ-дефицитъ 23.442.208.64 л.

. . . . . .

. . . . . .

Понеже мрачното положение на нашитѣ финанси не ще остане, може би, тайна за държавнитѣ кредитори въ иностранство, то има се опасность, че не само не ще има надѣжда да се сключѫтъ нови заеми, но твърдѣ е възможно, че и сключенитѣ до сега може да останатъ недоизпълнени, и да причинѫтъ огромни врѣди на прѣдприятията по постройката на желѣзницитѣ и портоветѣ и др. ангажементи. Освѣнъ това не ще бѫде никакъ чудно, ако при такова лошо финансово положение не можемъ да остоимъ на досегашнитѣ си задължения и дадемъ поводъ на нашитѣ кредитори да поискатъ, по обичая си, въ истокъ, да упражнятъ нѣкакъвъ контролъ върху държавнитѣ финансови операции или же и да посѣгнѫтъ заложенитѣ тѣмъ вече имущества, както имаме примѣри за това въ Гърция, Сърбия, Турция и Египетъ..

Имамъ часть да Ви помоля да внесете настоящия ми докладъ въ почитаемий Министерский Съвѣтъ, за да се размисли като какви спестявания би намѣрилъ той да се направятъ въ бюджето-проекта за да се избѣгне поне прѣдполагавший се въ него огроменъ дефицитъ, та да се подигне неговото уравновѣсвание. . . . Сега е моментътъ, въ когото има още малка надежда за да се поправи колко-годѣ положението; изгуби ли се този моментъ, нашитѣ държавни фи-

нанси се заплашватъ отъ *окончателно разстройство* и можеби и отъ *скорошна неминуема катастрофа*. Като излагамъ това положение на държавнитѣ финанси, испълнявамъ единъ дългъ, който, мисля, облегчава моята отговорность, ако, въ случай и настоящий ми докладъ постигне сѫщата участь, както и доклада ми отъ миналата година подъ № 48375.

И тъй, дефицитъ за 1892 отъ 23.442.208 лева, прѣдполагаемъ дефицитъ за 1894 г. отъ 29.421.320 лева (който, благодарение на мѣркитѣ земени у-врѣме, отпослѣ значително се намали), свърхсмѣтни кредити за една година отъ 26.263.313 лева, „мрачно положение на финанситѣ ни", „контролъ върху тѣхъ отъ нашитѣ кредитори", „окончателно разстройство", „скорошна неминуема катастрофа" — какъ скоро се заборавихѫ тия чистосърдечни признания на мойтъ прѣдшественикъ! Какъ скоро се заборавихѫ тѣ и какъ легкомисленно се игнорираръ слѣдующитѣ факти:

а) Расходний бюджетъ на държавата се намѣри отъ мене въ 1894 на 102.270.000, а се остави въ 1897 г. на лева 83.425.000, па и оня за текущата година е отъ 84.395.000, при всичко, че държавнитѣ расходи за лихви, погашения и други повелителни нужди значително сѫ се увеличили, както ще се убѣди всякой, като прочете послѣднята страница отъ статията ми: „*Данъцитѣ и Бюджетътъ.*" Расходний бюджетъ на България, въ първото петилѣтие на прѣдпослѣдний режимъ, се въскачи отъ 47.218.266 лева въ 1897 на 88.240.070 въ 1892. Сѫщий бюджетъ прѣзъ първото петилѣтие на послѣдний режимъ не само не се увеличи, нъ и се намали. (Виждте официялнитѣ цифри въ Алманаха на Дюрастела, стр. 362, и въ тазъ-годишний бюджетъ).

б) Това бюджетно намаление станѫ въ години, когато имахме арменското и македонско дви-

жения, Турско-Гръцката война и кога всичкитѣ сили, малки и голѣми, си увеличавахж бюджетитѣ. И дѣйствително, ето едно сравнение между бюджетитѣ на разни държави въ 1894 г. и 1898 г. (за 1899 г. бюджетитѣ сж още по-увеличени, нъ ги нѣмамъ всичкитѣ за да ги дамъ):

		1894	1898 г.
България . .	лева	102.270.982	84.557.713
Франция . .	„	3.368.902.094	3.380.626.031
Белгия . . .	„	347.723.567	422.912.084
Ромжния . .	„	203.170.763	222.095.000
Сърбия . . .	„	63.623.868	68.821.500
Англия . . .	лири	91.302.846	126.418.416
Австрия . . .	фиорин.	620.834.011	719.900.282
Унгария . .	„	465.192.254	498.726.570
Россия . . .	рубли	1.083.601.526	1.474.029.820
Германия . .	марки	1.286.546,460	1.445.578.608

в) Ако обстоятелствата бѣхж помогнжли и на моитѣ другари да намалятъ и тѣ бюджетитѣ си, колкото азъ намалихъ бюджетитѣ на министерствата, които управлявахъ, общето намаление щѣше да бжде още по-значително. Ето и по тоя въпросъ едно сравнение.

	1894		1895	
	бюджетъ *)	персоналъ**)	бюджетъ*)	персоналъ**)
Минист. на Фин.	5.529.667	113	4.266.290	66
„ на Търг. и пр.	4.215.358	74	3.896.704	33
Върх. См. Палата	270.397	65	217.776	48

г) Свърхсмѣтнитѣ кредити отъ 1894 до 1897 г. едва сж се въскачили на 4.807.000 лева (гледайте „*Данъцитѣ и Бюджетътъ*“).

---

*) Безъ врѣменнитѣ

**) Само въ централното управление (министерството), споредъ една таблица отъ Министерството на Финанситѣ, пратена на бюджетарната коммиссия въ 1898.

д) Отъ 1894 г. насамъ прѣстанж да се покрива дефицититъ съ насичание на срѣбърни монети, едно срѣдство, до което много отъ моитѣ прѣдшественници бѣхж прибѣгнжли.

е) Въ 1896 г., двѣ години слѣдъ паданието на прѣдпослѣдний режимъ, кредитътъ на България тъй се подигнж, щото се сключи заемътъ за земледѣлческитѣ касси, не съ 6%, както въ края на 1892 и то съ седмогодишни опции и низска еммиссия, а съ 5% и по̀-висока емиссия и въобще по̀-сгодни условия.

ж) Дефицититѣ на 1895. 1896 и 1897 г. сж тъй незначителни при дефицититѣ, спомѣнжти отъ мойтъ прѣдшественникъ за 1892 и 1894, и тъй очевидно сж произлѣзли, не отъ повече разноски, а отъ по малко данъци събрани отъ населението, щото е удивително, за да не кажж отвратително, да слуша человѣкъ, че нищо не е направено въ това отношение. Достатъчно е да бѣхме заявили и ние, както заявихж нашитѣ прѣдшественници, че понеже косвеннитѣ данъци не можехж да се увеличатъ, то и прѣкитѣ не можехж да се намалятъ, и отъ 1895 г. на насамъ не дефицити, а излишъци щѣхме да имаме. Азъ се утѣшавамъ съ мисъльта, че бѫдѫщитѣ умни и безпристрастни историци (пакъ повтарямъ, че за безумнитѣ и пристрастни не искамъ и да зная), за насъ ще кажатъ, както послѣдне единъ виденъ австрийски економистъ, при назначението на Коломанъ Сцелъ за прѣдсѣдателъ на Маджарский Министерский Съвѣтъ бѣ казалъ за него, че направи услуги на отечеството си, защото намѣри въ 1875 г., когато се назначи за Министръ на Финанситѣ, дефицитътъ на Унгария на $61^1/_2$ мил. фиоринта, а

го остави въ 1879 намаленъ на 28 милиона (Neue Freie Presse, 21 февр. 1899 г.) *)

Повтарямъ тукъ това, що казахъ и въ рѣчьта си прѣзъ сессията на 1898 г., че и тия малки дефицити прѣзъ 1895—1897 не щѣхж да се явятъ, ако и ние, като Австрийцитѣ, Маджаритѣ и Румжнитѣ, правяхме нашитѣ нови сгради и купувахме нашитѣ нови оржжия съ заеми, а не съ обикновеннитѣ бюджетни срѣдства. Ето за какви прѣдмети румжнската камара прѣзъ 1898 г. е гласувала единъ заемъ отъ 20.000.000 лева:

За	постройка на нови казарми лева	7.750.000
„	покупка на два военни парахода (като нашата „Надѣжда") и пр. . . . . „	4.000.000

*) Дефицитътъ на Маджарский бюджетъ окончателно изчезнж едва слѣдъ 15 години, при Мин. Векерле. Недобросъвѣстни политикани само могжтъ да лъжатъ своитѣ наивни послѣдователи, че задачата на едно, ако не и повече поколения, може да се разрѣши отъ единъ министръ, че економическото и финансово положение на една страна може да се подобри като съ магическа тояга вжтрѣ въ една-двѣ години. Читательтъ, който не иска да става жертва и да служи за подигравка на подобни политикани, трѣбва да провѣрява всичкитѣ факти и цифри, приведени отъ тѣхъ. Кой не ги е чулъ, напримѣръ, да се хвалятъ, че въ тѣхно врѣме не е имало дефицити въ нашиѝ бюджетъ? Нъ ако подири человѣкъ въ кой да е отъ главнитѣ отчети на нашето финансово положение, които се обнародватъ всяка година, ще види, че и въ тѣхно врѣме бюджетитѣ ни сж се сключвали съ много по-голѣми дефицити отъ колкото въ послѣднето петилѣтие. Кой не е челъ напослѣдъкъ, че азъ въ 1894 г. намѣрихъ 24 милиона наличность? Единъ бѣглъ погледъ, хвърленъ на моята рѣчь, произнесена на 2 Дек. 1894 въ Народното Събрание, ще убѣди всякого, че ако има въ актива наличность 24.424.524 лева, то въ пассива има една многомиллионна цифра на разнесени подъ расписки суми, подлежащи на оформюване. Колкото за депозираната у Länderbank сума отъ 17.298.000 лева, тя е остатъкътъ отъ 77.32.000 лева (Алманахъ на Дюрастела, стр. 390) полученъ отъ голѣмий заемъ на 1892 вжтрѣ въ 16 мѣсеца (отъ Ноемврия 1892 до Априлия 1894) и похарчени, съ исключение на 3—4 милиона за линията София—Перникъ, за всяко друго, нъ не и за желѣзници. Ако и Стоиловий кабинетъ въ послѣднитѣ 16 мѣсеци на сжществованието си бѣ получилъ отъ голѣмий заемъ 77 милиона лева, и той щѣше да остави, не дългове, а излишъци, та и глупаво и смѣшно е да се сравнява положението на съкровището въ Януария 1899 съ онова въ Маия 1894.

„ покупка на 15.000 пушки, 5000 сабли и пр.	„	4.000.000
„ други въоржжения, облѣклото и пр. на запасната армия	„	3.450.000
„ допълнение устройството на амбуланцитѣ	„	500.000
„ покупка на коне	„	300.000
Всичко лева		20.000.000

А тая пролѣть на румжнската камара е прѣдставенъ законопроектъ за заемъ отъ 30.000.000 л., който ще се употрѣби за постройка на училища и гимназии. А ние и казарми и училища и болници правимъ, и коне и пушки и оржжия купуваме, безъ да правимъ заеми, па искаме да нѣмаме дефицитъ!

Колкото за паралелната линия, която ни се прѣпоржчи отъ най добритѣ ни инжинери, като почнете отъ г. П. Николовъ и свършите съ г. М. Момчиловъ, за която се прие едно прѣдложение на г. Данчева въ послѣднето засѣдание на сессията на 1893 г.*) и въ полза на която органитѣ на всички партии се произнесохж (демократи-

*) Прѣдъ мене лѣжи напечатаний въ 1890 законопроектъ за постройката на линията Пловдивъ—Чирпанъ—Нова-загора. Въ изложението на мотивитѣ е обяснено, че не се прѣдлага да „се построятъ „и частитѣ Саранево—Пловдивъ и Нова-загора—Ямзолъ, защото спо„редъ общеприетий обичай, особенно въ Австрия, прѣзъ тѣзи малки части „ние ще можемъ да прѣминуваме съ нашитѣ държавни тренове и пер„соналъ като плащаме на источнитѣ желѣзници едно възнаграждение „за право на прѣминуване, което възнаграждение се опрѣдѣля на ва„гонъ само за исхабяване релситѣ“. Колкото за прѣдложението на г. Данчева, което бѣ подписано и отъ Г. П. Пешева и което се прие на 21 Дек. 1893, ето му текстътъ: „Упълномощава се правителството да „изучи и построи въ единъ срокъ отъ 4 години желѣзнопжтната линия, „която ще съединява Сарамбей прѣзъ Пазарджикъ . . . Чирпанъ и Ст. „Загора съ Бургасъ—Ямболската линия“. Види се на основание на това рѣшение Министерский Съвѣтъ на Марта 1894, при министеруванието на г. г. Стамболова и Грекова, е постановилъ да се изучи линията и приготви законопроектътъ, който отпослѣ се гласува въ сессията на 1894.

ческата партия прѣдлагаше трасето прѣзъ Пирдопъ—Карлово, нъ и това трасе все щѣше да докара въ стълкновение съ дружеството на Източнитѣ желѣзници, което стълкновение ужъ билъ изворътъ на всичкитѣ ни злини), ето що има да кажж за нея:

а) Не е вѣрно, че нѣмахме срѣдства за нейната постройка. Линиитѣ и портоветѣ, дадени за постройка, додѣто азъ бѣхъ министръ, не надминавахж суммитѣ, които ние имахме на разположението си отъ голѣмий заемъ на 1892 год. И дѣйствително, ето цѣнитѣ на тия постройки:

София—Романъ	21.175.000
Романъ—Шуменъ	20.997.000
Руссе—Търново	10.070.000
Сараново—Нова-Загора	11.000.000
Перникъ—Радомиръ	890.000
Гебедже—Девня	199.000
Бургаско пристанище	5.450.000
Варненско „	6.992.000
	76.703.000 *)

Ето и срѣдствата отъ заема на 1892 г.

Намѣрени пари у Лендербанкъ отъ III опция			17.250,000
Тритѣ послѣдни опции (IV V и VI)			
	20.450.000		
	24.400.000		
	24.400.000		
	69.250.000	× 89	61.632.500
			78.882.500

б) Нъ, ще ми се възрази, трѣбваше да се прѣдвиди, че нѣма да се упражнятъ послѣднитѣ

*) Търгътъ за линията Радомиръ—Граница станж почти година подиръ моята оставка. Въ началото на 1897 не се знаеше още, дали прѣзъ Кюстендилъ или Дупница ще се прави линията до границата.

опции. Ето по тоя въпросъ какво се писа въ Courrier des Balkans отъ 24 Декемврия 1898 г.:

При всичкитѣ твърдѣния на г. Министра на Финанситѣ, че постройката на тъй нарѣчената паралелна линия не е причината за покупката на Източнитѣ Желѣзници, опозиционнитѣ органи слѣдватъ да поддържатъ противното. Въ прѣдпослѣдний брой на в. „*България*“ и г-нъ Начовичъ, чрѣзъ устава на единъ Interviewer, увѣрява, че казаната постройка е изворътъ на злото, източникътъ на финансовитѣ и економически бѣдствия, съ които се заплашва нашата страна.

Ако това мнѣние на г. Начовича и на оппозицията е вѣрно, то се поражда въпросътъ, кой е отговоренъ на направата на тая линия? Отговорно е, разбира се, прѣди всичко онова южно-българско население, което още отъ врѣмето на Източна-Румелия най-настоятелно искаше постройката на линията. Нъ тъй като самото население непосрѣдственно не рѣшава подобни въпроси, то сѫ отговорни ония негови министри и депутати, които ги рѣшаватъ. А кога се рѣшаватъ тѣ, кога се гласуватъ законитѣ ли, или когато се пристѫпи къмъ тѣхното испълнение? Струва ми се, че най-малкото размишление е достатъчно да ни убѣди, че, тъй като законитѣ се гласуватъ за да се испълняватъ, а не да се захвърлятъ като непотрѣбни, то отговорни сѫ ония министри, ония депутати, които ги узаконяватъ, а не ония, които ги испълняватъ. Друго яче не г. Каравеловъ, който прокара въ 1886 г. чрѣзъ Камарата закона за откупа на Руссе-Варненската линия, а г. Начовичъ, който испълни тоя законъ въ 1888, ще бѫде отговорний за него. Не г. Стамбуловъ, който прѣкара разни закони за свръхсмѣтни кредити, а г. Начовичъ, който бѣ министръ на финанситѣ въ 1892, ще бѫде отговоренъ за огромната сумма отъ 24,705,759 лева (повече отъ стойностьта на Източ. Линия) броена само прѣзъ 1892 за свръхсмѣтни кредити (не толкозъ нуждни за страната, колкото Източната линия) и за огромний дефицитъ отъ 20,722,623 л. на 1892.

Щомъ не тоя, който испълнява, а оня, който прѣкарва единъ законъ е отговоренъ за него, то министритѣ и депутатитѣ, които гласувахѫ закона отъ 20 Декемврия 1894 за проектирането и настояването на желѣзно-пѫтната мрѣжа въ България сѫ отговорни за линията Саранево—Нова-Загора. И дѣйствително, въ него законъ се прѣкара постройката, както на тая линия, тъй и на оная на Търново-Руссе.

А всякому е извѣстно, че тоя законъ се изработи отъ единъ кабинетъ, въ който влизахж като министри г. г. Начовичъ и Рачо Петровъ, г. г. Радославовъ и Пешовъ и че въ 1894 бѣ приетъ безъ разискване и единодушно отъ всичкитѣ фракции на Събранието, като начнемъ съ тая на г. Д-ръ Даневъ (който бѣ въ 1894 подпрѣдсѣдатель) и свършимъ съ оная на г. Габровский. Струва ми се, че никой отъ тогавашнитѣ министри, ни единъ отъ тогавашнитѣ депутати, не може сега, безъ рискъ да мине за дѣте, да излѣзе и каже, че той не възразилъ тогава противъ тоя законъ, защото мислилъ, че нѣма да се испълни. Не заслужва да бѫде министръ и депутатъ оня, който гласува единъ законъ съ заднята мисъль, че той нѣма да бѫде испълненъ.

Ония, обаче, които гласувахж въ 1894 год. за линиитѣ Саранево—Нова-Загора и Руссе—Търново, възразяватъ сега, че търговетѣ за тия линии, особно за първата, не трѣбвало въ 1896 год. да се утвърждаватъ, защото лесно било да се прѣдвиди тогава, че Länderbank не щѣла да дава пари за тѣхъ. Г. Начовичъ, напримѣръ, прѣдвидѣлъ това и го писалъ на своитѣ приятели отъ Италия. Най-напрѣдъ въпросъ се поражда, защо госп. Начовичъ не можа да го прѣдвиди въ 1894 г., когато се гласува горѣпоменѫтий законъ, а го прѣдрѣче слѣдъ двѣ години. Второ, прѣдъ видъ, че имаше вече гласуванъ законъ и че депутатитѣ силно настояваха за неговото испълнение, кому трѣбваше да се даде вѣра, г. Начевичу ли, или на Länderbank, съ която той бѣ сключилъ заема на 1892 г? Не е тайна за никого, че утвърждението на търга за линията Саранево—Нова-Загора се бави цѣли два мѣсеца въ Народното Събрание (отъ декемврия 1896 до 11-й февруария 1897) само и само за да се произнесе Länderbank. Послѣднята не само не се въспротиви, нъ и чрѣзъ свойтъ прѣдставитель тукъ обяви, че въпрѣки войната, която Дружеството на Източнитѣ Желѣзници се готвѣше да прави на българский кредитъ, нейната группа щѣше да слѣдва да помага на българското правителство, ако не съ упражнение на опции, то поне съ аванси. Прѣдставительтъ на тая нейна группа, г. Lombardo, пишеше на 30-й януарий 1897 г. до тогавашний министръ на Финанситѣ, г. Ив. Ев. Гешовъ, едно писмо, което азъ имахъ случай да видя и въ което се намира слѣдующий пассажъ:

„Dans cet esprit, elles (les Banques) ont pensé que des „avances temporaires jusqu'au moment où une émission serait „de nouveau possible, soit sur les titres de l'Emprunt Agraire,

„soit sur les titres du solde non émis de l'Emprunt de 1892, „pourraient aider le gouvernement sans mettre le syndicat dans „une situation évidemment trop onéreuse pour lui. En échange „de cet facilités et pour leur permettre d'intervenir efficace„ment en faveur du gouvernement *dans sa lutte contre le groupe des „Chemins de fer Orientaux,* les banques contractantes seraient en „droit de demander au gouvernement une indemnité. Elles pré„fèrent y renoncer ne voulant point paraître abuser des embar„ras du gouvernement pour remettre en question les stipula„tions du contrat du l'Emprunt Agraire, quelqu'avantageuses „qu'elles aient été pour le gouvernement".

Нъ даже и да нѣмаше подобни устни и писменни успокоения, щомъ нѣмаше изрично заявление отъ Länderbank, че нѣма да дава пари ако се строи паралелната линия, българското правителство въ 1897 г. не можеше да спре испълнението на закона за тая линия. Когато банкитѣ не искатъ да стане нѣщо, тѣ категорически протестиратъ противъ него. Тъй постъпи финансовата группа, която емитира румънскитѣ заеми, когато румънското правителство поиска да се върне пакъ на срѣбърний еталонъ, и казаното правителство се принуди да се подчини на това *вето.*

При това ще прибавя, че линиитѣ се давахъ на търгъ постъпенно, както ги изброява законътъ и че никога неможеше да помисли человѣкъ, че банкитѣ не щѣхъ да упражнятъ опциитѣ по 6%, и 89, когато тѣ се съгласяваxъ да емитиратъ, именно въ разгара на нашата борба съ дружеството на источнитѣ желѣзници, наший 5% заемъ на земледѣлческитѣ касси, съ $85^1/_2$, $86^1/_2$ и 87. Не трѣбва да се забравя при това, че послѣднитѣ три опции бѣхъ устъпени отъ Länderbank на единъ французский синдикатъ, въ който влизаше първокласната французска банка Banque de Paris et des Pays Bas. Съ тоя синдикатъ се сключи заемътъ за земледѣлческитѣ касси и ония, които съвършенно невѣжественно критикуватъ защо съ тоя синдикатъ, а не съ Crédit Lyonnais да се сключи казаний заемъ, забоpавятъ, първо, че тоя синдикатъ даде по-добри условия, и второ, че Banque de

Paris et des Pays Bas, като банка за емиттирание на заеми, стои по-високо отъ Crédit Lyonnais, както по-високо стоятъ и нейнитѣ акции.

в) Прѣдприемачитѣ на линиитѣ Руссе—Търново и Саранево—Нова-Загора бѣхѫ се съгласили да приемѫтъ срѣшу ситуациитѣ си съкровищни бонове. Щомъ тѣ не можахѫ да пласиратъ тия бонове, постройката на тия двѣ линии щѣше, тъй да се каже, автоматически, отъ само себе си да се спре, безъ да се излага правителството на плащание врѣди и загуби.

г) Южно-българското население имаше право да претендира да се похарчатъ за улеснение на неговий поминъкъ още 11 милиона по паралелната линия, при 16-тѣ милиона дадени за Ямболъ—Бургаската линия и за Бургаското пристанище, когато за Сѣверна България бѣхѫ вече похарчени и щѣхѫ да се похарчатъ около 150 милиона (Руссе—Варна, Царибродъ—Вакарелъ, Радомиръ—София, Романъ—Шуменъ и пр).

д) Всички бѣхѫ увѣрени, че съ почвание постройката на линията Саранево—Нова-Загора, дружеството на Източнитѣ Желѣзници щѣше да се принуди да дойде до едно съглашение съ българското правителство, отъ което съглашение непрѣмѣнно щѣше да излѣзе нѣщо добро за населението на Южна България. Историята ще докаже, кой е кривъ за дѣто не можѝ, било сега или въ началото, да се осѫществи едно такова износно съглашение, което да не бѫде противно нито на интереситѣ, нито на достолѣпието на България.

е) И да не бѣше се почнѫла постройката на линията Саранево—Нова-Загора, Länderbank и нейнитѣ съдружници, споредъ моето дълбоко убѣждение, пакъ нѣмаше да упражнятъ послѣднитѣ опции отъ заема на 1892, първо, защото друже-

ството на източнитѣ желѣзници пакъ щѣше да настоява да се задължи България да не строи паралелната линия (гласувана, както по-горѣ доказахъ, отъ всичкитѣ партии) и, второ, защото щѣше непрѣмѣнно да се иска конверсията. тъй като банкитѣ, както сами го казахѫ на министритѣ, които послѣдне третирахѫ съ тѣхъ (B. Neue Freie Presse, 11 Мар. 1899) не можехѫ вече да пласиратъ шестопроцетни български облигации. Типътъ 6% бѣ станѫлъ невъзможенъ, и за него нека отговарятъ ония наши министри, които го *бѣхѫ приели и продължили* въ България *).

По-горѣ споменѫхъ, че съкровищни бонове щѣхѫ да се издаватъ—въ случай, че не се упражнехѫ опциитѣ—срѣщу постройката на желѣзницитѣ. И понеже нѣкои непосветени въ тия въпроси твърдятъ, че желѣзници не се правили съ съкровищни бонове, за неизлишно считамъ да забѣлежѫ, че Ромѫния, при всичко, че лани на Майя сключи заемъ, съ който си исплати всичкитѣ дотогава събрани съкровищни бонове и при всичко, че нѣма да се бори съ дружеството на Източнитѣ желѣзници или съ друго нѣкое дружество, пакъ на края на Февруария т. г. имаше издадени, и то само за постройката на желѣзници, съкровищни бонове за 60.000.000 лева **). За несключ-

*) Приведохъ всичкитѣ мотиви, които извиняваха постройката на линията Саранево—Нова-Загора и които ме заставихѫ да не дамъ тогава оставка (настроението бѣ такова, щото тя и безъ мене щѣше да се строи), нъ справедливостьта къмъ мене изисква да кажѫ, че азъ бѣхъ за отлагането на тая постройка и това именно мнѣние бѣ причина, та контрактътъ за постройката, внесенъ въ Събранието въ Декемврия 1896, се утвърди едва на 17 Февруария 1897. „Съпротивлението на Г. Гешова се разбира много добрѣ. Загриженъ само за своя бюджетъ, той защищава неговото равновѣсие съ истинский фанатизмъ", пишѣше на 2 Марта 1897 единъ мой противникъ въ Correspondance de l'Est (Виждте тая статия прѣпечатана въ *Новъ Вѣкъ* отъ 10 Марта 1899).

**) В. рѣчьта на Г. Германи и отговорътъ на Г. Министра Паллади въ тазъ-годишнитѣ дневници на румѫнската Камара (стр. 557 и пр.).

ванието на новъ заемъ румжнитѣ се оправдаватъ съ исключителний високъ размѣръ на лихвитѣ по европейскитѣ борси. Тоя важенъ економический фактъ не малко побърка и на нашитѣ банки да упражнятъ опциитѣ си. Нъ нашитѣ политически противници не виждатъ него, както не виждатъ и много други нѣща . . . .

Пророци искатъ тия критици да бжджтъ българскитѣ министри, та не само да прѣдвидятъ, че ще се отворятъ войни мѣжду Турция и Гърция, Америка и Испания и че ще се качи лихвата на паритѣ, нъ още да пророкуватъ, че реколтата ще бжде такъва или онакъва, та споредъ нея да прѣдвидятъ и приходитѣ. И щомъ тия приходи не постжпватъ въ цѣлостьта си, викатъ, че се прѣдвиждали фиктивни приходи, като че точното прѣдвиждание на приходитѣ отъ косвенни даждия е възможно слѣдъ коренни данъчни реформи и въ земледѣлчески страни като България, Румжния и пр.

Ще ми се възрази, може-би, като често споменувамъ Румжния, че България не е тъй богата и нѣма такъвъ кредитъ както нейната съсѣдка. Пръвъ съмъ да призная това, както съмъ пръвъ да отдамъ моята дань на почитание къмъ даровititѣ румжнски държавни мжжие, които сж докарали своето хубаво отечество въ сегашното му цвѣтуще положение. Проникнжти отъ патриотическото желание да сж просвѣтени господари у себе си, тѣ не жалихж пари, не се уплашихж отъ укори, а откупихж скжпо и скжпо, за 237.500.000

А въ Алманаха на Дюрастела, стр. 391, ще видите, че и у насъ сж се правили отъ прѣдпослѣдний режимъ желѣзници съ съкровищни бонове, отъ които въ 1888 е имало издадени за 6.540.000 лева, въ 1891 за 7.337.000 лева и тъй нататъкъ. Повтарямъ пакъ, колко кжса памятъ иматъ хората!

лева, чуждитѣ линии лѣжащи въ тѣхна територия и кръстосахж цѣлата си земя, както бѣхж я кръстосали и съсѣднитѣ имъ Маджари, съ разни паралелни и вертикални линии. Румжнитѣ иматъ десетъ вертикални и паралелни линии, които се спущатъ къмъ Дунава, иматъ двѣ паралелни линии въ Молдова и никога за тѣхъ не се е вдигала такака врѣва, каквото за двѣ малки линии у насъ се вдигнж. Земѣте желѣзно-пжтнитѣ харти на Румжния и Унгария и тамъ ще намѣрите купъ успоредни и отвѣсни линии. Земѣте тѣхнитѣ историци и у тѣхъ ще видите, че въ Унгария и Румжния не богатството докара желѣзницитѣ, а желѣзницитѣ докарахж богатството. Глупаво е, слѣдователно, да се твърди, че ние не сме могли да прѣдприемемъ нито една желѣзнопжтна линия, защото не сме били богати. Менѣ ми направи силно впечатление, какъ Г. И. Календеро, бивший членъ на ромжнската кассация, а сега управитель на Кралевскитѣ имоти, се хвали въ една своя книга, *) че той билъ извършилъ патриотическото дѣло, откупването отъ чужденцитѣ на ромжнската желѣзнопжтна линия Букурещъ—Верчерова. Благодарение на тая своя екномическа политика, Румжния е сега богата и лесно плаща годишно 85.757,479 лева за лихви и погашения на нейний държавенъ дългъ, който се въскачва на лева 1.292.671.000.

Повторно признавамъ, че ние сме несравнено по̀-сиромаси, нъ затова пакъ и наший държавенъ дългъ е несравнено по̀-малъкъ отъ оня на Румжния. Погледнѣте страници 390 и 1038

*) Patrie, Education et Travail. Bucarest, 1896. Като говори за Братияно (стр. 245), Г. Календеро казва, че ще се гордѣе за дѣто му е помогнжлъ да извърши първото дѣло по економическата независимость на Румжния—откупването на чуждитѣ линии.

отъ Международний Алманахъ на Дюрастеля и ще видите, че нашиий държавенъ дългъ отъ 164.100.092 л., както е билъ прѣзъ 1894 г., когато азъ се назначихъ за Министръ на Финансить, се е увеличилъ на 172.365.171 л. на 1 Октомврия 1897 г., скоро слѣдъ като азъ напустнахъ министерството. Ще се каже, че той се е увеличилъ само съ 8.000.000 лева, при всичко, че прѣзъ това трилѣтие 1894—1897 у насъ се свършихж три линии—София—Романъ—Шуменъ—Каспичанъ и Перникъ—Радомиръ, а се почти прѣсполви голѣмата линия Романъ—Шуменъ. Нъ най главното е, че срѣщу нашиий дългъ ние имахме въ 1896 г. въ постройки, въ Българската Народна Банка и пр. употрѣбени 157.300.000 л. (както азъ изложихъ това въ моята рѣчь по финансовото положение на България, произнесена въ Събранието на 17 Декемврия 1896 г.), а отъ тогава насамъ тоя активъ се е още повече увеличилъ, благодарение на построенитѣ отъ тогава части отъ линии и портове. И въ него не влизатъ нашитѣ непокрити държавни имоти, изброени и оцѣнени въ статията ми върху богатството на България. Коя друга задължена държава може да покаже тавъвъ активъ срѣщу свойтъ дългъ?

Врагъ съмъ на държавнитѣ дългове. По мое настояване, Източно-Румелийското Областно Събрание отхвърли въ първата си сессия прѣдложението на първий източно-румелийский директоръ на финансить, Г. Шмидта, за сключванието на единъ областенъ заемъ. Въ битностьта ми на Министръ на Финансить, не само не е билъ сключванъ заемъ за държавни нужди, нъ не се прѣвишихж, както по-горѣ доказахъ, суммитѣ отъ заема на 1892 г. за постройката на желѣзници и портове. Напро-

тивъ, съ моето упорство способствувахъ да се извадятъ 10.500.000 лева, които Турция ни длъжеше отъ 1888 по откупа на линията Варна—Руссе. Това не ми прѣчи, обаче, да призная, че не сж били за осжждание ония наши дѣйци, които сж сключвали и употрѣбявали заеми за производителни работи.

Не щж да се впущамъ тукъ въ изложението на нѣкои административни мѣрки, земени отъ мене по двѣтѣ министерства, които управлявахъ: правилника за ценза и испититѣ на кандидатитѣ за чиновници, данъчнитѣ книжки, земледѣлческата статистика, банковитѣ операции за земледѣлческитѣ касси въ всичкитѣ околийски градове, купуването на земледѣлчески машини отъ земледѣлческитѣ касси, отварянието на практически курсове и овощни разсадници, назначението на коммиссии за изучвание въпроситѣ на Райфайзеновитѣ Касси, на кадастра и на една статистика за занаятитѣ, основана на декларациитѣ давани отъ подлѣжащитѣ на данъка върху занятията, съ цѣль да се събержтъ данни по данъкоспособностьта на населението ни, и пр. На моитѣ прѣемници ще остане да развиятъ и ползотворятъ тия прѣдначинания, да довършятъ и усъвършенствуватъ направеното. Тѣмъ ще остане да продължатъ и борбата, повдигнжта отъ мене, съ подписани статии, въ 1893 г., когато други не смѣяхж и анонимни членове да пишятъ, въ полза на съкращението на наший расходенъ бюджетъ, въ полза на облекчението на тяжестьта, която лѣжи върху массата отъ нашето работно население. Въ всяка борба, който върви напрѣдъ, най много удари получава. Често той бива не само нападнжтъ отъ противницитѣ си, нъ и тласканъ и смушванъ отъ усърдни и нетърпѣливи

сподвижници, които идѫтъ подиръ него. Такъва бѣ и моята участь. Нъ азъ се надѣя, че тя нѣма да обезсърдчи другитѣ борци, нѣма да охлади труженницитѣ, които съ удоволствие посрѣщнѫхѫ и слѣдихѫ трудоветѣ на Парламентарната Коммисия за съкращението на бюджетнитѣ расходи. Ако хубавитѣ прѣдложения, писани за Парламентарната Коммиссия и по нейната задача отъ нѣкои сегашни министри и отъ тѣхни приятели се осѫществятъ, азъ нѣма да жаля и нападкитѣ, които чухъ като защитникъ и прѣдсѣдатель на казаната Парламентарна Комисия.

Като признавамъ напълно, че несъвършенството, присѫще на всичкитѣ человѣшки работи, е далечь отъ да отсѫтствова и отъ моитѣ думи и дѣла, азъ свършвамъ, като исказвамъ надеждата, че между тѣхнитѣ недостатъци нѣма да се намѣри и претенцията, да искатъ да прѣродятъ България вѫтрѣ въ едно трилѣтие, да искатъ да я направятъ недостѫпна на стихийни нещастия. Днешнята тежка економическа криза, горчивъ плодъ на двѣтѣ послѣдни неплодородни години, може да се експлоатира отъ недобросъвѣстни и повръхностни хора, нъ не може да умаловажи факта, че нѣщо е сторено, че нѣколко бразди сѫ теглени въ едно напустнѫто поле. Други ще жънѫтъ плода на това поле. Достатъчно е за първитѣ работници съзнанието, че сѫ си испълнили длъжностьта, че сѫ пожелали нѣщо добро, нѣщо полезно за своето отечество и че сѫ се опитали да го направятъ.

In magnis et voluisse sat est.

Ив. Ев. Гешовъ.

ИСТОЧНО-РУМЕЛИЙСКИ ФИНАНСИ.

Докладъ обнародванъ въ в. **Марица** отъ 2 Декемврия 1883.

Пловдивъ, 29 Ноемврия 1883 год.

Г. Генералъ-Губернаторе,

Въ началото на Януария 1882, Вие ми направихте честьта да ме поканите да занемж поста на Директоръ на Финанситѣ. Слѣдъ неедпократни отказвания, азъ найпослѣ приехъ, и на 13 Януария Вие имахте добрината да издадете приказъ, съ който азъ се назначавамъ за Директоръ. Днесь, когато азъ се оттеглювамъ отъ въвѣрений менѣ постъ, за неизлишне считамъ да Ви изложж вкратцѣ дѣятелностьта на Дирекцията на Фининситѣ прѣзъ врѣмето, прѣзъ което азъ имахъ честьта да бждж на глава на тая Дирекция.

Когато азъ постжпихъ на поста, който днесь оставямъ, повече отъ двѣ години и седемь мѣсеца се бѣхж изминжли отъ въдворението на новото финансово управление. Двама титулярни директори се бѣхж смѣнили и четире сессии на Областното Събрание се бѣхж държали. Доста време се бѣше изминжло, слѣдователно, и доста случаи се бѣхж прѣдставили за изработванието на ония закони и правилници, които бѣхж необходими за многобройнитѣ служби, съ които е натоварена Дирекцията на Финанситѣ.

Освѣнъ отоманскитѣ финансови закони, които, споредъ чл. 11 отъ Органический Уставъ, сж въ сила и

въ нашата область, азъ намѣрихъ дѣйствующи слѣдующитѣ областни закони и правилници по финансовата часть:

1) Законъ налагающъ поземеленъ данъкъ върху недвижимитѣ имущества, които не служатъ на земледѣлието,
2) „ учреждающъ данъкъ върху прихода;
3) „ за данъка на свинетѣ;
4) „ „ патентното право;
5) Публ.-административенъ правилникъ за управлението на солний монополъ;
6) Публ.-адм. правилникъ за събирането на данъцитѣ и прѣслѣдването на податнитѣ.

При това намѣрихъ промулгиранъ, нъ не влѣзлъ още въ сила, и закона за съставлението на кадастра, който, както е познато, бѣше изработенъ отъ Дирекцията на Общитѣ Сгради.

Отъ постжпването ми на служба, отъ година и десеть мѣсеци насамъ, възвѣрената менѣ Дирекция изработи и тури въ дѣйствие слѣдующитѣ закони и правилници:

1) Публ.-адм. правилникъ налагающъ налогъ на кочующитѣ племена;
2) „ „ правилникъ за събирането на до сегашнитѣ недобори отъ непрямитѣ даждия и отъ аванситѣ;
3) „ „ правилникъ за интизаба;
4) „ „ правилникъ за контрабандата на тютюнитѣ;
5) „ „ правилникъ за привилегията запазена на Областното Съкровище при събирането на прямитѣ данъци;
6) Законъ за пжтнитѣ разноски и дневното обезщетение на чиновницитѣ;
7) „ за случаитѣ, въ които могжтъ става намаления или опрощавания на прями данъци;

8) Публ.-адм. правилникъ за тжжби по прями данъци;
9) „ „ „ „ распрѣдѣлението на кадастралний данъкъ;
10) „ „ правилникъ за начина на оправданието на бюджетарнитѣ кредити, или прѣдварителний контроль;
11) Правилникъ за държанието и провѣряванието на общинскитѣ кочани и данъчни книги;
12) Публ.-адм. правилникъ за окржжното счетоводство;
13) Правилникъ за вжтрѣшната организация на главното съкровище;
14) „ за инспекцията;
15) „ „ корреспонденцията и архивитѣ;
16) „ „ окржжнитѣ финансови съвѣти;
17) „ „ главното и дирекционнитѣ счетоводства;

При това, Дирекцията на Финанситѣ, отъ година и половина насамъ, е изработила още и прѣдставила на В. Високопрѣвъсходителство:

18) Законопроектъ за намаление на областната дань къмъ Високата Порта;
19) Проектъ на правилникъ за монопола на барута;
20) „ „ „ за оправдателнитѣ документи;
21) „ „ „ „ публичнитѣ търгове;
22) Законопроектъ за прѣобрьщание на чалтишкитѣ земи съ свободна собственность;
23) „ за измѣнение на чл. 30 отъ Притурка 9 на Устава;
24) „ за измѣнение на членове 23, 24, 25, 26 и 27 отъ сжщата притурка;
25) „ за основанието на едно поземелно кредитно учреждение;
26) „ за промѣнение на допълнение на отоманский правилникъ за тютюнитѣ;
27) „ за данъцитѣ върху недвижимоститѣ и върху прихода; и
28) „ за размѣтателнитѣ данъци.

Първий отъ горнитѣ проекти (18) не е още одобренъ, както знаете, отъ В. Порта; вторий (19) е подложенъ на Постоянний Комитетъ; третий и четвьртий (20) а (21) на Частний Съвѣтъ, а останѫлитѣ на Областното Събрание.

При това, изработени сѫ вече, нъ не сѫ още разгледани отъ финансовий съвѣтъ и прѣдставени на В. Високопрѣвосходителство, два правилника върху списъцитѣ на областнитѣ имоти и върху вещественното счетоводство (comptabilité-matière), които не малко ще олеснятъ точното държание на областнитѣ смѣтки.

Устройството както на дирекционното управление, тъй и на окрѫжнитѣ и околийски финансови органи, привлече вниманието на въвѣрената менѣ Дирекция отъ начало още на постѫпването ми въ служба. Относително до дирекционното управление, В. Високопрѣвъсходителство помните рѣшението на Областното Събрание, зето въ сесията на 1881 год., и споредъ което не само началницитѣ на отдѣлитѣ трѣбваше да се промѣнѫтъ, нъ и една специална коммиссия трѣбваше да се натовари за да разгледа и расчисти смѣткитѣ на Дирекцията. Тая коммиссия се назначи, въ началото на 1882 год., нъ подиръ тримѣсечно работение, по рѣшението на Постоянний Комитетъ, се растури безъ да дойде до нѣкакъвъ резултатъ. Нейното дѣло, слѣдователно, както и дѣлото за прѣустройството въобще на дирекционото управление, се възложихѫ на новитѣ началници на отдѣлитѣ, които азъ бѣхъ Ви прѣдложилъ, и които Вие бѣхте назначили сѫщевременно съ мене. Отъ раппортитѣ, които азъ имахъ честь да Ви отправя по онова време, В. Високопрѣвъсходителство, помните съ какви мѫчнотии въвѣрената менѣ Дирекция имà да се бори тогава, и какъ тя можà да ги прѣодолѣе. Вѫтрѣ въ петь мѣсеца — отъ растурването на специалната коммиссия до сессията на 1882 год., — тя можà да расчисти смѣткитѣ и да прѣдстави на Областното Събрание, още въ сессията

на 1882 год., прѣгледани и сключени, поправителнитѣ бюджети за 1879—80 и 1880—81, които прѣди година бѣхѫ подигнѫли въ него такъвъ голѣмъ шумъ.

Сѫщеврѣменно съ расчистването на старитѣ смѣтки, Дирекцията почнѫ и своята вѫтрѣшна наредба. Финансовий Съвѣтъ, който е прѣдвиденъ отъ чл. 203 на Органический Уставъ, и който до тогава не бѣше засѣдавалъ — поне азъ никакъвъ протоколъ не намѣрихъ — захванѫ да засѣдава редовно и да си дава мнѣнието върху всичкитѣ въпроси, които азъ считахъ за нуждно да му подложа. Никакъвъ проектъ за законъ или правилникъ, никакво прѣдставление за назначение, никакво пастановление не излѣзе отъ Дирекцията, безъ да е било разгледано отъ него. За това свидѣтелствуватъ 82-та протокола, въ които сѫ изложени неговитѣ рѣшения. При това, за освѣтление на членоветѣ му, както и на другитѣ чиновници въ Дирекцията, отъ година насамъ се състави и една библиотека, която съдържа вече 180 тома отборни съчинения по политическата економия, по науката на финанситѣ и по административното и финансово право.

Ще ми дозволите, вѣрвамъ, В. Високопрѣвъсходителство, да споменѫ тукъ вкратцѣ, какво е можло да се свърши, съ помощьта всякога на Финансовий Съвѣтъ, по организирането, както на разнитѣ отдѣли на дирекцията, тъй и на външнитѣ финансови власти.

Гл. Контролъ. Двѣ сѫ службитѣ, които Органический Уставъ възлага на тоя отдѣлъ — собственно контролътъ и инспекцията. Относително до първата отъ тия двѣ служби, притурката Н-ро 9 на Органический Уставъ, която е почти буквален прѣводъ на италианскитѣ финансови закони, е постановила за нашата область тъй нарѣчений прѣдварителний контроль, както той се практикува въ Италия, Белгия и много други образовани страни. Нъ тоя контролъ до лани тукъ не се упражняваше. Платежнитѣ заповѣди се записвахѫ наистина въ

Гл. Контролъ, нъ никакви оправдателни документи не се искахѫ за оправдание на записанитѣ въ тѣхъ разноски, и тъй въ нашата область, дѣто ужь сѫществуваше прѣдварителний контроль, много по-малко внимание се обрьщаше върху прѣдварителното оправдание на исканитѣ количества отъ колкото въ страни, дѣто подобенъ контролъ не сѫществува, като Франция, България и пр. Отъ началото на новата година насамъ, тоя порядъкъ се измѣни, и днесь прѣдварителний контролъ се упражнява у насъ споредъ практиката на страни, отъ които тая изрядна система е заета и за насъ. Колкото за инспекцията, правилникътъ, който споменѫхъ по-горѣ, опрѣдѣли длъжноститѣ и правата на инспекторитѣ, на които и нови форми се дадохѫ за съставление докладитѣ. Г. г. инспекторитѣ отъ 1 Февруарий 1882 год., до днесь сѫ извьршили 184 инспекции, а именно:

62	въ	ковчежничествата
35	„	акцизнитѣ управления
31	„	бирничествата
20	„	градскитѣ бирничества
14	„	околийскитѣ сѫдилища
6	„	окрѫжнитѣ „
6	„	дирекционнитѣ счетоводства
10	разни	
184	всичко.	

Въ това число естественно не влизатъ ревизиитѣ на гл. финансовитѣ началници, нито пъкъ инспекциитѣ, извьршени отъ г. г. инспекторитѣ, докладитѣ на които още не сѫ получени.

Гл. Счетоводство. Чл. 52 отъ притурка Н-ро 9 на Органический Уставъ изрично постановява, че книгитѣ на тоя отдѣлъ се дьржатъ по диплографический редъ. Когато азъ постѫпихъ въ Дирекцията, намѣсто редовни диплографически книги, намѣрихъ „хвьрчащи листа“ (както се бѣше изразила коммиссията на Областно-

то Събрание) и азъ попитахъ, защо казаний членъ отъ закона не бѣше се приспособилъ. Въ отговоръ ми се каза, че слѣдъ малко врѣме азъ самъ ще се убѣдя, какво рѣчений членъ е неприспособимъ. Благодарение на новий Гл. Счетоводитель, прѣдсказанията за неприспособимостьта на члена не се осѫществихѫ и днесь въ тоя отдѣлъ е въведенъ единъ диплографический редъ, който силно помага на редовното държание и бързото сключавание на смѣткитѣ. Тъй поправителната смѣтка на упражнението на 1882—83 е днесь вече сключена както и равносмѣтката до мѣсецъ Августа отъ текущето упражнение. Тая недѣля се сключова и ривносмѣтката на мѣсецъ Септемврия отъ текущата година.

Гл. Съкровище. Регистритѣ, държани прѣди началото на 1882 год. въ тоя отдѣлъ бѣхѫ най-важнитѣ по това, че отъ тѣхъ трѣбваше да се извади какви приходи бѣха постѫпили и какви недобори остаяхѫ да се събиратъ, да се намѣри, съ една дума, финансовото положение на страната. За жалость, тѣ се намираха най-погрѣшени. Затова се почна една работа, която трая мѣсеци и която най-послѣ, слѣдъ многократни искания на нови смѣтки отъ г. г. финансовитѣ началници, имà за резултатъ нареждането на книгитѣ по десетъцитѣ, по другитѣ прями данъци, по аванситѣ, по платежнитѣ заповѣди, подписани отъ Гл. Съкровище, и по другитѣ смѣтки, съ които е натоваренъ тоя отдѣлъ. Отъ прѣглеждането на книгитѣ се яви, че на 21 Януар. 1882 областний ковчегъ имаше да зима отъ разни търговци повече отъ 5 милиона гроша, и че имаше отъ десетъка на 1881/82 год., за продаване храни за около 4 $^1/_2$ мил. гр. До 23 Юния 1882 всичкитѣ тия сумми, съ твърдѣ малки исключения, се расчистихѫ. Скоро подиръ това се видѣ, че тоя отдѣлъ не можеше да испълнява и ковчежнически длъжности, и Пловдивский окрѫженъ ковчегъ се натовари да прибира паритѣ, които идех а отъ вънъ, както вече бѣше отколѣ натоваренъ и съ

всичкитѣ областни разноски, плащани въ Пловдивъ. Отъ началото на новата година съставиха се нови регистри за прѣкитѣ на данъци, тъй щото да може лесно да се види колко данъкъ трѣбва да се събира, колко се е събрало и колко остая да се събира. Подобни регистри се направихж и за правата и наемитѣ, които се даватъ съ контракти за да може да се вижда колко и прѣзъ кои мѣсеци трѣбва да постжпватъ тия приходи. Съ помощьта на особни таблици, държатъ се днесь регистри за прямитѣ и непрями данъци и за другитѣ доходи въобще, които показватъ изведнаждь и 20 дни най-късно слѣдъ като сж постжпили въ касситѣ, всичкитѣ събрани данъци и приходи, тъй щото има единъ непрѣкжснатъ надзоръ върху тѣхното събиранне. Всичкитѣ тия операции съставляватъ прѣдмѣта на правилника за вжтрѣшната организация на Гл. Съкровище, който се спомѣна по-горѣ. Наконецъ, за нуждно считамъ да забѣлѣжа, че тоя отдѣлъ най-много ми помогна за съставлението на „статистическитѣ свѣдения“, които се обнародваха минжлото лѣто на французски и български. Азъ съмъ пръвъ да призная недостатъчностьта на тая публикация, и за това именно прѣдложихъ съставлението на едно статистическо бюро, нуждата отъ което отъ день на день се повече усѣща.

Окржжни и околийски финансови управления. При постжпването ми на служба, азъ намѣрихъ за нуждно да свикамъ въ Пловдивъ г. г. финансовитѣ началници за да се допитамъ до тѣхъ върху нуждитѣ на управлението. Много отъ тѣхнитѣ мнѣния, разискани въ Финансовий Съвѣтъ, се приеха и туриха въ дѣйствие. По единодушното имъ желание, Дирекцията прие за правило, да не прѣдставлява за назначение и не назначава сама ни единъ финансовъ чиновникъ безъ да земе прѣдварително съгласното мнѣние на надлѣжний финансовъ началникъ. При това се обърнж сериозно внимание върху дѣятелностьта и честностьта на всичкий

чиновнически съставъ. Честитѣ инспекции и ревизии не малко спомогнахѫ въ това отношение, като държахѫ чиновницитѣ на щрекъ и ги правяхѫ внимателни въ испълнение длъжноститѣ имъ. За олеснение на сериозната работа, която Дирекцията искаше отъ тѣхъ, тя взе всичкитѣ мѣрки за да имъ опростотвори до колкото е възможно службата. Отъ новата година насамъ се въведохѫ нови еднообразни регистри, които не малко способствуватъ за редовното и бързо констатирание на дѣйствията на финансовитѣ власти. Раздадохѫ се по общинитѣ квитанционнитѣ (кочанни) и данъчни книги, които може би, по причина на неграммотностьта на кметоветѣ, да иматъ нужда отъ нѣкои измѣнения, въ които бѣха първата стѫпка въ това отношение, тъй като до лани чл. 130 отъ прит. № 9 на Устава не бѣше приспособенъ. Не се приспособляваха тъй сѫщо и чл. 134 и 135 отъ сѫщата притурка, затова и длъжность на Дирекцията бѣ да напомни на финансовитѣ власти, че законитѣ сѫ направени да се испълняватъ, а не да се прѣнебрѣгаватъ. Прѣведохѫ се и се печатихѫ нѣкои важни Отомански правилници, — като оня за тютюнитѣ, — които, като непрѣведени на български, бѣхѫ непознати на по-голѣмата часть отъ финансовитѣ чиновници. Пратихѫ се и наставления за държанието на регистритѣ, за депозититѣ, оставени въ ковчежничествата, за мѣрението на вината и спиртливитѣ пития, бланки за разновидни протоколи по финансовата служба и пр. и пр. Не споменувамъ тукъ многобройнитѣ окржжни, писани до финансовитѣ власти по тѣхната служба, по разрѣшение на разни мѫчнотии, и по бързото събирание на данъцитѣ, и най-повече на недоборитѣ. До колко тия послѣдни наставления на Дирекцията сѫ имали добръ резултатъ, може да се сѫди отъ това, че на 15 Носмврия тая година недоборитѣ отъ минѫлитѣ упражнения въ цѣлата область сѫ се въскачвали на 95,071,98 лири.

Нъ едно финансово управление злѣ разбира своята миссия, ако настоява да събира само данъцитѣ, били тѣ праведно или неправедно наложени. То трѣбва още да разгледва оплакванията на ония податни, които се считатъ незаконно или неправедно обложени. Когато азъ постжпихъ на служба, никакъвъ правилникъ не сжществуваше относително до сроковетѣ и начина на потжжванията срѣщу данъцитѣ. Една отъ първитѣ ми грижи слѣдователно бѣше да опрѣдѣля тия подробности чрѣзъ два публично-административни правилника, които тая година се слѣхж въ споменжтий по-горѣ правилникъ за тжжбитѣ по прямитѣ данъци. Въ тоя правилникъ за пръвъ пжть си намѣри приспособлението чл. 205 отъ Органический Уставъ, който е постановилъ, щото въ опрѣдѣлени периоди финансови контрольори да посѣщаватъ разнитѣ окржзи за да слушатъ оплакванията на данъкоплащачитѣ.

Тъй като ми е думата за данъцитѣ, за необходимо считамъ да споменж, че данъчната система на областьта отъ влизанието ми още въ Дирекцията привлече моето внимание. Кадастралнитѣ коммиссии, повечето отъ които бѣхж вече свършили дѣйствията си когато азъ постжпихъ, бѣхж тъй неравномѣрно опрѣдѣлили поземелний данъкъ — тоя главенъ товаръ на нашето население — щото азъ лани още счетохъ за длъжность да ви прѣдставя единъ законопроектъ, въ мотивитѣ на който настоявахъ, или тоя данъкъ да се направи размѣтателенъ, или да се повърне областьта на системата на десятъка. Областното Събрание прие системата на размѣтанието, като натовари Постояний Комитетъ да расхвърли данъка между шестьтѣ Окржга. Това рѣшение на Събранието, земено по мое прѣдложение, ще му дозволи въ настоящата сессия да намали още повече поземелний данъкъ, и по тоя начинъ да олекчи измжченото земледѣлческо население. Ваше Високопрѣвъсходителство знаете, че азъ съмь Ви прѣдложилъ единъ законопроектъ за осво-

бождението на земледѣлцитѣ и отъ приходний данъкъ, който не малко тѣжи върху тѣхъ. Прѣдложилъ съмъ още и нѣкои измѣнения на данъка върху недвижимитѣ имоти, които служатъ на земледѣлието, и надѣя се, че Обл. Събрание ще намѣри врѣме да се занимае съ тия важни въпроси. Колкото за непрямитѣ даждия, измѣненията, които съмъ прѣдложилъ за тѣхъ, сж изложени въ доклада ми върху бюджето-проекта на 1884/85 год. и азъ за излишно считамъ да се простирамъ върху тѣхъ. Ще споменж само, относително до правата на тютюнътъ, че бюджетарната комиссия на ланшната сессия бѣше неофициялно ми прѣдложила да изучж въпроса да ли не ще е добро да се въведе въ нашата область системата на régie. Когато, подиръ обиколката ми изъ областьта, азъ ходихъ въ Цариградъ, за длъжность счетохъ да се отправя до синдиката на Отоманската тютюнева régie, тъй като, споредъ мене, тя има такъвъ неоспоримъ интересъ да тури край на контрабандата между Империята и нашата Область, щото може най-добри условия да ни прѣдложи. Г. Deveaux, прѣдставителтъ на тоя синдикатъ, ми отговори, че дружеството нищо не може да ни прѣдложи прѣди идущий Мартъ, когато казаната régie ще почне на фонкционира въ Империята. Затова и нищо не можа да се прѣдложи въ тая сессия на Събранието. Споредъ моето мнѣние, една régie прѣдставлява такива неудобства за производителитѣ и потрѣбителитѣ на тютюня, щото може да се приеме само когато тя прѣдстави значително увеличение на приходитѣ, които днесь областьта получава отъ правата връзъ тютюня.

Още въ началото на Марта 1882 год. азъ имахъ честьта, като ви рапортирахъ за финансовото положение на областьта да настоя, че това положение може да се поправи само: (1) чрѣзъ прѣдвиждание на дѣйствителни, а не въображаеми, приходи; (2) чрѣзъ икономии въ разноскитѣ, и (3) чрѣзъ намаление на Областната дань-

къмъ В. Порта, тъй като несправедливо бѣше да плащами 240,000 лири, когато споредъ чл. 16 на Органический Уставъ, ние сме длъжни да ѝ давами само 3/10 отъ приходитѣ си. Това мое послѣдне прѣдложение се посрѣщна съ скептицизмъ дори и въ мѣстний печатъ, нѣкои органи отъ който цитирахѫ членове на европейскитѣ вѣстници за да докажѫтъ, че чуждитѣ сили никога не бихѫ приели подобно намаление. При всичко това, туй намаление отъ 240,000 на 180,000 лири се прие отъ Областното Събрание въ ланшната му сесия, и ако не се е одобрило още отъ В. Порта, има причина да се вѣрва, че не се гледа съ твьрдѣ лошо око отъ прѣдставителитѣ на европейскитѣ кабинети. Познато е на В. Високопр. че самийтъ съвѣтъ на bondholders въ Цариградъ е доволенъ отъ редовностьта, съ която отъ 1 Марта 1883 г. насамъ му се плащатъ всѣкой мѣсецъ на 1 число, по 15,000 лири за давьта и по 416 $^{66}/_{100}$ л. за приходитѣ на митницитѣ.

За неизлишне считамъ да споменѫ, че до днесь сѫ броени на В. Порта срѣщу Областната дань и срѣщу митнитѣ приходи:

Отъ моитѣ прѣдшественници	лири тур.	82,000. —
„ мене	„ „	329,040. 74
	Всичко:	411,040. 74

Може да се помисли, че за да плати тия послѣдни 329,040 лири, Областьта се е принудила да плаща голѣма лихва за заеми. Слѣдующата таблица показва, че прѣзъ послѣднитѣ двѣ години най-малко лихви сѫ се платили:

1) Прѣзъ 1880 год. за заеменитѣ 40,000 лири сѫ се платили лихва 1041 л. т. за 151 дни или 6.29 % на годината.

2) Прѣзъ 1881 год. за заеменитѣ 42,000 лири сѫ се платили 995 л. т. за 144 дни или 6 % на годината.

3) Прѣзъ 1882 год. за заеменитѣ 72,765.67 лири сѫ се платили 789 л. т. за 123 дни или 3.23 % на годината.

4) Прѣзъ текущата година вслѣдствие на новата конвенция съ Отоманската банка, споредъ която ние имаме съ нея текуща смѣтка, за 226,387 л. т. броени и земени отъ 26 Марта до 1 Декемврий ще трѣбва да платимъ 568 л. т. или 0.36 % на годината. При това, тъй като днесь ние имами въ банката около 25,167 л. т., за които тя ни плаща лихва, има надежда, че до края на Февруарий горнето количество отъ 568 лири значително ще се намали.

Като се отстранявамъ отъ Дирекцията на Финансить, отъ мене може би се очаква да кажж въ какво финансово положение оставямъ страната. Прѣдъ мене лѣжи поправителната смѣтка на упражнението 1882/83, която е сключена съ голѣмо внимание отъ отдѣла на главното счетоводство, и която резюмира, въ особни таблици, смѣткитѣ на четиритѣ първи упражнения. Споредъ тия таблици, на 31 Юлий 1883 Областьта е длъжала за смѣтка на миналитѣ упражнения:

На В. Порта (Областна дань)	л.	т.	327,292. 54
За разни поржчки и сгради	„	„	43,439.881
Всичко:	„	„	370,732. 42
А имала е въ кассата и да събира отъ недобори на данъци и аванси	„	„	189,317. 42
Та чистийтъ дефицитъ възлазя на	„	„	181,414. 82

Тоя дефицитъ — който може значително до се увеличи въ случай, че нѣкои отъ недоборитѣ не се сжберѫтъ — произлазя, както В. Високопрѣвъсх. сте се убѣдили вече, отъ прѣувеличенитѣ приходи, които се прѣдвиждахж въ бюджетитѣ на първитѣ четири упражнения. Колкото за бюджета на текущето упражнение, азъ не прѣдвиждамъ отъ него нѣкакъвъ дефицитъ, освѣнъ ако лошата реколта и долнитѣ цѣни на хранитѣ станѫтъ причина да се не събере една часть отъ прѣдвиденото въ него количество на поземеленъ данъкъ. Впрочемъ и

горний дефицитъ отъ 181,114 лири можеше да изчезне, ако имаше възможность Областната дань на В. Порта да се прѣсмѣтне не споредъ членове 1 и 4 отъ притурка № 9 на Устава, а на основание на 3/10 отъ дѣйствивелнитѣ приходи на Областьта, споредъ както е постановилъ чл. 16 отъ самий Уставъ. И дѣйствително, като се основава на казанитѣ членове 1 и 4 отъ притурка № 9, В. Порта за 1880-1, 1881-2 и 1882-3 иска отъ Областьта л. т. 615,000.

Нъ ако се земе за основа чл. 116 отъ Устава и на В. Порта се дадѫтъ само $^{3}/_{10}$ отъ дѣйствителнитѣ приходи, ней за тритѣ упражнения ще се паднѫтъ, споредъ прѣсмѣтвания направени въ Дирекцията . л. т. 432,269. 61

Разликата въ по-малко, слѣдователно, възлиза на „ „ 182,730. 39 количество горѣ-долу равно на горний дефицитъ.

Въ заключение, дозволѣте ми, В. Високопрѣвъсход., да ви съобщѫ, че ако въ дѣятелностьта си отъ 22 мѣсеца азъ можахъ да свършѫ нѣщо — твърдѣ малко нѣщо, признавамъ — за Дирекцията на финансить, това се дължи и на чиновницитѣ, съ които азъ бѣхъ честитъ да бѫдѫ окрѫженъ. Въ лицето на Г. Жакена азъ намѣрихъ единъ способенъ и опитенъ съвѣтникъ, до съвѣтитѣ на когото азъ постоянно прибѣгвахъ. Много ми помогнѫ въ началото и бивший под-директоръ Г. Вѣженовъ; нъ той се оттегли въ началото на годината, тъй като службата на под-директора се уничтожи и неговитѣ длъжности се възложихѫ отчасти на другитѣ отдѣли и отчасти на мене. Г. г. Маджаровъ, Малѣевъ Карловский и Павлитовъ — началници на отдѣлитѣ, съ които всяко управление може да се гордѣе — твърдѣ много олесниха моята задача, като не щадихѫ трудъ и като вдъхнѫхѫ сѫщото усърдие и истото трудолюбие и на подвѣдомственнитѣ си чиновници. Не по-малко про-

свѣтено съдѣйствие ми дадохж и г. г. финансовитѣ начални́ци съ почти всичкитѣ отъ своитѣ чиновници. И днесь като се отдѣлямъ отъ тия другари, за своя приятна длъжность считамъ да заявя и на В. Прѣвъс., както заявихъ и тѣмъ вече, колко азъ съмь доволенъ отъ тѣхнитѣ услуги и колко признателенъ за тѣхното съдѣйствие. Благоволѣте и пр.

Ив. Ев. Гешовъ.

Устройство на Швейцарскитѣ банки и на Гръцката Народна Банка.

Докладъ до Министра на Финанситѣ *).

Господине Министре,

Прѣдъ видъ прѣустройството на Българската Народна Банка, вие счетохте за нуждно да ме натоварите съ миссията, да изучѫ организацията на емиссионнитѣ банки въ нѣкои отъ ония европейски държави, които по численностьта на населението си не надминаватъ много нашето отечество. Съ тая цѣль азъ, придруженъ отъ г. Тенева, се отправихъ най-напрѣдъ въ Белгия, чиято народна банка е послужила за образецъ на романската и сърбската народни банки. Натоваренъ да прѣгледа организацията и на други нѣкои белгийски финансови учреждения, г. Теневъ остана въ Брюкселъ; азъ заминахъ за Швейцария и Гърция. Слѣдъ завръщанието на г. Тенева, ние ще имаме честь да ви отправимъ единъ общъ докладъ върху устройството на Белгийската Народна Банка; засега азъ зимамъ свободата да ви опишѫ въ общи чърти организацията на швейцарскитѣ банкови учреждения и на грьцката народна банка.

I. Швейцарски Банки.

За страни нови, като нашата, пълно съ поучения е устройството на швейцарскитѣ емиссионни банки. Както

---

*) Извлеченъ изъ една брошура, обнародвана отъ Българската Народна Банка въ 1886. Въ тая брошура сѫ помѣстени и други доклади, отправени отъ мене и г. г. Теневъ и Караджовъ, които доклади доста способствовахѫ за създанието на дружества у насъ, нъ които не обнародватъ, защото не сѫ писани само отъ мене.

забѣлѣжва и г. Максъ Виртъ, най-новий авторитетъ по устройството на банкитѣ, *) „при всичката си младость, швейцарскитѣ банки прѣдставляватъ едно богато поле за наблюдение, по причина на извънредното разнообразие на тѣхната организация и на тѣхнитѣ дѣла. Послѣдни-тѣ, земени споредъ распорежданията на уставитѣ, прѣ-скачатъ значително кржга на операциитѣ, които обикно-венно се считатъ за банкови операции въ най-широкий смисълъ на думата. Само единъ видъ организация е исключенъ: централизацията“.

При това разнообразие на своитѣ операции, швей-царскитѣ банкови учреждения прѣдставляватъ и друга интересна за насъ особенность. Капиталътъ на Българ-ската Народна Банка се влага отъ държавата. Въ Швей-цария многобройни сж банкитѣ, чийто капиталъ е вло-женъ напълно или отъ части отъ държавата, т. е. отъ кантонитѣ, въ които тѣ сж учредени. Между банкитѣ, цѣлийтъ капиталъ на които е вложенъ отъ държавата, се намира и Цюрихската Кантонална Банка, която за-ема първо мѣсто между швейцарскитѣ банки и на която устройството ще се опише по-долу.

При разглеждането организацията на емиссионни-тѣ банки, особенно внимание заслужва основата, връзъ която почива, и гаранциитѣ, съ които е оградена самата операция, която имъ дава името — емиссията на банк-нотитѣ. Относително до издавание банковитѣ билети, швейцарскитѣ емиссионни банки не се отличаватъ вече съ онуй разнообразие, за което говори М. Виртъ: тѣ сж всички подведени подъ единъ общъ съюзенъ законъ, всич-ки сж длъжни да се съобразяватъ строго съ неговитѣ распореждания. Тоя законъ е тъй интересенъ, щото за-служава едно подробно разчленение.

Закона отъ 8 Маръ 1881 год. върху издаването и осребряването на банковитѣ билети. Споредъ тоя за-

*) Handbuch des Bankwesens. Von Max Wirth. Dritte Auflage. Köln 1883.

конъ, могжтъ да издаватъ банкноти само ония банки въ Швейцария, които получжтъ за това дозволение отъ съюзний съвѣтъ (швейцарското министерство.) Това дозволение не може да се откаже, щомъ е доказано, че законнитѣ условия сж испълнени. Тия условия сж: 1) банката трѣбва да има главното си сѣдалище въ Швейцария; 2) тя трѣбва да бжде законно основана като кантонално учреждение, или като акционерно дружество; 3) трѣбва да обнародва отчета си; 4) трѣбва да има еффективенъ капиталъ най-малко 500,000 фр., и 5) трѣбва да приима въ платкитѣ, които ѝ се правятъ, банкнотитѣ и на другитѣ швейцарски емиссионни банки.

Стойностьта на издаденитѣ банкноти не може да надминува два пжти капитала на банката. Четиридесеть на стотѣхъ отъ стойностьта на банкнотитѣ, които една банка има право да издава, трѣбва да сж покрити постоянно съ единъ металический запасъ (encaisse métallique), особенъ и независимъ отъ другитѣ сумми на банката. Тоя металический запасъ може да състои отъ законни златни или сребьрни монети, нъ не и отъ дребни сребьрни пари (2 фр., 1 фр. и 50 ст.). Останалитѣ 60% отъ стойностьта на издаваемитѣ банкноти трѣбва да сж покрити или чрѣзъ залогъ на цѣнни книжа, или чрѣзъ гаранцията на кантона, въ който е главното сѣдалище на банката, или чрѣзъ портфейла на сконтиранитѣ полици, и други подобни обвезателства. На банки, които прибѣгватъ до послѣдний начинъ за гарантирание банкнотитѣ си, сж запретени нѣкои отъ операциитѣ дозволени на другитѣ банки, като отворени текущи смѣтки, купувание и продаване на стоки и недвижимости, участие въ промишленни прѣдприятия и пр.

Банкнотитѣ биватъ отъ четири категории — по 50, 100, 500 и 1000 фр. Централното Швейцарско правителство печати банкнотитѣ (въ печатницата на Bradbury, Wilkinson et C-o, Лондонъ) и ги доставя на разнитѣ банки, които зима отъ тѣхъ своитѣ разноски. Рисунъкътъ

е еднакъвъ за всичкитѣ швейцарски банкноти. Стойностьта имъ е напечатана на тритѣ народни языка: нѣмский, французский и италиянский. Останалата часть отъ текста е напечатанъ въ единъ отъ тритѣ языка, по избора на банката. Четиритѣ категории банкноти се различаватъ по текста, формата и шара.

Всяка емиссионна банка е длъжна да осребрява своитѣ билети, по номиналната имъ стойность, въ законни монети, въ централното сѣдалище по прѣдявление, а въ клоноветѣ два дена подиръ прѣдявлението. Измачкани и искжсани билети не трѣбва да се пущатъ изново въ кржгообращание отъ банката, която ги е издала. Всяка банка е длъжна да си осребрява скжсанитѣ билети, стига тѣ да прѣдставляватъ парчета по голѣми отъ половината. Съвършенно скжсани или изгубени билети не се плащатъ. Тжй сжщо не се осребряватъ и билетитѣ, които се докажатъ, че сж калпави.

Въ случай, че нѣкоя банка не осребри билетитѣ си, прѣдявительтъ може да ги протестира и да поиска при съюзното сждилище принудителна ликвидация (фалимента) на банката. Ако фалиментътъ се обяви, носителитѣ на банкноти се плащатъ отъ металический запасъ на испаднжлата банка, и отъ специалната гаранция, дадена за покривание на банкнотитѣ.

Емиссионнитѣ банки се намиратъ подъ надзора на съюзний съвѣтъ. Тоя надзоръ се упражнява: 1) чрѣзъ недѣлни, мѣсечни и годишни равносмѣтки, които банкитѣ сж длъжни да испращатъ на съвѣта, и 2) чрѣзъ инспекции, които ставатъ поне единъ пжть въ годината, отъ особеннитѣ двама съюзни инспектори на правителството, и които иматъ за цѣль да контролиратъ операциитѣ, кассата и книгодьржанието на банкитѣ.

За право на контролирание банкитѣ плащатъ на съюзното правителство едно на хилядото върху цѣлото количество на своята емиссия.

За всяко нарушение на закона отговорнитѣ управляющи власти (членове на съвѣтитѣ, директори и пр.), както и служащитѣ по управлението (кассиери, контролери, книгодържатели и пр.) на емиссионната банка, се наказватъ съ затворъ до 6 мѣсеци или съ глоба 3000 фр.

Такъвъ е въ общи чърти механизмътъ на швейцарский законъ върху издаването и плащането на банкнотитѣ. При всичката негова строгость, 33 банки сѫ могли вече да испълнятъ условията, изискани отъ него, и сѫ получили дозволението да издаватъ банкноти.

Всички строго се съобразяватъ съ онова распореждание на закона, спорѣдъ което тѣ трѣбва да държдтъ въ металически монети 40% отъ стойностьта на банкнотитѣ, които иматъ право да издаватъ. Колкото за гаранцията, нуждна за покриването останалитѣ 60%, 17 банки сѫ дали поржчителство на кантонитѣ си, 10 залогъ въ цѣнни книжа, а 6 гарантиратъ чрѣзъ своятъ портфейлъ.

Нѣколко статически свѣдѣния за операциитѣ на тия банки не ще бждатъ излишни. Цѣлийтъ внесенъ капиталъ на тия 33 банки, на 31 декемврий 1884 г. е билъ 117,040,000 фр., а цѣлата стойность на банкнотитѣ въ кржгообращение 132,526,740 фр. Тъй като Швейцария има 22 кантона и 2,831,787 жители, на кантонъ се пада по $1^1/_2$ банка, а на житель по около 47 фр. въ банкноти. Цифритѣ на актива и на пассива на 33 банки на 31 декемврий 1884 г. сѫ се въскачили на 814,139, 355 фр. 79 ст.; пари сѫ имали въ кассата 69,819, 780 фр. (около 53% отъ банкнотното кржгообращение;) портфейлътъ имъ е възлизалъ на 217,767,655 фр. 96 ст.; заемитѣ имъ подъ залогъ на недвижимости на 234,263, 368 фр. 44 ст., а аванситѣ имъ срѣщу специални текущи смѣтки на 131,294,663 фр. 23 ст. Въ пассива намираме: 1) пари вложени въ текущи смѣтки у тѣхъ за 18,458,053 фр. 78 ст.; 2) пари вложени въ спестовнитѣ имъ касси за 127,785,725 фр. 81 ст.; и

3) срочни влогове и облигации за 244,389,328 фр. 08 ст. Двѣтѣ най-голѣми банки сж Цюрихската Кантонална (държавна) и Ваатланската Кантонална (акционерна) Банки, съ по 12,000,000 фр. внесенъ капиталъ. Подиръ тѣхъ иджтъ Бернската Кантонална (държавна) и Женевската Търговска (акционерна) Банки съ по 10,000,000 фр. капиталъ. Между 33-тѣ банки има 4 съ по 500,000 фр. капиталъ само. Най-голѣмий оборотъ прави Цюрихската Кантонална Банка; нейната равносмѣтка на края на 1884 г. се е сключила съ 146,279,863 фр. 58 ст. Подиръ нея иде Ваатландската Кантонална Банка, съ 69,920,519 фр. 84 ст. Ни една отъ останалитѣ банки недостигатъ нито третата часть отъ оборота на Цюрихската Кантонална Банка.

По прѣпоржката на г. Сандоза, съюзенъ инспекторъ на емиссионнитѣ банки въ Швейцария, азъ посѣтихъ само четире отъ тия банки, най-голѣмитѣ и най-забѣлѣжителнитѣ, споредъ него: Цюрихската, Бернската и Ваатландската Кантонални Банки и Женевската Търговска Банка. Като образцово учреждение и по организацията и по управлението си менѣ се особенно прѣпоржчи Цюрихската Кантонална Банка. И тъй като и по оборота си стои първа и по операциитѣ си тя съединява въ себе си всичко, що е замѣчателно у швейцарскитѣ банки, менѣ се види достатъчно, ако влѣзж въ нѣкои подробности относително до нейното управление и нейнитѣ операции само, тъй като отъ тѣхъ ще може да се състави едно понятие за операциитѣ и на другитѣ швейцарски банки.

Цѣль на Цюрихската Кантонална Банка и нейнъ основенъ капиталъ. Най-новий кантоналенъ законъ относително до тая банка е отъ 2 декемврия 1883 год. Той съдържа 31 членъ. Споредъ I-ий отдѣлъ отъ тоя законъ, Цюрихската Кантонална Банка има за цѣль, въ границитѣ на своитѣ срѣдства, да улеснява удовлетворението на кредитнитѣ и парични нужди на кантоналнитѣ

жители. Особно тя е длъжна да дохожда на помощь на по-малкитѣ и срѣдни землевладѣлци, както и на малкитѣ занаятчии и промишленници. Капиталътъ, който се е внесълъ отъ държавата, за сега се въскачва на 12, 000,000 фр. Кантоналний съвѣтъ е опълномощенъ да го въскачи на 20 милиона. Държавата гарантира за всичкитѣ задължения на банката, въ случай, че срѣдствата на тая послѣднята не стигнатъ. Запасний капиталъ на банката се въскачва на 2,850,000 фр.

Управление. Банката се управлява отъ единъ съвѣтъ, състоящъ отъ тринадесетъ члена, отъ една тричленна коммисия назначена изъ срѣдата на съвѣта, и отъ двама директори.

Както съвѣтътъ и коммисията, тъй и директоритѣ се назначаватъ отъ кантоналний съвѣтъ: първитѣ по за три години, а вторитѣ (по прѣдложение на банковий съвѣтъ) за неопрѣдѣлено врѣме.

Банковий съвѣтъ е съвѣщателна и контролна власть, а коммисията испълнителна. Единъ отъ директоритѣ води сконтиранието полици и други подобни операции, а второй — ипотекарнитѣ и други заеми.

Банката има десетъ клона, които се управляватъ отъ особни директори.

Срѣдства за операциитѣ. Оборотний капиталъ на банката състои отъ: 1) основний капиталъ; 2) лихвенни облигации, които тя издава; 3) банкноти; 4) лихвенни влогове; 5) влогове въ спестовната ѝ касса. Банката има право да издава лихвенни облигации за едно количество равно на основний ѝ капиталъ и на суммата на заемитѣ, направени подъ залогъ на недвижими имоти. Банкнотитѣ ѝ се приематъ по номиналата имъ стойность отъ всичкитѣ държавни касси на Цюрихский кантонъ. Въ други отношения тѣ сѫ подложени на правилата, постановени отъ съюзний законъ за банкнотитѣ, които изложихъ по-горѣ.

Най-значителната сумма, вложена въ Цюрихската

Кантонална Банка, е срѣщу облигации. Тия облигации обикновенно биватъ отъ по 500, 1000 и 5000 лева, и се издаватъ всякиму, който би поискалъ отъ тѣхъ, безъ опрѣдѣлено погашение, нъ съ условие, че банката има право, ако въ едно опрѣдѣлено число години види нуждата да исплати нѣкои отъ облигациитѣ, да може да направи това, като прѣдизвѣсти 3 мѣсеци. На облигационеритѣ се дава сѫщото право, да могѫтъ да си искатъ надирѣ паритѣ подиръ едно опредѣлено число години, съ условие, че ще даджтъ на банката шесть-мѣсечно прѣдварително извѣстие. Цюрихската Банка има още въ крѫгообращание нѣкои облигации съ $4^3/_4$% годишна лихва. Повечето сѫ съ $4^1/_4$%, а най-новитѣ съ $3^3/_4$. На 31 декемврий 1884 год. банката е имала издадени облигации за 67,133.400 фр.

На края на сѫщата година, Цюрихската банка е имала въ крѫгообращение свои банкноти за едно количество отъ 14,534,700 фр., а срѣщу тѣхъ е имала въ кассата си законни монети за една сумма отъ 9,245,138 фр. 81. ст.

Банката приима сумми въ текуща смѣтка, нъ съ условие, че имѣющий подобна смѣтка ще я прѣдизвѣстява 8 дена прѣди да дига пари. На такива пари банката плаща годишни лихви 3%, а зима $^1/_8$% коммиссиона на всѣко шестмѣсечие. Такива сумми банката на 31 декемврий 1884 г. е имала за 7,242,187 фр. 57 ст. За чековѝ текущи смѣтки банката плаща лихва само $1^1/_2$% на годината, тъй като имѣющий подобна смѣтка може да дига пари когато поиска. Банката е имала на края на 1884 год. такива пари за едно количество отъ 6,087,211 фр. 51 ст.

Банката приема влогове и за неопрѣдѣленъ срокъ, за които плаща лихва по $2^1/_2$% на годината, а зима $^1/_8$% коммиссиона при истеглюванието на паритѣ. Такива влогове банката на края на миналата година е имала 2,621,278 фр.

За пари, вложени въ нейната спестовна касса, тя дава $3^1/_2$% лихва на годината. Най-малкото количество, което кассата приема е 1 фр., а най-голѣмото 2000 фр. На края на 1884 год. тя е имала вложени у нея 21,409,233 фр. 51 ст.

Операции. Операцинтѣ на банката сж:

1) заеми подъ залогъ на недвижими имоти;

2) покупка и продажба на цюрихски държавни облигации;

3) извършвание ликвидации;

4) заеми на общини, корпорации и дружества;

5) заеми подъ залогъ на цѣнни книжа и стоки, и срѣщу поржчителства;

6) водение една кантонална спестовна касса;

7) сконтирание, покупки и продажба на полици;

8) покупка и продажба на ефекти за чужда смѣтка;

9) отваряние на кредити въ текуща смѣтка;

10) текущи смѣтки за тегление чекове и касирание полици;

11) пазение драгоцѣнни вещи;

12) водение на една заемателна касса (Mobiliarleihkasse, ломбардъ, за заеми подъ залогъ на всякакви вещи) и единъ занаятчийский складъ (Gewerbhalle) и отваряние, споредъ нуждитѣ на клонове за тия операции.

Всяко участие въ промишленни прѣдприятия, всяка спекулация, се запретяватъ на банката. Заеми и кредити се даватъ само срѣщу имущественна или лична гаранция. Дозволено е да се съединява имущественната съ лична гаранция. Заеми на общини, корпорации, дружества и съдружия, които се съдружаватъ съ солидарна отговорность за постиганието на една опрѣдѣлена цѣль, се правятъ и безъ гаранция, стига да сжществува достатъчно доказателство за тѣхната здравина.

Интересни сж начинътъ, по който тия операции се вършатъ и размѣритѣ, които тѣ достигатъ.

Заемитѣ подъ залогъ на недвижимости се правятъ срѣщу задлъжителни писма (Schuldbriefe), безъ опрѣдѣленъ срокъ, като си запазва банката правото да поиска надирѣ паритѣ съ шесть-мѣсечно прѣдварително извѣстие. Отъ това право банката споредъ закона, не трѣбва да се ползува, освѣнъ ако длъжникътъ не плаща редовно лихвитѣ, или заложений имотъ се намира въ опасность. Лихвата за сега е $4^1/_4$% на годината. На 31 декемврий 1884 г. Цюрихската Банка е имала въ книгитѣ си 24,431 подобни заеми за едно количество отъ 74,825,879 фр. 55 ст. Отъ тѣхъ имало е 369 заема за 2,637,264 фр. 22 ст. срѣщу които е била зела тя залогъ на недвижимости и лично поржчителство.

На общини и корпорации заеми се правятъ безъ опрѣдѣленъ срокъ. Лихвата е $4\,^1/_4\,^0/_0$ на годината. На края на 1884 г. имало е 111 подобни заеми, за едно количество отъ 744,824 фр. 55 ст. Между тия заеми се намиратъ и нѣкои за 23,000 фр. направени въ единъ видъ земледѣлчески касси, които заематъ на селяни пари подъ залогъ на добитъка имъ (Viehleihkassen).

Заемитѣ подъ залогъ и срѣщу поржчителство биватъ двояки: 1) за опрѣдѣленъ срокъ отъ 1 до 6 мѣсеца, на края на който срокъ обикновенно се подновяватъ; 2) за неопрѣдѣленъ срокъ, като си запазва банката правото да изиска издължението имъ три мѣсеца подиръ като извѣсти. Ако заемътъ е гарантиранъ съ залогъ, лихвата е 4% на година, ако е гарантиранъ съ залогъ и лично поржчителство $4^1/_4$%, ако само съ лично поржчителство $4^1/_2$%. На 31 декемврий 1884 г. имало е: 4013 заема подъ залогъ за 11,067,776 фр., 136 заема подъ залогъ и поржчителства за 636,393 фр., 2617 заема срѣщу поржчителства за 1,953,530 фр.

Банката сконтира швейцарски и външни полици, които носятъ поне два здрави подписа и до падежа на които оставатъ не повече отъ 4 мѣсеца.

Размѣрътъ на сконтото често се промѣнява. Въ 1884 г. той се е колебалъ между $2^1/_2$ и 4% на годината. Въ 1884 г. банката е протестирала 544 полици. На края на 1884 г. банката е имала сконтирани полици за едно количество отъ 26,560,508 фр. 12 ст.

Отваряние кредити въ текуща смѣтка става: 1) подъ залогъ на движими; 2) подъ ипотека на недвижими; 3) срѣщу поржчителство; 4) срѣщу поржчителство и залогъ или ипотека. Кредитътъ се отваря за неопрѣдѣлено врѣме, нъ може да се затвори щомъ банката поиска това съ три-мѣсечно извѣстие. Лихвата е $4^1/_2$ % на годината и $^1/_8$% коммиссионна на всѣко шестмѣсечие. На края на 1884 г. кредититѣ сж били гарантирани по слѣдующий начинъ;

	Число	Фр.
Чрѣзъ недвижимости	174	2,156,200
„ залогъ	553	9,748,950
„ поржчителства	292	1,824,050
„ поржч. и залогъ или ипотека .	67	875,185
Кредити въ полза на общини . .	7	84,000
	1093	14,688,385

Твърдѣ любопитни сж операциитѣ на заемателната касса и на занаятчийский складъ, които Цюрихската Банка е учредила въ главний градъ на кантона съ единственна цѣль, да помага на бѣдното цюрихско население, тъй като тя не само не извлича никаква печалба отъ тѣхъ, нъ всяка година има и по една малка загуба. Смѣткитѣ на тия двѣ учреждения не влизатъ въ общата равносмѣтка на банката, тъй като тая послѣднята държи съ тѣхъ само лихвенна смѣтка и не се бърка въ управлението на тѣхнитѣ директори.

Заемателната касса (ломбардътъ) дава на заемъ пари подъ залогъ на всякакви вещи, като украшения, дрѣхи, покжщнина и пр. Заетото количество неможе да надмине $^2/_3$ отъ стойностьта на заложената вещь. Най-малкото количество, което може да се авансира е 5 фр., а най-

голѣмото 1000 фр. При сключвание на заема се плаща отъ 20 до 50 ст. за разноски по пазение, застрахование и пр. Лихвата се смѣта по 1 ст. на франкъ на мѣсецъ, съ други думи по 12% на годината. По-малко отъ 15 деня се броятъ за половинъ мѣсецъ, а повече отъ 15 деня за цѣлъ. Заемътъ се прави за шесть мѣсеца; подиръ истичанието той може да се подпови, нъ трѣбва ново оцѣнение и ново свидѣтелство. Ако заемътъ не се плати три недѣли подиръ срока, кассата обявява въ официалний листъ, че залогътъ е за проданъ въ публиченъ търгъ. Длъжникътъ самъ може да поиска проданьта на залога въ публичний търгъ на кассата, като плати за това 20 ст. На 31 декемврия 1884 год. това учреждение е имало слѣдующитѣ заеми.

				Число	Колич.	
Отъ	5—	20	фр.	3481	32,147	фр.
„	21—	50	„	883	29,593	„
„	51—	100	„	333	24,066	„
„	101—	500	„	139	25,329	„
„	501—	1000	„	8	5,020	„
				4,844	116,155	фр.

Прѣзъ 1884 год. кассата е продала 806 залога за едно количество отъ 15,390 фр.

Занаятчийский складъ е основанъ за опитъ само, за да помогне на дребни работници и занаятчии, като приема въ едно общо здание тѣхнитѣ произведения за изложение и продань, и като имъ прави парични аванси подъ залогъ на тия произведения. Повечето отъ тия произведения сѫ покѫщнина. Всякой цюрихский работникъ-занаятчия може да занесе въ тоя складъ изработений отъ него прѣдметъ, щомъ е той новъ и се приеме отъ комисията на склада, и щомъ плати за него 10 ст. за писарски разноски. По тоя начинъ работникътъ, ако нѣма дюкянъ, намира едно прѣкрасно помѣщение за своята работа, и зима сѫщеврѣменно единъ париченъ

авансъ върху нея. Количеството на аванса неможе да надмине $^2/_3$ отъ стойностьта на предмета. Когато се продаде прѣдметътъ или се оттегля отъ притежателя му, складътъ зима 6% коммисиона. Прѣзъ 1884 г. заминжли сж прѣзъ тоя складъ 10,774 предмета за 331,453 фр., продали сж се 6,164 за 175,346 фр., оттеглени сж 663 за 15,371 фр., а сж остали на края на 1884 г. 3,947 предмета за 140,975 франка.

Всичкитѣ приходи на банката прѣзъ 1884 г. сж се въскачили на 5,213,703 фр. 37 ст. Отъ тия цари тя е платила 4,056,946 фр. 76 ст. лихви на суммитѣ, вложени у нея, броила е за данъкъ върху банкнотитѣ си на съюзното и кантоналното правителства 86,972 фр. 50 ст., извадила е разноскитѣ 354,775 фр. 67 ст. и е спаднала за загуби 51,776 фр. 67 ст. Чистата печалба, слѣдователно, която ѝ е останала, се е въскачила на 663,231 фр. 77 ст.

Такива сж операциитѣ и такъвъ е оборотътъ на Цюрихската Кантонална Банка. Като вземемъ прѣдъ видъ, че кантонътъ, въ който тя дѣйствува, има едно население отъ 316,074 души, ние лесно можемъ си прѣдстави, какви сж ползитѣ, които тя принася на интересната малка държавица, въ която тя се подвизава.

Тия ползи блѣщатъ въ голѣмий напрѣдъкъ, който цюрихский кантонъ е направилъ, въ неговий цвѣтущъ народенъ поминъкъ, въ богатството на неговий главенъ градъ Цюрихъ. Дано прѣустроената Българска Народна Банка, която въ много отношения ще има голѣмо сходство съ устройството на Цюрихската Кантонална Банка, да може да принесе на нашето отечество ползитѣ, които, Цюрихската Банка е принесла на цюрихский кантонъ.

II. Грѫцка Народна Банка.

Основание. Пьрвий законъ за учреждението на една Грѫцка Народна Банка е билъ обнародванъ на 25 януа-

рия 1836 г. Нъ тоя законъ никога не е билъ туренъ въ дѣйствие, и Гърция е останала безъ банка до 30 марта 1841 г. Въ тоя послѣдний день е билъ обнародванъ законътъ, който може да се счита, че и до сега още служи за основа на Гръцката Народна Банка. Истината е, че многобройни сѫ измѣненията, които тоя законъ е прѣтърпѣлъ. Ще се чудите, вѣроятно, като чуете, че петь мѣсеца подиръ обнародванието му, на 19 августа 1841 г., гръцкото правителство е намѣрило за нуждно да го поизмѣни. Отъ тогава насамъ петь шесть нови законодателни актове сѫ въвели нови измѣнения въ устройството на Грьцката Народна Банка и сѫ я докарали до цвѣтущето положение, въ което я ние намираме днесь.

Основенъ и запасенъ капиталъ на банката. Въ началото основний капиталъ на банката се бѣше опрѣдѣлилъ на 5,000,000 фр. въ 5,000 акции по 1,000 фр., всяка една: отъ тия 5,000 акци, държавата зе 1,000 акции, които едва продаде въ 1868 година. Постъпенно, капиталътъ на банката се е повишавалъ, и той днесь е 20,000,000 фр. въ 20,000 акции по 1000 фр. всякоя. Тая послѣднята е номиналната стойность на акциитѣ, тъй като тѣ днесь се продаватъ по 3850 фр. всяка, а лани бѣхѫ стигнали и 4700 фр.

Запасний капиталъ на банката днесь се въскачва вече на 14,848,220 фр.

Управление и клонове. Банката се управлява отъ единъ управитель, двама подуправители, дванадесеть съвѣтника и царский коммисарь. Управительтъ и подуправителитѣ се назначаватъ по за седемъ години, а съвѣтницитѣ по за три, отъ общето събрание на акционеритѣ. Царский коммисарь се назначава отъ правителството. Трима съвѣтници дежурствуватъ по мѣсецъ и заедно съ управителя и подуправителитѣ рѣшаватъ всякидневнитѣ въпроси за заеми, сконтирание и пр. Цѣлий съвѣтъ засѣдава поне единъ пѫтъ въ мѣсеца. Съвѣтницитѣ не се

плащатъ. Управительтъ и двамата подуправители, освѣнъ заплатата си, получаватъ и $2^1/_2$% отъ чистата печалба на банката. Други $2^1/_2$% зиматъ останалитѣ чиновници. Царский коммисарь се назначава отъ правителството, нъ му се плаща отъ банката и има за длъжность да бди върху точното испълнение отъ страна на банката на всичкитѣ закони и устави. Освѣнъ съвѣта, общето събрание на акционеритѣ избира една шесточленна коммиссия за прѣгледвание годишната равносмѣтка.

Банката има 29 клона въ разни части на Гърция. Тия клонове се намиратъ подъ управлението на особни директори. При всякой клонъ има и по единъ съвѣтъ, отъ по 3 до 9 члена, назначаванъ отъ главнийтъ съвѣтъ въ Атина. Съвѣтитѣ на клоноветѣ, каквото и главний съвѣтъ, служатъ и за сконтови комитети.

Срѣдства за операции. Освѣнъ основний и запасний си капиталъ, Грьцката Народна Банка има още за оборотни срѣдства:

1) банкнотитѣ; 2) безлихвеннитѣ влогове; 3) лихвеннитѣ влогове; и 4) влоговетѣ въ спестовната ѝ касса.

Банкнотитѣ иматъ законно кржгообращение въ всичкитѣ ония области на Гърция, въ които банката има клонове. Банката е длъжна да държи постоянно единъ металически запасъ, равенъ на една третя отъ стойностьта на издаденитѣ банкноти и отъ суммата на паритѣ, които е получила въ текущи смѣтки. Разликата между металический запасъ и количеството на издаденитѣ банкноти, не трѣбва да надминува суммата на основний и запасний капитали на банката. Тъй, ако въ кассата си има 30,000,000 фр., банката не може да издаде банкноти за едно количество по-горне отъ 64.848,220 фр., тъй като отновний и запасний капитали се въскачватъ на 34,848,220 фр. На 31 декемврий 1884 г. количеството на банкнотитѣ е било малко по-горне отъ узаконений размѣръ, тъй като тоя е билъ послѣдний день на

принудителното кржгообращение. Въ кассата си банката е имала 34,357,635 фр. 44 сан., а банкноти е имала въ кржгообращение за едно количество отъ 69,648,720 франка.

Банкнотитѣ биватъ отъ петь категории: по 10, 25, 50, 100 и 500 фр.

Едно много интересно распореждание е онова, споредъ което дозволено е да се рѣжатъ десетофранковитѣ билети на половина, наширъ; всяка една отъ двѣтѣ половини върви въ общежитието и се плаща отъ банката за 5 фр. Банкнотитѣ се печататъ въ Ню-Иоркъ, отъ New-York Banknote Company, и се подписватъ само въ Атина, отъ управителя, царский коммисарь и кассиера. Само подписътъ на управителя се удря механически съ грифъ; коммисарьтъ и кассиерътъ подписватъ саморжчно. Банкнотитѣ се плащатъ отъ банката въ законни монети, златни и петофранкови сребьрни. Вслѣдствие голѣмитѣ военни приготовления на Гърция презъ 1880 г., грьцкото правителство сключи заемъ съ банката и съ закона отъ 2 декемврий 1880 г., постанови принудителното кржгообращение на банкнотитѣ ѝ, тъй щото до 31 дек. 1884 г. Банката не е била принудена да осребрява банкнотитѣ си. Отъ 1 януарий 1885 г. насамъ принудителното кржгообращение на грьцкитѣ банкноти е прѣстанало.

Безлихвеннитѣ влогове биватъ безсрочни, та могжтъ да се вдигатъ отъ вложителитѣ, когато имъ потрѣбватъ. На края на 1884 г., грьцката банка е имала такива фондове за едно количество отъ 3,779,111 фр. 72 ст.

Лихвеннитѣ влогове биватъ или безсрочни, въ отворена смѣтка, или срочни. Първитѣ не могжтъ да се зиматъ надирѣ безъ едно прѣдварително извѣстие отъ единъ до шесть мѣсеца, споредъ съгласието. За подобни влогове, почти всичкитѣ отъ които принадлежатъ на человѣколюбиви или уздравителни дружества, банката дава го-

дишна лихва 3% и е имала на 31 декемврий 1874 г. за едно количество отъ 4,221,653 фр. 92 ст.

Срочни влогове се приематъ за не по-малко отъ година. Най-малкото количество, което банката приима, е 300 лева. Свидѣтелствата, които се издаватъ само отъ банката въ Атина, могжтъ да бжджтъ и на приносителя, нъ въобще ставатъ на име. Лихвитѣ се плащатъ въ януария и юлия; тѣ могжтъ да се броятъ и въ клоноветѣ на банката, както и въ Цариградъ и Александрия, при опрѣдѣленитѣ отъ банката корреспонденти. Годишнитѣ лихви, които банката плаща върху подобни срочни влогове, сж:

3%	за	влогове	отъ	1	до	2	години.
3½%	„	„	„	3	„	5	„
4%	„	„	„	6	„	10	„
4½%	„	„	„	11	„	15	„
5%	„	„	„	16	години и нагорѣ.		

Главний съвѣтъ си задържа правото, да промѣнява тия размѣри. Въ такъвъ случай обаче ония, които сж направили влога, могжтъ да го истеглятъ и преди истичанието на срока. На края на 1884 год., гръцката банка е имала подобни срочни влогове за едно количество отъ 39,566,451 фр. 71 ст.

Равносмѣтката на Грьцката Народна Банка съ срочнитѣ лихвенни влогове слива и заемътъ съ лозове отъ 60,000,000 фр., който банката направи презъ пролѣтьта на 1880 г., съ цѣль да се снабди съ пари за своитѣ ипотекарни заеми. Облигациитѣ на тоя заемъ иматъ номиналната стойность по 400 фр., даватъ лихва по 4% и се издадоха по фр. 362½ всякоя. Тѣ иматъ за сега по шесть тегления на годината. и ще се погасятъ въ 49 години. Най-голѣмий лозъ печели по 100,000 или 70,000 фр., споредъ мѣсеца. Тоя заемъ се покри всичкий и часть отъ него се е погасила вече. На 31 дек. 1884 г. банката е длъжала още върху него едно количество отъ 53,627,006 фр. 12 сан.

Въ сѫщий день спестовната касса на банката е имала влогове за една сумма отъ 717,296 фр. 81 ст. Кассата отваря само недѣленъ день. Най-малкото количество, което може да се вложи въ нея е 3 фр., а най-голѣмото 1000 фр. Пари се връщатъ обикновенно първий недѣленъ день подиръ извѣстието. Лихвата, която банката дава върху тия влогове, е 4% на годината.

Операции. Многобройнитѣ операции на Грьцката Народна Банка могѫтъ да се подведатъ подъ слѣдующитѣ видове:

1) сконтирание полици и други срочни обвезателства;

2) специални текущи смѣтки подъ залогъ на цѣнни книги или подъ ипотека на недвижими имоти;

3) заеми подъ залогъ на недвижимости;

4) заеми подъ залогъ на злато, сребро и цѣнни книжа;

5) заеми на общини, пристанищни коммиссии и пр., подъ гаранция на тѣхни приходи;

6) заемми на кассата за направа на народни шосейни пѫтища;

7) участие въ ипотекарнитѣ заеми на Ипиро-Тесалската Банка;

8) заеми на земледѣлци, съ двама поржчители;

9) купуване правителственни фондове и акции на разни мѣстни дружества;

10) коммиссионни операции, като преводи, пазение на разни цѣнности и пр.

Както може да се види отъ тоя списъкъ, операциитѣ на Грьцката Народна Банка сѫ почти тъй разнообразни, каквото и операциитѣ на швейцарскитѣ банки. Една само разлика има относително до частьта отъ капитала, която грьцката банка може да располага съ разнитѣ си видове операции. Въ Швейцария, тамъ дѣто кантонътъ отговаря за задълженията на банката, никакви органичения не се полагатъ за количествата, които банката може да посвяти на разнитѣ си операционни

дѣйствия. Въ Гърция правителството никакво задължение нѣма спрямо публиката относително до банката, затова и тая послѣднята е намѣрила за нуждно, да опрѣдѣли, каква часть отъ капитала си може да иммобилизира за заеми подъ ипотека. Споредъ сѫществующий уставъ, тритѣ четвърти до четиритѣ пети отъ основний и запасний капитали се опрѣдѣлятъ исключително за заеми подъ залогъ на недвижими имоти, на общини, пристанищни комиссии и пр. При това за подобни заеми банката има право да зема на заемъ и тя едно количество равно на петь пѫти оная часть отъ основний капиталъ, която тя посвятява за тая цѣль. Тъй днесь суммата на основний (20,000,000 фр.) и запасний (14,848,220 фр.) капитали на банката се въскачва на 34,848,220 фр. Тя има, слѣдователно, право да посвяти най много $^4/_5$ отъ тая сумма, или 27,878,576 фр., за ипотекарни заеми, и да се заеме за сѫщата цѣль едно количество равно на $^4/_5 \times 20,000,000 \times 5$ или 80,000,000 фр., тъй щото може да расположи за заемитѣ отъ тоя видъ едно количество 107,878,576 фр.

Пристѫпвамъ къмъ нѣкои подробности относително до операциитѣ на Грьцката Банка.

Полицитѣ, които се сконтиратъ отъ банката, трѣбва да сѫ платими вѫтрѣ въ три мѣсеца отъ деня на сконтирането, въ Атина или нѣкой градъ, дѣто банката има клонъ, и да носятъ поне два подписа на здрави търговци. Полицитѣ, които се сконтиратъ въ клоноветѣ, трѣбва да носятъ поне три подписа. Както въ централното сѣдалище, тъй и въ всякой клонъ, има по единъ списъкъ на мѣстнитѣ здрави търговци и на кредититѣ, които тѣ заслужватъ при сконтирането полици. Тия списъци се утвърдяватъ въ началото на годината отъ главний съвѣтъ. Размѣрътъ на сконтото отъ години насамъ не се е измѣнилъ. Той се държи на 8% на годината. На края на 1884 г. Грьцката Банка е имала въ портфейла си сконтирани полици за едно количество отъ 24,190,716

фр. 26 ст., отъ които за 11,200,334 фр. 94 ст. въ централното сѣдалище и за 12,900,381 фр. 32 ст. въ клоноветѣ.

Специалнитѣ текущи смѣтки, подъ гаранция на цѣнни книги или на недвижими имоти, се водехж отъ Грѣцката Народна Банка горѣ-долу по сжщий начинъ, по който тѣ се водятъ и отъ швейцарскитѣ банки. Малко врѣме обаче прѣди пристиганието ми въ Атина, банката бѣше намѣрила за нуждно, прѣдъ видъ на паричната криза, която вълнува тая година въ Гърция, да прѣкрати тоя видъ операции. За това и азъ за излишно считамъ да ви расправямъ за тѣхъ, толкозъ повече, че споредъ свѣденията, които ми се дадохж отъ банката, това прѣкратяване не ще да е врѣменно, нъ окончателно. Главното възражение, което грѣцката банка прави противъ тия отворени смѣтки, състои въ това, че когато отвори подобни смѣтки, тя трѣбва да държи въ кассата си цѣлото количество на отворенитѣ кредити, тъй като незнае, кога ще се исчерпатъ тѣ; тя държи, слѣдователно, пари, безъ да може да располага съ тѣхъ, обстоятелство, което не е безопасно въ врѣмена на криза.

Прѣди прѣкратяването на тия специални текущи смѣтки, лихвата и на тѣхъ е била по 8%. На края на миналата год. банката е била дала на заемъ срѣщу такива смѣтки едно количество отъ 10,315,391 фр.

Заемитѣ подъ ипотека се правятъ за не по-малко отъ година; обикновенно по за петь години. На края на срока, ако никакво промѣнение не е станало въ цѣната на недвижимий имотъ или въ положението на заемателя, тѣ въобще се подновяватъ. Банката се грижи, щото падежътъ на всичкитѣ заеми да бжде 1 октомврия, тъй като по онова врѣме, подиръ жътвата, най много пари падатъ, та и лихвитѣ по-лесно се плащатъ. При плащанието на лихвата заемательтъ може да върне и жаквато часть иска отъ майката.

Заявленията за заеми подъ ипотека се прѣглеждатъ всѣкога въ Атина, дѣто адвокатътъ на банката провѣрява крѣпостнитѣ актове, за да види дали сѫ редовни. Оцѣнението на имота се прави отъ двѣ вѣщи лица, които се плащатъ отъ заемателя споредъ важностьта на заема. Въ всѣко окрѫжие, дѣто има клонъ, има и по трима вѣщи людие, на които банката повѣрява оцѣнката. Въ Атина има четворица. Заемътъ неможе да надмине половината отъ цѣната на имота. Ако длъжникътъ не плати лихвитѣ, то за първий пѫть му се продава каквото движимо му се намѣри, за да се наплати банката; ако той не плати и вторий пѫть, или ако първий пѫть не му намѣри доста движимъ имотъ, то се продава заложений недвижимъ имотъ. Въ началото банката е правила и дълги заеми, погашаеми съ годишни рати, нъ сега ги е прѣкратила вече, като несгодни и несъобразни съ мѣстнитѣ условия. Лихвата, която тя зима връзъ проститѣ ипотекарни заеми, е 8% на годината. Количеството, което на 31 дек. 1884 г. тя е била дала на заемъ подъ ипотека, се въскачваше на 43,190,851 фран. 57 стот.

На края на сѫщата година, суммата на заемитѣ подъ залогъ, въ злато, сребро и цѣнни книги, се въскачваше на 3,518,042 фр. 18 ст. Тия заеми се правятъ най много по за година, нъ могѫтъ да се подновятъ. Златото и срѣброто се оцѣняватъ отъ оцѣнитель, който се плаща отъ заемателя. Заемътъ не може да надмине $^{8}/_{10}$ отъ стойностьта на скѫпоцѣннитѣ метали, нито $^{3}/_{4}$ отъ текущата цѣна на лихвоноснитѣ еффекти. Приматъ се въ залогъ не само грѫцкитѣ държавни фондове, нъ и акциитѣ на Грѫцката Народна Банка и на три-четири други кредитни учреждения. Ако длъжникътъ не повърне дълга си на срока, цѣнитѣ книги се продаватъ, чрѣзъ месити на борсата, и скѫпоцѣннитѣ вещи чрѣзъ публичепъ търгъ прѣдъ нотариуса, отъ какъ се изминѫтъ десеть деня подиръ обявлението за тая про-

дань въ официалний вѣстникъ. Годишната лихва и за тия заеми е 8%.

Законътъ отъ 2 дек. 1880 год. уреди начина, по който Гръцката Банка заема на общини и разни синдикати. Споредъ него, банката прави заеми на общини, пристанищни коммисии, кассата за направата на шосейни пѫтища и въобще на всяко морално лице, което има по закона приходи, подъ залогъ на тия приходи, били тѣ общински, пристанищни, пѫтни и други специални. Тия приходи немогѫтъ да се намалятъ чрѣзъ законъ, до дѣто не се исплати напълно заемътъ. Най голѣмий размѣръ на лихвата върху тия заеми е опрѣдѣленъ отъ закона на 7%, а най-дългий срокъ за погашението на заемитѣ чрѣзъ годишни рати на четиридесеть години.

Банката само на кассата за постройката на пѫтищата е направила една устѫпка отъ най-горний размѣръ на лихвата, като се е съгласила, съ конвенция отъ 18 марта 1882 г., да авансира вѫтрѣ въ петь години на казаната касса 20,000,000 фр. по $6^3/_4$% на годината. До края на 1884 г, кассата е била получила срещу тоя заемъ отъ банката 11,748,448 фр. 58 ст. Лихвата се плаща всяки шесть мѣсеца; а отъ 1 януарий 1887 г. ще почнатъ да се плащатъ и годишнитѣ рати за погашение. Лихвата и погашението се плащатъ отъ приходитѣ на пѫтищата, споредъ както сѫ тѣ опрѣдѣлени отъ законитѣ.

Лихвата върху заемитѣ на общини и синдикати е 7% на годината. Тя се плаща шестмѣсечно. На 31 дек. 1884 г. количеството на тия заеми е възлизало на 8.200,566 фр. 69 ст.

На края на минѫлата година участието на Гръцката Народна Банка въ ипотекарнитѣ заеми на Ипиро-Тесалската Банка се е въскачвало на 2,304,960 фр. 74 ст. Тия заеми се правятъ отъ Ипиро-Тесалската Банка на жителитѣ въ новоприсъединенитѣ двѣ области по сѫщитѣ условия, по които се правятъ ипотекарнитѣ заеми

на Гръцката Банка. Тая послѣдната зима участие въ тѣхъ подъ отговорностьта на Ипиро-Тесалската Банка, съ единственната цѣль да помага съ фондове на помладата си посестрима.

Банката прави заеми на земледѣлци подъ лична гаранция на двама поржчители. Всякий клонъ има поединъ списъкъ на земледѣлцитѣ, които могжтъ да се кредитиратъ съ суммата на кредита, който може да имъ се отпустне. Тоя списъкъ всяка година се утвърждава отъ главний съвѣтъ въ Атина. Наи-малкото количество, което може да се заеме на единъ земледѣлецъ, е 100 фр. а най-дългий срокъ на заема 9 м-ци. Подиръ истичанието на тоя срокъ, часто заемътъ се подновява. Записитѣ на тия заеми се считатъ за търговски и, ако на срока не се платятъ, тѣ се протестиратъ. Подписи на жени и священници не се приматъ, тъй като тѣ не могжтъ да се затварятъ. Годишната лихва и на тия заеми е 8%. На 31 декемврия 1884 г. количеството на тия заеми се е въскачило на 7,853,833 фр. 51 ст.

Отъ врѣме на врѣме Гръцката Народна Банка се е опълномощавала чрѣзъ закони да прави заеми на гръцкото правителство. Отъ такъвъ единъ заемъ на края на минжлата година банката е имала да зима отъ правителството отъ 2,087,155 фр. 07 ст.

При това банката на края на сжщата година е била притѣжателка на грьцки държавни фондове за едно количество отъ 26,223,252 фр. 20 ст. и на акции на осемъ гръцки дружества за една сумма 1,335,705 фр. 54 ст. Отъ тия осемъ дружества тритѣ сж били оздравителни, двѣтѣ желѣзнопжтни, едно е имало мореплавателно, едно банково и едно за пробивание каналъ.

Такива сж главнитѣ операции на Гръцката Народна Банка. Благодарение на разнообразието на тия операции, равносмѣтката ѝ на края на 1884 се е въскачила на 213,021,904 фр. 75 ст., а печалбитѣ ѝ прѣзъ сжщата година сж достигнжли 12,253,269 фр. 88 ст.

Отъ тая цифра банката спада 5,052,258 фр. 25 ст. за лихви на влоговетѣ 577,312 фр. за разноски по управлението, 286,111 фр. 36 ст., за разни загуби и 246,949 фр. 03 ст. за разни други разноски и възнаграждения, и изважда чиста печалба на 6,090,629 фр. 10 ст.

Тая огромна печалба е дозволила на управлението да раздаде на акционеритѣ единъ дивидендъ отъ 300 фр. на акция, тъй щото акционерътъ, който е купилъ акцията си по номиналната ѝ стойность—1000 фр. — е получилъ за година по 30% отъ паритѣ си.

Значителностьта на тия печалби може да се отдаде до нѣйдѣ на сравнително голѣмитѣ лихви, които Грѣцката Народна Банка зима. Нъ каквато и да бѫде частьта на високитѣ лихви въ тия печалби, нѣма съмнѣние, че блѣскави сѫ успѣхитѣ, които прѣдставлява Грѫцката банка. И тия успѣхи сѫ толкозъ по-забѣлѣжителни, че тая банка не е самата, която дѣйствува въ Гърция. Освѣнъ тритѣ не-еммиссионни акционерски банки въ Атина, въ Гърция има и други двѣ емиссионни банки; Ионическата, останала още отъ врѣмената на английский протекторатъ въ Седемьтѣ Острови, съ капиталъ отъ 315,507 ½ Английски лири (около 7,966,565 фр.) и Ипиро-Тесалската, основана въ 1882 г., съ внесенъ капиталъ отъ 5,000,000 фр., който може да се увеличи и на 20 милиона. Тия двѣ банки иматъ исключителната привилегия да издаватъ банкноти и да вършатъ всичкитѣ други операции на Народната Банка — първата въ Ионическитѣ Острови, а втората въ Ипиро-Тесалия. Та Грѫцката Народна Банка не дѣйствува въ цѣла днешня Гърция, която има едно население отъ 1,980,310 душь, а въ ония само области, които сѫ съставявали Грѫцкото царство преди присъединението на Седемьтѣ Острови и на Ипиро-Тесалия, и които области сѫ населени само отъ 1,455,243 душь. Тия провинции не се отличаватъ нито съ голѣмо плодородие, нито съ нѣкой развитъ промишленъ животъ. При все това Грѫцката Народна Бан-

ка е могла да се развие и напрѣдне, е успѣла и на страната голѣми ползи да принесе и на акционеритѣ огромни печалби да даде. — Тия блѣстящи резултати се дължатъ на нейного умѣние да се съобразява съ мѣстнитѣ економически условия, на твърдѣ прѣдпазливий начинъ, по който нейнитѣ дѣла сѫ се водили отъ първий ѝ директоръ г. Георги Ставру, и се водятъ отъ настоящий управитель, г. Марка Рениери. Трѣбва да се отдаде и тая справедливость на гръцкитѣ държавни мѫжие, че въобще тѣ не сѫ искали да се мѣсятъ въ вѫтрешното управление на банката, че сѫ отбѣгвали да я направятъ тризнище на политически страсти, прибѣжище на крайни партизани. Тѣ не сѫ се противили да се назначаватъ въ нея достойнитѣ лица на каквата партия и да сѫ принадлежали тѣ. Тъй при всичката вражда, която днешного болшинствон а Гръцката камара храни къмъ членоветѣ на бившето министерство на г. Трикуписа, сегашното правителство не е въспрѣпятствовало да се избере за вторий подуправитель на банката г. Павелъ Калига, бивший събратъ по финанситѣ на г. Трикуписа, и единъ отъ най знаменититѣ законовѣдци и економисти на Гърция. Гърцитѣ сѫ убѣдени, че само едно просвѣтено, осторожно и безпристрастно управление е способно да направи отъ банката единъ силенъ лость за економическото развитие на страната. Въ това отношение тѣ ни даватъ единъ примѣръ, достоенъ за всяко подражение.

Благоволѣте да приемите, Господине Министре, увѣрение въ отличното ми къмъ васъ почитание.

София, 26 юлия 1885 година.

Директоръ: **Ив. Ев. Гешовъ.**

Пощенскитѣ Спестовни касси.

Отъ в. „Домакинъ“, год. II, бр. 4, 8 Апр. 1885.

Вѣстникъ „Домакинъ“ злѣ би испълнилъ своята длъжность къмъ домакинитѣ на България, ако не обърнеше тѣхното внимание върху единъ важенъ за тѣхъ законодателенъ актъ. Думата ни е за закона върху пощенскитѣ спестовни касси, гласуванъ въ послѣднята сессия на Народното Събрание и обнародванъ въ „Държавенъ Вѣстникъ“ отъ 1 февруария 1885 год. Ние ще се помѫчимъ да обяснимъ на читателитѣ си цѣльта на въпросниятъ законъ, да ги запознаемъ съ неговиятъ механизмъ, и да имъ изложимъ ползитѣ, които частнитѣ лица и общиятъ ни поминъкъ могѫтъ да очакватъ отъ него.

I.

Двояка е цѣльта на тоя законъ. Той се стреми: 1) да насърдчи спестяването между населението, като му дава възможность да влага най-дребнитѣ спестовни количества подъ лихва въ здрави правителственни учреждения; и 2) да дойде на помощь на земледѣлието, промишленостьта и търговията въ България, като съсрѣдоточва спестенитѣ количества въ Народната Банка и тъй ѝ доставя капитали за раздаване въ заема на ония, които се нуждаятъ ота кредитъ.

За да направимъ още по̀-понятно това двояко назначение, ние ще си дозволимъ да приведемъ нѣкои извлечения отъ обяснителната записка, която придружа-

ваше законопроекта при прѣдставлението му въ Народното Събрание.*)

Величието на единъ народъ, бѣше казано въ тая записка, зависи отъ енергията, постоянството и независимий характеръ на единицитѣ, които го съставляватъ. Опитътъ е доказалъ, че нищо тъй не способствува на развитието на тия качества, каквото чувството на самопомаганието. Само хора, които сѫ научени, не да чакатъ отъ други, а да помагатъ сами на себе си, могѫтъ да иматъ достатъчна дѣятелность и достатъчна независимость, за да бѫдѫтъ полезни фактори въ развитието на народа си.

Една отъ най-плодотворнитѣ форми на самопомаганието е спестяванието. Человѣкъ, който се е научилъ да пести, да туря на страна „бѣли пари за черни дни", е поставилъ най-здравата основа на своята нравственна независимость, на своето человѣшко достолѣпие; той е посѣялъ сѣмето, отъ кояго расте благоденствието на частни лица и могуществото на цѣли народи. Употрѣбени по единъ сигуренъ начинъ, спестенитѣ пари не само обезпечаватъ спестителя, но и обогатяватъ страната, на която той принадлѣжи.

За да се постигне тая двояка цѣль, за да се даде едно силно поощрение на спестяванието, образованитѣ Европейци отколѣ сѫ изнамѣрили тъй нарѣченитѣ спестовни касси. Тѣхното име достатъчно обяснява назначението имъ: тѣ се учреждаватъ за да прибиратъ дребни спестени количества и като ги влагатъ въ разни народополезни предприятия, да плащатъ една умѣрена лихва на спестителитѣ.

При тия мотиви на обяснителната записка, ние за неизлишно считаме да прибавимъ и това, което познатий французский економистъ, г. Поль Льроа Болие, напослѣдъкъ казваше върху ролята на спестовнитѣ касси. „Съ вложенитѣ въ тия касси пари, казваше той, трѣбва

*) Тая записка бѣ писана отъ мене.

да става това, което става съ влагата, която слънцето смучи отъ земята, която то сгжстява въ облаци и която относлѣ, когато потрѣбва, то излива върху точкитѣ, отъ които ѭ е събрало, за да полѣе земята и ѭ оплодотвори. Да връщатъ, откакъ ги съберѫтъ, на разнитѣ мѣстности частицитѣ отъ капиталитѣ, които сѫ се съставили тамъ, ето коя трѣбва да бѫде ролята на спестовнитѣ касси".

II.

Да видимъ сега какъ ще бѫдѫтъ устроени въ България, споредъ новий законъ, тия стестовни касси.

При всѣко пощенско писалище ще има и по една спестовна касса. Отварянието на кассите ще стане постъпенно, вѫтрѣ въ шесть мѣсеци отъ обнародванието закона (1 февр. 1885).

Всякий може да внесе спестенитѣ си пари въ пощенската спестовна касса. Всякий вложитель, при първо внасяние пари, снабдява се съ една книжка отъ спестовната касса, подиръ което той може да слѣдва да внася и истегля вноскитѣ си въ всичкитѣ телеграфо-пощенски писалища въ Княжеството.

На вложителитѣ ще се дава отъ спестовната касса лихва по 4 на стотѣ на годината. Тая лихва ще се счита отъ 1 или 16 число на мѣсеца, слѣдъ деня на внасянието. Лихвата прѣстава да се счита отъ 1 или 16 число, прѣдшестующе деня на исплащанието. Всяка година, на 31 Декемврия, припадающата лихва се прибавя на капитала, та и тя принася тъй сѫщо лихви. Дроби по̀-малки отъ единъ левъ не принасятъ лихви.

Капиталитѣ на пощенската спестителна касса ще се внасятъ въ българската народна банка; въ окрѫжнитѣ и околийскитѣ мѣстности, гдѣто нѣма клонъ отъ народната банка, капиталитѣ ще се внасятъ въ окрѫжнитѣ или околийски ковчежничества за смѣтка на помѣнѫтата банка. За внесенитѣ отъ спестителната касса суми, българската народна банка ще плаща лихва по-

4 1/2 на % на годината. Тази лихва ще се счита отъ деня на внасяньето до деня на истеглюваньето, безъ да се включва този послѣдния день.

Разницата между заплащаната лихва 4 1/2 на % отъ българската народна банка и оная, заплащана на вложителитѣ отъ пощенската спестителна касса по 4 на %, както и лихвата проистекающа отъ междувремията, прѣдвидени по-горѣ, оставатъ за приходъ на телеграфо-пощенската администрация, въ замѣна на разноскитѣ, които послѣдватъ за дѣловодството.

Пощенската администрация отваря смѣтка за всяко лице, отъ което, или въ името на което, се внасятъ суми за спестяванье, въ кое и да е пощенско писалище. Тя издава даромъ, въ името на имѣющия право, една книжка, въ която се записватъ вноскитѣ, възвърнатия капиталъ и придобитата лихва. Едно и сѫщо лице не може да притѣжава повече отъ една книжка; въ противенъ случай, за записанитѣ вноски въ втората или послѣдующи книжки на името на сѫщето лице, не се плаща никаква лихва. Ако тѣзи книжки носятъ една и сѫща дата, лихвитѣ се не плащатъ за всичкитѣ суми, записани въ тѣхъ. Задоменитѣ жени се допущатъ да внасятъ суми за спестяванье въ отсѫтствие на съпрузитѣ си; тѣ могѫтъ и да изискватъ исплащаньето на вносенитѣ отъ тѣхъ суми, нъ само ако за това се не съпротивятъ съпрузитѣ имъ.

Всякой отъ вложителитѣ, на когото капитала е достатъченъ за купуване на една облигация, издадена отъ държавата или отъ българската народна банка, може да изиска, щото пощенската спестовна касса да купи за смѣтката му една или повече облигации, споредъ капитала му.

Всяко внасянье не може да бѫде по-малко отъ единъ левъ. Отворената смѣтка на всякой вложитель не може да надмине суммата 2,000 лева, внесени изъ вед-

нъжъ или на много пжти. Благотворигелнитѣ дружества могжтъ да внасятъ и до 8,000 лева.

Щомъ една смѣтка надмине, съ внасяньето и капитализирваньето на лихвитѣ, суммата двѣ хиляди лева, вложительтъ ще се извѣсти съ прѣпоржчено писмо. Ако въ три мѣсеци, слѣдъ това извѣстие, вложительтъ не намали капитала си, съ купуванието на помѣнжтитѣ облигации, послѣдний се внася въ българската народнабан ка за исплащание на вложителя на първо поискване, заедно съ лихвата, споредъ устава на банката.

Истеглюванието на внасянитѣ сумми въ пощенската спестовна касса става по писменно заявление, подадено въ пощенското писалище, дѣто се иска плащанието, най-късно десеть деня отъ подаванието заявлението. Такива заявления се освобождавать отъ гербовъ сборъ.

Такъвъ е, въ главни черти, механизмътъ на новий законъ за пощенскитѣ спестовни касси.

III.

Кои сж ползитѣ, които тия касси, тъй уредени, ще могжтъ да принесжтъ на българитѣ спестители частно, на България изобщо?

За да оцѣнимъ тия ползи, достатъчно е да хвърлимъ единъ погледъ върху плода на спестовнитѣ касси въ странитѣ, дѣто тѣ сж били устроени. Огромно е увеличението на спестенитѣ количества тамъ, дѣто има такива касси. Споредъ послѣднето исчисление на Г. Льроа Болие, въ европейскитѣ спестовни касси, днесь за днесь, трѣбва да има вложени отъ 12 до 13 милиарда лева. И нека се не заборавя, че това огромно количество е съставено отъ дребни сумми, тъй като касситѣ въобще не приематъ влогове по-вече отъ 2,000 лева, съ исключение на Англия, гдѣто се приематъ влогове и до 150 лири стерлинги. Безъ спестовнитѣ касси, една голѣма

часть отъ тия 13 милиарда, ако не и цѣлото количество, не само щѣше да лѣжи мъртво, тъй като никоя банка не приима влогове по 1 и 2 лева, нъ е повече отъ вѣрно, че не щѣше да бѫде и спестена. Безъ спестовнитѣ касси, слѣдователно, не само едно значително число людье не щѣхѫ да иматъ нищо спестено, но и едни огромни капитали щѣхѫ да бѫдѫтъ изгубени за земледѣлието, за промишленостьта и за търговията на свѣта.

Това, което спестовнитѣ касси сѫ направили за другитѣ страни, тѣ ще направѭтъ и за нашата. Нашиий народъ е пестеливъ. Нъ неговата пестеливость до сега часто се е злѣ възнаграждавала. Пари скрити въ гърнета, или въ дупки, често сѫ се открадвали; пари дадени съ лихва на тогова или оногова, често сѫ се изѣдали. Имало е наистина едно трете средство, купуването на недвижими имоти, но такива имоти не се купуватъ съ 20, 50 и 100 лева. За такива дребни количества. именно, се отварятъ и спестовнитѣ касси. Отъ сега пестеливий домакинъ ще има силно насърдчвание да увеличава економийкитѣ си, тъй като ще има едно здраво мѣсто, дѣто да може да ги влага, и дѣто тѣ не само ще бѫдѫтъ съвършенно безопасни, нъ ще му принесѫтъ още и лихва. Отъ сега и распустнѫтитѣ, „пробититѣ кесии“, — както ги нарича народътъ, — не ще иматъ вече извинението, че нѣма дѣ да вложатъ паритѣ си, та за това и не пестятъ. Спестовната касса ще конкурира на кръчмата и на кафенето. Въ борбата между тия съперничествующи учреждения има надежда, че и у насъ, както и другадѣ, побѣдата въ много случаи ще остане отъ страната на спестовната касса. По тоя начинъ тия спестовни учреждения не само ще направѭтъ нашитѣ людье по̀-пестеливи, но и по̀-нравственни.

Малка ли е тази полза? Нъ тя не е самата. Паритѣ, вложени въ пестовната касса, ще се внасятъ, както видѣхме вече, въ народната банка, която щѣла да ги употрѣблява, ако свѣденията ни сѫ вѣрни, да прави заеми

на земледѣлческитѣ касси и да дава пари подъ залогъ на недвижими имоти. Чрезъ земледѣлческитѣ касси, тия спестени количества ще се раздаватъ въ заемъ на земледѣлцитѣ, ще помагатъ на развитието на нашето земледѣлие; а чрезъ заемитѣ подъ залогъ, тѣ ще влазятъ въ ржцѣтѣ на разни наши занаятчии и търговци, за подпомагание нашата промишленность, за улеснение нашата търговия. По тоя начинъ, тѣ дѣйсвително ще играятъ ролята на влагата, за която говори французский економисть, и която, откакъ се събере по капка отъ разни точки, се врьща въ благотворни струи да напои и оплодотвори цѣлата страна.

Прѣдъ видъ на неоспоримитѣ ползи, които могжтъ да се очакватъ отъ тия спестовни касси, ние се надѣемъ, че всички ония, които съ перо или съ думи могжтъ да повлиятъ върху массата на народа, ще се постаражтъ да употрѣбятъ влиянието си въ полза на тия учреждения. Тая длъжность се особно налага на нашитѣ чиновници, на нашитѣ учители и священници. Нека тѣ даджтъ примѣра. Нека залѣгнжтъ да запознаятъ всички ония, съ които дохождатъ въ съпрокосновение съ устройството на спестовнитѣ касси, да имъ прѣдставятъ тѣхната полза, да имъ вдъхнжтъ довѣрие къмъ тѣхъ. Нека пропагандиратъ тъ полза на тия учреждения, и нека бжджтъ увѣрени, че неоцѣними ще бжджтъ услугитѣ, които тѣ, по тоя начинъ, ще принесжтъ на народа и на отечеството.*)

---

*) При всичкитѣ очевидни ползи отъ Спестовнитѣ Касси, изложени въ тая статия, законътъ за тѣхъ, слѣдъ като се измѣни въ нѣкои дребни подробности, се приспособи едва въ 1896, въ врѣмето на послѣдний кабинетъ.

ЧИНОВНИШКИЙ ПРОЛЕТАРИЯТЪ.

Отъ „Периодическо Списание“ кн. XX, 1886.

Всичко почива у насъ, всичко е въ мъртвило. Погледнѣте около София, и вие ще видите поля неразработени, богатства неексплоатирани, фабрики, както оная за спиртъ въ Княжево, заключени. Походѣте другитѣ градове, и вие ще намѣрите дюкяни затворени, занаяти пропаднжли, търговия заспала. Всичко почива, само едно неспира. Огромни здания, издигнжти съ милиони народни пари, сж събрали подъ стрѣхитѣ си хиляди млади сили, и постоянно работжтъ. Лѣтно врѣме, въ голѣмитѣ жеги, тѣ наистина празднуватъ; зимѣ и пролѣть, по нѣколко дни, тѣ наистина бездѣйствуватъ; но то е само за да сбержтъ нови сили, та по-чевръсто да подкачатъ отпослѣ своята трѣскава дѣятелность. Заводи колоссални, въ тѣхъ се слуша глъчь и шумъ, когато всичко на около спи. Фабрики раскошни, тѣ пръскатъ стотина хиляди лева, когато всичко на около бѣднѣе. Тѣ харчжтъ, тѣ шумжтъ, тѣ работжтъ, и всичко това за да ваджтъ — пролетарии.

Читательетѣ ни сж се сѣтили, вѣрваме. Тия фабрики сж нашитѣ гимназии. Сурова материя, въ видъ на хиляди млади момци, всѣка година влиза въ тия заводи, за да се обработи. Това обработвание не трае малко. Цѣли седемь години — дали числото седемь не е единъ споменъ отъ седемьтѣ мършави крави? — цѣли седемь години тая сурова материя се мачка, тласка се насамъ, тласка се нататъкъ, ту се блъска и ту се глади, минува прѣзъ дърмони, чесалки и стѣгалки, докждъ наи-подирѣ ѝ се даде послѣдното лустро и тя се прогласи за

обработена. Неодѣланитѣ млади, испратени за учение, излизатъ „учени“.

И за какво сѫ способни тия „учени“? Попитайте ги, и тѣ почти съ единъ гласъ ще ви отговорѭтъ — за чиновници. Поговорѣте съ кой да е директоръ на гимназия и вие всѫду ще срѣщнете все сѫщото убѣждение, че сънътъ, че ламтението, че амбицията речи на всички тия млади, които сѫ минѫли прѣзъ гимназията, е чиновнишки постъ. И тъй като има много пòвече гимназисти откоткото чиновнишки постове, и тъй като гимназиитѣ създаватъ много пòвече „учени“ отколкото Народното Събрание постове, то слѣдствието лесно може да се прѣдвиди. Борбата за постъ става тъй свирѣпа, както борбата за сѫществуванье. Грозний характеръ на тая борба е намъ познатъ и отъ други страни. Въ нея всичкитѣ срѣдства сѫ свети. Ако подлизурството, унижението и клеветата не могѫтъ да имъ отворятъ вратата на нѣкое министерство, изгладнѣлитѣ службогонци се присъединяватъ къмъ противната партия, и залѣгатъ чрѣзъ неумѣстна ревность да добиятъ право на единъ кокалъ при първия министерски прѣвратъ. И колкото пó бездарни сѫ като личности, толкозъ пó-върли ставатъ като партизани. Безсъвѣстни, когато сѫ сити, тѣ ставатъ отчаяни, когато сѫ гладни. Като срѣдневѣковнитѣ кондотиери, тѣ се групиратъ около политическитѣ водители, и подъ знамето на нѣкоя народна идея, тѣ се биятъ за народната парà. Тѣ се располагатъ съ сѫдбинитѣ на партията, често съ участьта на самото отечество, тъй като рѣдки сѫ ония водители на партия, които могѫтъ да мислятъ за пó-възвишени интереси, когато иматъ толкозъ гърла да наситятъ, толкозъ охоти да удовлетворятъ. Като орли на трупъ тѣ се спущатъ, щомъ намѣрятъ полето свободно. И трупътъ въ такива случаи бива държавата. Чуйте, какво расказва единъ очевидецъ за тая пасмина хищни птици въ Испания:

„Въ испанското министерство на вѫтрѣшнитѣ дѣла

има около 1500 службаши, и едно министерско промѣнение испжжда най-малко 900 отъ тѣхъ, които чакатъ докждъ имъ се върнжтъ пакъ господарьетѣ, и тогава викътъ „стани ти, да сѣднж азъ“ се раздава отъ ново. Сжщото става и въ другитѣ министерства. Тоя пжть (декемврий 1885) работата е да се удовлетворятъ разнитѣ групи отъ либералната коалиция, всякоя отъ които има единъ многоброенъ щабъ. Не може человѣкъ да си въобрази безчисленото множество кандидати, които се прѣдставятъ, и всичкитѣ отъ които увѣряватъ, че сж стари съмишленици“.

Прочетѣте сега и това, що пише единъ французинъ отъ Атина въ парижския вѣстникъ „Temps“ (12 юний 1886): „Гръцитѣ иматъ като насъ страстьта на чиновничеството. За тѣхъ правителственитѣ пари сж найсладкитѣ на свѣта. Отъ тукъ слѣдва, че всяко министерско промѣнение влѣче слѣдъ себе си едно съвършено подновяване на чиновницитѣ. Тукъ не прѣчистватъ само; отъ горѣ до долу по иерархичната стълба изваденитѣ се броятъ съ хиляди. Когато г. Делиянисъ дойде на власть, вѣстникъ „Акрополисъ“ бѣше прѣсмѣтнжлъ, че на 7.300 възлизаше бройтъ на пожъртвуванитѣ чиновници. Г. Делиянисъ тия дни паднж, и стълповетѣ на вѣстницитѣ почватъ да се пълнятъ съ отчисления и назначения. Бѣдни хорица, които ужъ сж на зàвѣтъ отъ трѣскавицата, падатъ и тѣ. Гледамъ въ вѣстницитѣ, че заведнжжъ сж испждени и деветьтѣ вардача на атинската древность, Акрополисъ. Какво обще иматъ съ политиката тия клети, полувдѣтенени, старци? — Нищо. Нъ има други деветь души, които чакахж паданието на тѣхния патронъ, за да имъ вземжтъ мѣстата“.

Тая ужасна болесть скоро ще се развие и у насъ. Никакви промѣнения въ Конституцията не ще ни избавятъ, тъй като и държави съ ограничена конституция, както Испания, и страни съ либерални форми на управление, както Гърция, страдатъ отъ нежъ. Ние трѣбва

да вземемъ други мѣрки. Ако оставимъ нашитѣ гимназии да вадятъ „учени“ безъ да размислимъ, като какво ще правимъ съ тѣхъ, то скоро ще се убѣдимъ, че тия „учени“ ще бѫдѫтъ най-погубний даръ, който едно разсърдено божество може да направи на безпомощна България. Безъ уздравенъ поминъкъ и съ доста образование за да правятъ пакости — тѣ ще бѫдѫтъ най-опаснитѣ пролетарии, които могѫтъ да сполѣтятъ едно общество. И за развъжданьето на тия пролетарии отговорни ще бѫдѫтъ заводитѣ, които днесь ги приготвятъ, — нашитѣ гимназии. Отговорни ще бѫдѫтъ още ония наши народни водители, които не употрѣбятъ нуждитѣ цѣрове, докждъ живиницата е още въ своя зародишъ.

Какви трѣба да бѫдѫтъ тия лѣкове?

I.

Далечъ отъ насъ мисъльта да искаме затварянието на всички държавни училища. Като разискваме единъ такъвъ важенъ обществено-економиченъ въпросъ, ние неможемъ наистина да заборавимъ, че има економисти, които сѫ противъ поддържанието на училища отъ държаватата. Тезата на тия економисти отъ врѣме на врѣме духовито се защищава отъ г. Arthur Mangin въ стълповетѣ на изредното френско економическо списание, l'Economiste français. Защо, пита той, държавата да дава даромъ учението, а да не дава даромъ храната и дрѣхитѣ, кѫщитѣ и лѣковетѣ? Тия послѣднитѣ сѫ необходимости; лишѣте една държава отъ тѣхъ, и вие я лишавате отъ граждане. Срѣдното и по́-горното образование е раскошъ; гражданетѣ и безъ него могѫтъ да бѫдѫтъ доста полезни членове на обществото. А ако държавата не е длъжна да доставя даромъ необходимоститѣ, още по́-малко е тя длъжна да дава безплатно раскошитѣ. Както нѣма държавни хлѣбарници и месарници, шивачници и лѣчебници, тъй не трѣба да има и държавни училища. Уничтожѣте ги, и намѣсто тѣхъ

свободната конкуренция ще създаде гимназии и университети добри както държавнитѣ, може-би и по-добри отъ тѣхъ. Тѣ ще бждѫтъ скѫпи, наистина. Само оня, който може да располага съ извѣстно състояние, ще може да праща дѣцата си въ тѣхъ. Нъ какво зло ще произлѣзе отъ това? Цивилизацията нѣма да пострада. Въ днешния вѣкъ на всеобщо първоначално образование, на общодостѫпни книги и вѣстници, на публични библиотеки, ни единъ гений не заглъхва. Ще се смали само числото на ученитѣ недоучени млади, които, като сѫ свършили гимназия или университетъ, считатъ го за срамъ да орѫтъ земята или да шиятъ обуща, и които съ своитѣ неоправдани претенции и постоянно недоволство съставятъ най-опасний елементъ отъ днешното общество.

„Държавнитѣ училища единъ пѫть уничтожени, ще може да се уничтожи и Министерството на Народното Просвѣщение. Обаче неговата потрѣбность и тъй не е много очевидна. Защо наистина да има Министерство на Народното Просвѣщение, а да нѣма Министерство на Народното Здравие? Здравието на жителитѣ на една държава не е ли тъй скѫпоцѣнно, като производителенъ елементъ, каквото и тѣхното просвѣщение? Надзорътъ на народното здравие не подразумѣва само грижението да нѣма болести; той трѣба да разбира още грижението за храната, за облѣклото, за кѫщитѣ на населението. И ако всичкий тоя надзоръ може да се води отъ едно отдѣление на нѣкой Министерство, защо и надзорътъ на училищата да не може да се води тъй сѫщо отъ едно само отдѣление?“

Тъй проповѣдва една извѣстна економическа школа, нѣ нѣма кой да я слуша. Напусто тя трупа аргументи върхъ аргументи, за да докаже, че държавата не е провидѣние, за да промишлява за всичкитѣ нужди на человѣчеството. Тъй наречената православна политическа економия се намира въ затмѣние. Науката на Рикардо и

Джона Стюарта Милля, на Бастиа и Жана Батиста Сейя, нѣма първото си обаяние. Расковничетата на манчестерската школа—laissez faire, laissez passer — загубихѫ своето дѣйствие, не се считатъ вече, че могѫтъ да откриватъ съкровища. Кумирътъ стои още, нъ стои развѣнчанъ, до нѣйдѣ отъ самитѣ му бивши поклонници. Принципи, които прѣди четиридесетъ години се уважавахѫ като евангелски правила, днесь се оспоряватъ отъ учени хора и се тѫпчхтъ отъ държавни мѫжие. Сиджуикъ, въ Англия, ученитѣ сътрудници на д-ръ Густафъ Шенберговий Handbuch der Politischen Oekonomie, въ Германия, професоръ Лавле, въ Белгия, не разбиратъ вече политическага економия тъй, както я разбирахѫ прѣди половина вѣкъ ония, които мислѣхѫ, че нейнитѣ закони сѫ тъй непрѣложни, както и законитѣ на естественитѣ науки. Бисмаркъ, съ своитѣ протекционестични и социалистични мѣрки, Гладстонъ, съ своитѣ ирландски землевладѣтелни законопроекти, Фрейсине, съ своя планъ за дьржавни желѣзници, сѫ дълбоко оскърбили православнитѣ политико-економисти. Науката на тия послѣднитѣ, отъ православна, е почнала да се прѣобръща въ практика на кривославна. Нейнитѣ догми сѫ захванѫли да миришятъ на ересь. Тя е заприличала на школа безъ ученици, на лѣкарь, отъ когото болнитѣ бѣгатъ.

Когато нѣкои отъ първитѣ съврѣменни умове, когато дьржавници, на които сѫ повѣрени сѫдбинитѣ на най-напрѣднѫлитѣ днесь народи, се намиратъ въ невъзможность да слѣдватъ всякога правилата на дедуктивната политичтска економия, трѣба ли ние слѣпо да се водимъ по тѣхъ? Отговорътъ не е мѫченъ за ония, моито знаятъ огромната разлика, която сѫществува между частната инициатива у напрѣднѫлитѣ народи и частната инициатива у насъ, между срѣдствата, съ които частнитѣ личности у първитѣ располагатъ, и ония, които частнитѣ личности у насъ иматъ. Ако при всичкото развитие и богатство на Нѣмци, Френци и Ангичане, тѣхнитѣ дьржавни мѫжие пакъ на-

мирать за нуждно, да се поддържать отъ правителството учреждения, които политико-економиститѣ искать да оставять исключително на частната инциятива, колко повече трѣба ние да намираме за необходими тая поддържка, ние, които нѣмаме нито оная развита прѣдприимчивость, нито ония материялни срѣдства, съ които располагать напрѣднжлитѣ народи? При всичкото ни уважение, слѣдователно, къмъ много отъ принципитѣ на економическата наука, ние неможемъ безъ критика и безъ съображение на условията, въ които сме поставени, да приемемъ всичкитѣ заключения на нейнитѣ крайни послѣдователи, и това правило ние трѣба да приспособяваме не само при обсжждането въпроси на народно просвѣщение, но и при рѣшението още на всички ония специялни и економични питания, които, при отсжтствието у насъ на единъ якъ индивидуализъмъ, иматъ нужда отъ държавна поддържка.

Ние рѣшително отхвърляме, слѣдователно, идеята за уничтожението на нашитѣ държавни училища. При нѣмание хора, които да ги създаджтъ, и хора, които да ги поддържать, самоубийство би било да освободимъ държавата отъ поддържката на нашитѣ срѣдни учебни заведения. Нъ това никакъ не ни прѣчи да се попитаме, да ли тия срѣдни училища, които за сега държавата поддържа у насъ, не сж много, и да ли тѣ не ще бждатъ по-полезни, ако намѣсто гимназии се прѣобърнѣхж въ други специялни училища.

Нѣка прѣсмѣтнемъ, както училищата за които плаща днесь у насъ държавата, тъй и количествата, които тя иждивява по тѣхъ. Независимо отъ женскитѣ гимназии, за които не е въпросъ въ настоящата статия, въ Сѣверна и Южна България днесь има седемь гимназии: Софийската классическа, Ломската реална, Габровската реална, Варненската реална, Пловдивската реална, Сливенската реална и най-послѣ, ако съ свѣтското е дозволено да се смѣси и духовното, Петропавловската духов-

на семинария. При това има шесть второстъпенни срѣдни училища: Кюстендилското, Царибродското и Силистренското трикласни училища, Свищовското търговско, Самоковското духовно и Казанлжшкото педагогическо. За всичкитѣ тия училища, които на брой се въскачватъ на злополучното число 13, двѣтѣ Българии прѣзъ 1886 трѣба да иждивятъ около 775,000 л. Освѣнъ това, държавата плаща още ежегодно 20,000 л. на Русенската реална гимназия, други 20,000 л. на Търновската и 15,000 л. на Видинската. И на панагонъ, Българетѣ данъклоплатци поддържатъ още 250 стипендиянти при сѣверо-българскитѣ държавни гимназии и 175 при южнобългарскитѣ. За първитѣ тѣ трошятъ 121,000 л. ежегодно, а за вторитѣ 84,720 лева.

Всичко това ни се види намъ малко раскошно. Да имаме развитъ народенъ поминъкъ, напрѣдничаво земледѣлие, широка промишленость и търговия, които да абсорбиратъ, да попиватъ всичкитѣ млади, които излизатъ изъ всичкитѣ тия срѣдни учебни заведения, ние не бихме правили никакво възражение. Нъ при нѣманието подобни условия, поддържанието отъ страна на правителствого 13 мжжки учебни заведения е прѣкалена щедрость. Въ началото на настоящата учебна година въ тѣхъ е имало записани около 3800 ученици. Научени днесъ да получаватъ даромъ отъ държавата своето образование, тѣ утрѣ отъ нея ще поискатъ и своя хлѣбъ.

Тѣ ще го поискатъ толкозъ повече, че многобройни отъ тѣхнитѣ съученици го получаватъ и днесъ още отъ нея. Остоваванието на стипендиитѣ при държавнитѣ училища е едно отъ най-злочеститѣ вдъхновения на нашитѣ законодатели и отъ двѣтѣ страни на Балкана. При отсжтствието на университетъ, при нѣманието пó-горни специялни учебни заведения, ние разбираме да се отпущатъ стипендии за странство, и то на момци само, които прѣкаратъ единъ строгъ конкурсъ. Разбираме тъй сжщо да се дава даромъ срѣдното образование въ нѣкои из-

вѣстни центрове отъ страната ни. Нъ да се доставя безплатно, освѣнъ образованието, и жилището, и облѣклото и храната на нѣколко привилегировани момчета, то ни се види вече да съставя неумѣстно великодушие. Тия момчета трѣба, по теория, да бѫдѫтъ най-събуденитѣ, и не сѫ всякога най-събуденитѣ, тѣ трѣба да бѫдѫтъ най-бѣднитѣ, и не сѫ никога най-бѣднитѣ. Нѣма полза, слѣдователно, за общото образование на страната, а има врѣда за справедливостьта. Самоподдържанитѣ ученици отъ срѣднитѣ учебни заведения сѫ тъй многобройни, че държавата не само не може да очаква облага, нъ и си приготвя опасности още, като фабрикува на свои разноски кандидати за чиновнишки постове. Отъ друга страна и характерътъ на тия държавни храпеници се ужасно исхабява, като *отъ нѣжни години* още имъ се счупи всяка вилушка на лично самоупование, и имъ се вдъхне мисъльта, че тѣ за всичко трѣба да се облѣгатъ на държавата.

Уничтожението на двѣ-три държавни срѣдни учебни заведения и заличението отъ бюджета на четире пети, ако не на цѣлото число отъ стипендиитѣ при държавнитѣ училища, съставятъ, слѣдователно, първитѣ лѣкове, които ние бихме прѣпоржчали за прѣваряние това наводнение отъ пролетарии, отъ което ние се заплашваме. Економиитѣ, които тъй ще се явятъ, могѫтъ твърдѣ полезно да се употрѣбятъ за цѣлесъобразното прилагание ония мѣрки, къмъ разискванието на които ние сега пристѫпваме.

II.

Отъ съкратяванието на държавнитѣ училища и отъ заличението на срѣдне-образователнитѣ стипендии ние не очакваме нѣкое значително намаление въ числото на ученицитѣ въ нашитѣ срѣдни училища. Такъва е жаждата за учение, такъва е привлекателната сила на чиновнишкитѣ блага за сега у насъ, че приливътъ отъ срѣдне-образовани юноши ще тече въ страната ни голѣмъ и буенъ, както

и до сега. Необходима нужда става, слѣдователно, и за държавата и за обществото, да се дирятъ канали, прѣзъ които тоя приливъ да се истича. Другояче, задръстени и пристиснжти, нашитѣ народни органи не ще могжтъ да понесжтъ натиска, който имъ се налага.

Напрѣднжлитѣ народи сж намѣрили до нѣйдѣ подобни канали въ далечни прѣдприятия, въ прѣзморски колонии. Ако Англия милѣе толкова за Индия и за другитѣ си владѣния, то не е само защото промишлеността и търговията ѝ жънжтъ изобилни печалби въ тѣхъ; тя не оставя тия владѣния да се исчепкатъ изъ ржката ѝ още и по това, че тѣ ѝ служжтъ като отверстия, прѣзъ които нейнитѣ кипещи млади сили издишатъ. Отсжтствието въ британската империя на военната повинность дозволява на младитѣ Англичане да дирятъ своето щастие далечъ отъ родния си край, щомъ като свършжтъ образованието си. По тоя пачинъ Индия и много отъ колониитѣ оползотворяватъ излишнитѣ синове на Англия, които другояче бихж съставили една цѣла армия учени пролетарии въ страната. И съ свойствената си практичность, тия млади чеда на Албиона приимат каквито постове имъ се прѣдставятъ, колкото скромни и да сж тѣ. Менѣ още е на умъ, какъ въ мое присжтствие единъ Лондонски профессоръ на музиката се молѣше на единъ мой познайникъ Англичанинъ, да издѣйствува, щото неговий нѣжно въспитанъ и грижливо образованъ синъ да се приеме за *конний жандармъ* въ Капската колония. „Подѣйствувайте, моля Ви, настояваше профессорътъ; не защото ми е синъ, та Ви го хваля; увѣрявамъ Ви, че той единъ кротъкъ, хрисимъ, образованъ момъкъ. Ако Ви трѣбатъ прѣпоржчителни, азъ съмъ готовъ да Ви донесж отъ херцогиня еди-коя си и графиня еди-каква си, които бѣхж мои ученички“. Подиръ излизанието на тоя чедолюбивъ баща, моитъ познайникъ ме увѣдоми, че не само професори, но и лордове и рицари го молилили, да подѣйствува за приимането на тѣхнитѣ

по̀-млади синове въ тоя полкъ отъ конни жандарми, който се формируваше тогава, подъ командата на полковника Уоррена, въ Южна Африка. И азъ неволно се попитахъ, да ли не ще дойде врѣме, когато и нашитѣ гимназисти да бѫдѫтъ твърдѣ доволни, ако могѫтъ сполучи да станѫтъ поне жандарми.

Такова бѫдѫще за нѣкои отъ нашитѣ гимназисти е толкозъ пé-вѣроятно, че у насъ за всякога ще отсѫтствуватъ канали подобни на ония, които напрѣднѫлитѣ европейци сѫ си намѣрили въ далечни земи. Намъ ни липсуватъ още и богати търговски кѫщи, както ония, които Гръцитѣ иматъ распръснѫти по тритѣ материка, Европа, Азия и Африка, и които не малко млади момци теглятъ всяка година изъ населенитѣ съ Гръци страни. Намъ не остая, слѣдователно, друго, освѣнъ да диримъ канали за истичанието на притекаещата масса срѣдне-образовани момци въ разработванието на нашитѣ естествени богатства, въ развитието на нашето земледѣлие и нашата промишленость.

Врѣме е вече да обърнемъ сериозно внимание върху тоя жизненъ за насъ въпросъ. Стига сме употрѣбявали всичкитѣ си мисли, стига сме изнурявали всичкитѣ си сили въ яловата политика. Нашитѣ водители, нашитѣ законодатели, нашитѣ вѣстникари трѣба мѫжки да се завземѫтъ съ самата плодотворна задача — задача за повдиганьето на нашия народенъ поминъкъ. Нашата държава трѣба да шавне и тя, трѣба да направи и тя нѣщо отъ това, което всичкитѣ съврѣменни образовани държави правятъ за економическото възраждание на страната. Безъ да взима ролята на една État-Providence, безъ да стая второ провидѣние, да спасява на погибель осѫдени занаяти, да създава негодни за страната ни промишлености, тя може да извърши много, тя може да вземе твърдѣ цѣлесъобразни мѣрки за да вдъхне новъ животъ и да влѣе нова кръвь въ нашето прѣмрѣло

земледѣлие и въ нашитѣ издихаещи, при всичко че твърдѣ жизнеспособни, индустрии.

Три подобни мѣрки сѫ отъ най-належаща нужда.

Ние трѣба сериозно да се занимаемъ съ прѣустройството на нашето срѣдно, специялно, земледѣлческо и индустриялно образование. Въпросътъ, като какви специялни училища трѣба да имаме, дѣ и какъ, трѣба да се подложи на едно всестранно изучвание отъ страна на всички ония що годѣ вѣщи лица, които имаме. Трѣба да се обсѫди прилежно питанито, защо нѣкои отъ тия специялни училища, които имаме, както земледѣлческитѣ, не можахѫ да принесѫтъ до сега плодоветѣ, които се очакваха отъ тѣхъ. Трѣба да се намѣрятъ и срѣдствата и хората, за да се устроятъ въ страната ни добри практически училища за всичкитѣ ония отрасли на человѣшката производителность, за развитието на които сѫществуватъ особно благоприятни условия въ нашата страна. Практическото занаятчийско училище при Сливенската правителствена фабрика извади нѣкои ученици, които ни насърдчаватъ въ убѣждението, че тоя типъ практически училища е най-сгодний за нашата страна. Нъ ние не трѣба да имаме прѣдъ очи само нашата кратковрѣменна практика. Ние трѣба да се ползуваме и отъ практиката на другитѣ народи. Филоматическото дружество въ Бордо ще има тая есень конгресъ отъ прѣдставители на всичкитѣ образовани народи върху техническото образование по цѣлъ свѣтъ. Защо да не пратимъ и ние въ тоя конгресъ двама наши техници българе, за да чуятъ отъ близо това, що има да се каже тамъ върху тоя толкозъ интересенъ и за насъ въпросъ? Никакви жъртви не трѣба да ни се свидятъ. Економиитѣ, които ще произлѣзѫтъ отъ съкратяванието на другитѣ срѣдни държавни училища и отъ намалениего на стипендиитѣ, ние можемъ смѣло да посветимъ на развитиего на нашето техническо образование. Съ напрѣдванието на нашитѣ специялни училища ще порасне и

числото на тѣхнитѣ ученици. Тия послѣднитѣ не ще до тамъ да ламтятъ за чиновнишки постове; опитътъ ни е доказалъ, че при всичко, че нѣкои наши земледѣлци и техници сж ставали сждии и финансисти, тѣ съ удоволствие се еманципиратъ отъ чиновнишкитѣ окови и прибѣгватъ пакъ къмъ своитѣ специялни занаятия. Любовьта къмъ практическия животъ на тия въспитанници не ще остане безъ влияние и върху характера на другитѣ ни срѣдно-образовани момци; тѣхната вѣщина силно ще съдѣйствува за развитието на народния ни поминъкъ, който отъ своя страна ще отвори нови канали на нашитѣ гимназисти.

Нъ това развитие ние неможемъ да очакваме само отъ добрѣ наредени технически училища. Ние трѣба да вземемъ и други мѣрки за насърдчението на нашето земледѣлие и нашата промишленость. Нашето земледѣлие и сродното съ него скотовъдство трѣба да станжтъ прѣдметъ на особнитѣ грижи на всичкитѣ наши ржководящи кржгове. Тѣхната главна задача трѣба да бжде да доставятъ всевъзможни улеснения, всевъзможни насърдчания на ония скромни труженици, на ония непретенциозни производителье на богатство, които ще създаджтъ единъ день величието на България чрѣзъ орание и копание земята и чрѣзъ въдение добитъкъ. Прѣди години още, знаменитий историкъ на Византия, покойний Финлей, пишеше отъ Атина въ Лондонский *Таймсъ*, че Балканский полуостровъ ще принадлежи на оня отъ неговитѣ народи, който залѣгне да го завладѣе чрѣзъ земледѣлие. Ни единъ отъ балканскитѣ народи нѣма такива блѣстящи шансове въ това отношение както наший. Българинътъ има трудолюбие, има способность за ассимилирвание, радва се на изреденъ климатъ, радва се най-послѣ и най-главно на плодородна земя, която не принадлежи другиму. Какви по-благоприятни условия искате за едно цвѣтуще земледѣлие и едно развито скотовъдство? Дайте му необходимото подкрѣпение сега, когато почева новий си економически животъ, и

вие ще видите, какъ той ще напрѣдне. Доставѣте му нови сѣмена, нови породи животни, покажѣте му по́-усъвършенствувани способи за работение земята и въдение добитъка, улеснѣте му купуваньето нѣкои необходими машини, не го прѣтоваряйте съ данъци, дайте му срѣдства за съобщения, отворѣте му пѫтища за изнасяние неговитѣ храни, неговитѣ вина и неговий добитъкъ, и вие ще се почудите, какъ той ще наякне и се развие и обогати. Устройте земледѣлчески изложения, и награждавайте ония, които сѫ се отличили въ тѣхъ. Възстановѣте честьта на тия два западнѫли, нъ прѣлестни, близнака, земледѣлието и скотовъдството, и вие ще видите, какъ много отъ нашитѣ образовани млади ще имъ прострѫтъ рѫцѣ и ще попросятъ отъ тѣхъ своя поминъкъ и напрѣдъкъ.

Успоредно съ насърдчанието на нашето замледѣлие, трѣба да върви и насърдчението на нашата индустрия. Ние не разбираме голѣмата индустрия, за която почва у насъ не сѫществува. Ние вече казахме, че споредъ насъ грѣшка ще бѫде, ако правителството се помѫчи искуствено да създаде негодни за страната ни промишлености. Нъ като исключимъ тия промишлености, намъ остаятъ разни отрасли отъ индустриялната дѣятелность, които твърдѣ успѣшно могѫтъ да се развиятъ у насъ, и които трѣба да се развиятъ, защото другояче често произведенията на нашитѣ земледѣлци и нашитѣ скотовъдци не ще има дѣ да се дѣватъ. Нашитѣ храни ще гниятъ, нашитѣ вълни ще плуятъ, нашитѣ крави ще се продаватъ по 20 лева едната, ако ние не се научимъ да правимъ сами своя спиртъ, своитѣ сукна, своитѣ по́-усъвършени масла и сиренье. За обработванието на тия и тѣмъ подобни *наши* сурови материи, по́-прѣдприимчивитѣ духове у насъ трѣба да могѫтъ да расчитатъ на едно всестранно подкрѣпение отъ страна на нашитѣ власти. У насъ трѣба скоро да се гласува единъ законъ, по подражание на оня, който тая година

се разисква въ ромжнската камара. Споредъ тоя ромжнски законъ, всякой, който създаде единъ заводъ съ капиталъ отъ 25,000 л., има право да иска безплатно 5 хектара (около 60 уврата) правителственна земя, съ водна двигателна сила въ нея. Той се радва при това на слѣднитѣ привилегии: а) не плаща прѣзъ 15 години никакъвъ държавенъ или общински данъкъ; б) внася отъ странство *безъ мито* всичкитѣ нуждни машини; в) внася *безъ мито* и сурови материи, ако сжществующитѣ въ страната не сж достатъчни за неговата фабрика; г) прѣкарва съ намалени цѣни всичкитѣ си стоки по държавнитѣ желѣзници; д) когато изпася вънъ отъ страната своитѣ фабрикати, връщатъ му се каквито мита е билъ платилъ при внасяньето суровитѣ материи и е) неговитѣ произведения задължително се прѣдпочитатъ за всичкитѣ държавни или общински доставки, дори и ако сж съ 5 на сто по-скжпи отъ чуждитѣ. Послѣдната привилегия сжществува и у насъ сега, и благодарение ней можа тая година да вземе часть отъ доставката на сукна и нашето сливенско индустриялно дружество. Нъ ние трѣба да обсждимъ да ли не е дошло врѣме да доставимъ и други улеснения на нашата млада индустрия, за да ободримъ слабий ѝ духъ и укрѣпимъ нѣжнитѣ ѝ мишци срѣдъ жестоката борба за сжществувание, за економическо завоевание — der Kampf um die Absatzgebiete е послѣднето ѝ нѣмско име — която е обзела цѣлий промишленъ свѣтъ.

Една капитална важность въ това отношение има и третята мѣрка, която ние ще прѣпоржчимъ. Ние трѣба да изучимъ внимателно и основателно въпроса на митнишкитѣ си тарифи съ другитѣ държави. Тарифната война, която отъ 1 юлия насамъ е избухнжла между Австрия и Ромжния ни показва, каква важность другитѣ съсѣдни намъ държавици отдаватъ на тия економически питания. Ромжния, при всичката си слабость, при всичката си нужда отъ благоволението на нѣкои сили, и въ дунавския и въ

митнишкия въпросъ показва, че тя притѣжава онова сърдце, което прави, било политически, било економически, народитѣ самостоятелни. Чрѣзъ повитѣ си спогодби съ Швейцария и Франция тя отвори единъ новъ пѫть за економическата самобитность на балканскитѣ народи. Ние трѣба да тръгнемъ по тоя пѫть. Изъ новитѣ митнишки тарифи, които рано или кѫсно ще сключимъ, ние трѣба да извадимъ всичкитѣ ония произведения, които могѫтъ да ставатъ у насъ. Ние трѣба да си запазимъ правото да ги облагаме съ такова мито, каквото нашитѣ интереси, интересите на приизводительетѣ ни и ония на потрѣбителитѣ ни, ни посочѫтъ. Да се задължимъ да пропущаме съ 8 % мито нѣкои произведения, които можемъ и ние да фабрикуваме, както спирта, напримѣръ, ще бѫде прѣстѫпление. Ние трѣба да исключимъ подобни стоки, като направимъ устѫпки върху такива фабрикати, които не ставатъ у насъ. И въ замѣна на тия устѫпки ние трѣба да поискаме подобенъ свободенъ пропускъ за нѣкои наши произведения. Прѣдъ Австрия, напримѣръ, ние трѣба да настоимъ да пуща въ държавата си нашиѝ добитъкъ, както го е пущала прѣди години. Прѣдъ Сърбия трѣба да налегнемъ да пуща съ умѣрено мито нашитѣ гайтани, нашитѣ шаяци и нашитѣ берковски и чипровски килими. И ако сполучимъ, ние ще насърдчимъ не само скотовъдството си и индустрията си, нъ ще насърдчимъ още и търговията си. Съ тия мѣрки ние ще почистимъ и расхубавимъ три буренѣсали днесь пѫтя за да конкурираръ съ оная тѣсна и крива пѫтека, по която за сега толкозъ образовани млади се тласкатъ и бутать съ цѣль да добиятъ едно чиновнишко кресло.

Като едно второстъпенно срѣдство за намалението на кандидатитѣ за чиновници не би било злѣ да се прѣпорѫчи и уменшението на самитѣ чиновнишки кресла. Колкото пó-мало постове има, толкозъ пó малко искушения сѫществуватъ за младитѣ службогонци. Г-нъ де Лавле съвѣтва Сърбетѣ да намалѭтъ числото на своитѣ

окржзи. Неговийтъ съвѣтъ заслужава да се чуе и отъ насъ. Защо ни трѣбатъ 17 окржга въ Сѣверна България и 6 въ Южна? Белгия, съ своитѣ 5,800,000 жителье, не върши ли си работата само съ 9 окржга? Ако младитѣ Англичане сравнително малко ламтятъ за държавни постове, една отъ причинитѣ не е ли и тая, че человѣкъ въ Англия токо-речи не вижда чиновникъ? Понамалѣте случаитѣ, въ които единъ младъ вижда, какъ се располага единъ префектъ, и вие ще понамалите и охотницитѣ за попрището, което води къмъ префектурата.

III.

До тукъ ние разисквахме цѣроветѣ, които нашитѣ управители и нашитѣ законодатели могжтъ да употрѣбятъ за оборването на угрожающий и насъ чиновнишкий пролетариятъ. Послѣднитѣ си редове ние отправяме къмъ ония, изъ чиито ржцѣ излизатъ тия бждащи пролетарии, къмъ нашитѣ учители.

Тѣмъ е въвѣрено образованието не само на ума, нъ и на волята на хиляди млади. Нека тѣ залѣгнжтъ тъй да испълнятъ това свое възвишено послание, каквото да създаджтъ една силна воля у своитѣ ученици: силна за да може да устои на всичкитѣ искушения на чиновнишкий животъ, силна за да умѣе да си пробие пжть и въ други поприща. Забѣлѣжително е, че речи всичкитѣ момци съ слаба воля, слѣдъ излизанието си изъ училището, се мжчжтъ да стаятъ чиновници. Тѣмъ това поприще прѣдставя най-малко случаи, въ които волята трѣба да се бори съ дѣйствителноститѣ на живота, една ничтожна доза отъ самостоятелно усилие, едно сладко самозаличение. Тѣ блаженствуватъ въ него, когато могжтъ да постигнжтъ чиновнишката *нирвана* — максимумъ възнаграждение съ минимумъ прѣчки за оборване. Противъ тая наклонность къмъ слабоволие нашитѣ учители могжтъ много и много да направятъ. Нека насочватъ во-

лята на своитѣ ученици къмъ мѫжки идеяли; нека имъ вдъхватъ идеята, че учението налага на человѣка свещений дългъ да се бори за своя хлѣбъ не само съ конкурентитѣ за единъ и сѫщи пость, но и съ дѣйствителнитѣ задачи, които животътъ прѣдставя. Въ гимназията, въ училището още нашитѣ млади трѣба да се проникнѫтъ съ убѣждението, че чиновнишкий напрѣдъкъ не е нищо при блаженството, което единъ самостоятеленъ труженикъ по развитието на народното вещественo и умствено богатство черпи въ съзнанието на едно честно и успѣшно работение. Надъхайте всичкитѣ момци, които влизатъ изъ училищата ни, съ това понятие, и вие малко ще има да се боите отъ оня „ученъ" пролетариятъ, който е станѫлъ такъвъ бичь и такава египетска рана за нѣкои други страни. Опълчѣте ги и умствено и нравствено за голѣмата борба на сѫществованието, отворѣте имъ нови пѫтища и нови канали, и въпросътъ, който ние зададохме въ началото на статията си — какво ще правиме нашитѣ „учени"? — не ще бѫде вече въпросъ. Тѣ ще бѫдѫтъ сольта на нашата земя, квасътъ, чрѣзъ който ще се подигнѫтъ всичкитѣ ония отрасли на народната дѣятелность, които единъ день ще направѭтъ България богата и блажена.

Задругата въ Западна България.

Отъ „Периодическо Списание“, кн. XXI и XXII, 1887.

Задруга! Колко отъ читателитѣ на тия редове знаятъ значението на тая дума? Колко отъ българскитѣ списатели сѫ намѣрили врѣме, отъ политика и отъ критика, да се занимаятъ и съ изучването на това българско семейно учреждание, на българский животъ въобще? „Господа Българетѣ, казва единъ южнословѣнский етнологъ[1]), като рецензира една нова българска книга върху живота на Българетѣ въ Срѣдня Родопа, Господа Българетѣ нàй-много обичатъ да се занимаватъ, както въ политиката, тъй и въ науката, съ нàй-високитѣ задачи на человѣчеството. То е тъй евтино и хубаво изгледва!“.

Подигравката е жестока, тя може да бѫде прѣкалена, нъ не е и незаслужена. Ние често сами се чудимъ на нѣкои отъ проявленията на наший новъ умственъ животъ; сами се питаме, каква е тая наша слабость, да прѣдпочитаме отвлеченното отъ конкретното, далечното отъ ближното. Земѣте, напримѣръ, въпроса на собственностьта. Каква трѣбва да бѫде собственностьта, лична или не? — Не лична, а обща, колективна, отговаря западно-европейский коммунистъ-теоретикъ. — За насъ е доста ако бѫде семейна, родова, отвръща българский селенинъ-задругарь. Първото възврѣние нийде не се е трайно въплотило; сѫществува, и то на книга само, далечъ отъ насъ, въ страни, дѣто економическитѣ условия сѫ съвършенно различни отъ нашитѣ. Второто живѣе и вирѣе между насъ, на половинъ часъ разтояние отъ

---

[1]) Dr. F. S. Krauss, въ Mittheilungen der Anthopologischén Gesellschaft in Wien, XVII Band, 1887.

столицата ни, отъ София. Кое отъ тия двѣ възгрѣния мислите, че нашиий младъ, интелигентенъ, дипломиранъ економисть ще прѣдпочете да опише за насъ Българетѣ? Естественно онова, което е по-отдалечено отъ нашето народно мировъззрѣние, което има по-малко значение за всякидневнитѣ задачи на нашиий практически животъ. И ето, че единъ прѣкрасенъ день, ние имаче вече прѣведена на български Шефлевата Квинтесенция на Социализма, когато нѣмаме ни една дума написана за нашата задруга. Ние изучваме западноевропейски въпроси, които никакъ не се досѣгать да нашата черга, а оставаме на Западноевропейцитѣ да изучватъ нашитѣ, които сѫ пълни съ животрупещущъ интересъ за насъ.

I.

Единъ отъ тия учени Западноевропейци, които нарочно сѫ обикаляли южно-славянскитѣ земи за изучвание задругата, е и отличний лиежский професоръ, познатий българолюбецъ, Г. де Лавле. „Азъ тръгвамъ, казва той въ послѣднята си книга[1]), за да посѣтя отново дунавскитѣ и балкански Югословѣне. Азъ бихъ желалъ да констатирамъ промѣненията, които прѣзъ послѣднитѣ петнадесетъ години станѫхѫ въ патриархалний режимъ на коллективната собственность на задругата и на семейнитѣ общества (Hauskommunionen). Тия семейни дружества бѣхѫ ми вдъхнѫли едно архаическо и поетическо въсхищение, което Г. г. Льроа-Болие и Морисъ Блокъ ми натекнѫхѫ, нъ което сподѣли Джонъ Стюартъ Миллъ и разбра Сѫръ Хенри Мейнъ. Ще видя най-напрѣдъ задругитѣ на Славония, въ околноститѣ на Дяково, подъ рѫководството на епископа Стросмайера; послѣ тъкмя да продължѫ издирванията си въ Босна, въ Сърбия и България“.

---

[1]) La Peninsule des Balkans. Par Emile de Laveleye. 2 volumes. Bruxelles, 1886.

Резултатъть на тия издирвания Г. Лавле съобщава на своитѣ читатели. Той ги запознава най-напрѣдъ съ значението на думата задруга. Plures familiae in eadem domo — нѣколко челяди въ сѫщий домъ — е опрѣдѣлението, което Вукъ Караджичъ бѣше ѝ далъ въ свойтъ сърбский рѣчникъ. Чл. 57 на Сърбский Кодексъ отъ 1844 дефинира задругата тъй: „подъ задруга се разбирать нѣколко пълнолѣтни лица, които живѣятъ сами или съ дѣцата си, въ общество.“ По-ясенъ е чл. 1 отъ хърватский законъ върху сѫщий прѣдметъ: „нѣколко челяди или членове, които живѣятъ въ сѫщий домъ, подъ управлението на единъ началникъ, которо съставляватъ едно стопанство, работятъ заедно нераздѣлни имоти, ползуватъ се заедно отъ приходитѣ, съставляватъ патриархалното общество, което се нарича задруга“. Тукъ сѫ ясно означени двѣтѣ сѫществени черти на задругата: 1) коллективно владѣние на имотитѣ и общо ползование отъ тѣхний приходъ; 2) съжителство на нѣколко стопанства подъ властьта на семейний началникъ.

Тия особенности на задругата докарватъ въ въстрогъ Г. Лавле. Той съ видимо удоволствие описва хърватскитѣ задруги на Широко Поле. Ето що казва той за тѣхъ:

„Тия селски дружества сѫ патриархални челяди, които живѣѭтъ връзъ едно общо и нераздѣлно имѣние. Задругата съставлява едно гражданско лице, като едно учреждение. Тя вѣчно трае. Тя може да тегли или да отговаря на сѫдъ. Нейнитѣ съдружни членове нѣматъ правото да искатъ подѣляванието на наслѣдството, нито пъкъ да продаватъ или ипотекиратъ нѣкоя часть. Въ тия семейни общества наслѣдственното право не сѫществува, както то не сѫществува въ мънастиритѣ. Като умре бащата или майката, дѣцата не наслѣдватъ, освѣнъ нѣкои парчета покѫщнина. Тѣ слѣдватъ да получаватъ своята часть отъ произведенията на общото имѣние, нъ по силата на своето лично право и като членове на

вѣчната челядь. По́-прѣди, нищо неможеше да развали задругата освѣнъ смъртьта на всички ония, които съставляваха часть отъ нея. Момата, която се ожени, получава зестра; нъ тя неможе да иска часть отъ общий имотъ Оня, който остави безъ намѣрение да се върне, загубва правата си. Управлението, както на вѫтрѣшнитѣ дѣла, тъй и на външнитѣ сношения, се повѣрява на единъ избранъ началникъ, който обикновенно е на́й-старий и на́й-способний. Нарича се *господарь* или *старшина*. Кѫщната работа се върти отъ една стопанка, облечена съ една деспотическа власть въ всичко, що се касае до нея: тя е *домачицата*. Старшината нарежда полскитѣ работи, продава и купува; той испълнява точно ролята на директора на едно акционерно дружество.“ ..

Г. Лавле се въсхищава отъ задругата не само по причина на економическитѣ прѣимущества, които тя прѣдставлява. Той се интересува въ нея и отъ историческа точка на зрѣние. Прѣди години още, той е написалъ една твърдѣ позната книга[1]) за да докаже, че въ своето развитие прѣзъ вѣковетѣ, собственостьта е прѣкарала три фази. Въ началото тя е била коллективна, общинна: каквото въ Германия едно врѣме и каквото въ русский міръ днесь, земята принадлѣжела на плѣмето, на селото, а се подѣлявала периодически между челядитѣ, споредъ едни опрѣдѣлени правила. Прѣзъ тоя първий периодъ, споредъ Г Лавле, били прѣминѫли всичкитѣ народи въ доисторическитѣ врѣмена. Когато римската история се явява, общинната собственость била вече замѣстена отъ коллективната собственость на челядьта, на рода, на gens. Прѣзъ тоя втори пе́риодъ, земята принадлѣжела на патриархалната челядь, както това може да се види въ срѣдновѣкова Франция и у днешнитѣ Югословѣне. Въ третий периодъ се явява вече личната собствен-

---

[1]) De la Propriété et de ses Formes Primitives. Par Èmile de Laveleye. Отъ тая книга има вече третьо издание и прѣводи на разни европейски езици.

ность, която, благодарение на римското право и на освятената отъ него квиритарна собственность, завладѣва постъпенно почти цѣлъ образованъ свѣтъ. Казваме *почти*, защото сѫществуватъ исключения. Геологията ни учи, че нѣкои материци сѫ запазили една флора и една фауна, които другадѣ отколѣ сѫ изчезли. Тъй, напримѣръ, казватъ че въ Австралия се намиратъ животни и растения, които принадлѣжатъ на първитѣ периоди отъ геологическото развитие на нашата планета. По сѫщий начинъ, все споредъ Г. Лавле, отъ първий периодъ на развитието на собственостьта сѫ се запазили и до днесь *мірътъ* въ Россия и общинното землевладѣние въ о. Ява, а отъ вторий периодъ и до день днешенъ била останѫла задругата у ония Югословѣни, които не били подпаднѫли подъ влиянието на римското право.

Такава е теорията на Г. Лавле. До сѫщитѣ резултати и почти сѫщеврѣменно е стигнѫлъ и единъ французски исторически изслѣдователь, Г. Paul Viollet[2]). Тая теория обаче не е приета отъ всички. Нейний най-знамемитъ противникъ е Г. Fustel des Coulanges, авторътъ на хубавата книга, La Cité Antique, който, заедно съ Lange (Römische Alterthümer) и други историци, поддържа, че у Гърцитѣ и Римлянетѣ земята никога не се е притѣжавала отъ плѣмето или селото. Той признава обаче, че тя въ началото е принадлѣжала на челядьта, на рода, на гърцкия γένος и римската gens. Колкото за русский *міръ*, доста е да се спомене името на Чичерина, за да се напомни, че има въ Россия автори, които поддържатъ, че мірътъ не е остатъкъ отъ нѣкоя първобитна система на землевладѣние, а плодъ на крѣпостничеството, въведено въ Россия въ XVI. вѣкъ.

Наша задача не е да влизаме въ тая прѣпирня. Ние я споменахме само за да покажемъ, какво значение има изучванието на задругата не само за юриста

---

[2]) Caractère collectif des premiéres propriétés immobiliéres, обнародвано въ Bibliothéque de l'Ecole des Chartes.

и економиста, нъ още и за историка. За жалость, върху българската задруга до сега, както рекохме вече, нищо нѣма писано отъ Българе[1]), а много малко отъ чужденци. Г. Утѣшеновичъ[2]) споменува само, че и въ България има задруга, и нищо пóвече. Първъ Г. Богишичъ се е занималъ, въ своитѣ Pravni Običaji и въ своятъ Zbornik, и съ българската задруга, като е привелъ бѣлѣжкитѣ на Гг. Оджакова и Захариева. Подиръ него и Г. Каницъ е полюбопитствовалъ да узнае нѣщо за нея, нъ оскудництѣ му свѣдения върху тоя прѣдметъ не ни освѣтляватъ много. Той описва едно семейство въ познатата Върбовка (Севлиевска околия), състоящe отъ единъ домакинъ (той погрѣшно го нарича по сърбското име *старшина*) отъ неговата стара майка, отъ неговата жена, отъ двата му женени сина и отъ три унука, всичко десеть душь. Всичкитѣ тия живѣяли въ сѫщий дворъ, въ двѣ кѫщи. Въ Мусина (Търновка околия) той видѣлъ едно пò-многобройно семейство, състоящe отъ старий и старата, трима женени сина, една неженена дъщеря и седемъ унука, всичко шестнадесетъ душь. Мусинский кметъ казалъ Г. Каницу, че на кѫща въ тѣхно село трѣбвало да се броятъ по десеть душь едно връзъ друго. На

---

[1]) Слѣдующата бѣлѣжка на Г. С. С. Бобчева, която азъ намирамъ въ *Наука* (година III, стр. 29), показва, че нашитѣ юристи считатъ задругата за едно твърдѣ рѣдко явление у насъ, и за това, види се, не сѫ се занимали съ нея. „Въ България, казва Г. Бобчевъ, голѣмото домакинство е рѣдкость, и положително се мами твърдѣ много оня, който приема него за общо правило. Напротивъ, голѣмото домакинство е рѣдко исключение. То трѣбва да е сѫществовало въ старитѣ врѣмена, защото отъ нѣкои пѣсни и приказски се вижда, че съ голѣмо домакинство се е хвалилъ домакиньтъ (Качановский, Пам. Б. Народнаго Творчества, Съб. Пѣс. 199), Споредъ казванието на Г. Жинзифова, въ неговий разсказъ Прошетба, въ Прилѣпско имало голѣми домакинства. Ние се съмнѣваме въ достовѣрностьта на свѣденията на Г. Богишича за Лѣсковецъ, Шопитѣ и Полницитѣ относително голѣмата чедядь Bogisic, Sbornik, стр. 6).“ Както ще видятъ читателитѣ на настоящий трудъ, обобщението на Г. Бобчева е много прибързано, поне колкото се касае до Шопитѣ.

[2]) Die Hauskommunionen der Südslaven. Von Og. M. Utiesenovic. Wien. 1859.

Югъ отъ Стара Планина една Hauskommunion намѣрилъ Г. Каницъ, въ Карахисарлий (Стрѣмско), състояща отъ четиринадесеть душь. Г. Каницъ не дава обаче подробности върху нейний съставъ. На три други мѣста Г. Каницъ споменува българската задруга: въ Сухинъдолъ (Севлиевска околия), въ Маданъ (Кутловишка-околия) и Насрединъ (Балбунарска). За послѣдньото село той казва, че българскитѣ му кѫщи брояли едно връзъ друго по 12—17 душь, нъ и тоя пѫть безъ да дава свѣдения върху юридическитѣ и економически страни на това явление.

Приведохъ всичко, което намѣрихъ въ Г. Каницовата книга[1]) относително до българската задруга, за да видятъ читателитѣ, колко неудовлетворителни сѫ свѣденията върху нея на оня, който, отъ всичкитѣ живущи пѫтешественници, нàй-дълго е изучвалъ България. И при все това, Г. Лавле, като говори въ послѣднята си книга за задругата въ България, не намира други авторъ да цитира, освѣнъ Г. Каница. Той привожда Г. Каницовото описание на една задружна челядь въ Сухинъдолъ и нищо пòвече. Отъ единственната страница, която той посветява на българската задруга, се разбира, че отъ Царибродъ до Харманлий той не е намѣрилъ ни единъ Българинъ, който да е можалъ да му даде поне нѣкои устни свѣдения върху въпроса, който го интересуваше. Той се хвали съ приема, който му направили Българетѣ, помѣстява и свѣденията, които мнозина отъ тѣхъ му дали върху управлението и положението на България. Отъ учтивость, той забравя да се пооплаче отъ малкото свѣтлина, която просвѣтенитѣ Българе, съ които се бѣ срѣщнѫлъ, можèхѫ да пролѣятъ върху задачата, която той си бѣ поставилъ.

Той не щѣше да има никаква причина да се опла-

---

[1]) Donau-Bulgarien und der Balkan. Von F. Kanitz. Второто издание 3 тома 1880.

ква, ако, додѣто бѣше въ София, той се бѣше обърнжлъ за изучвание задругата не къмъ нейнитѣ граждане, а къмъ селянетѣ отъ околностьта ѝ. И дѣйствително, около самата столица на България има села, въ които и до днесъ се е опазила тази любопитна форма на словѣнский економически битъ — задругата. Въ тия села азъ нàй-напрѣдъ се запознахъ съ нея. И като излагамъ тука за читателитѣ на нашето Периодическо Списание резултата на моитѣ наблюдения, азъ не могж да не изразж скръбта си, че не се намѣри нѣкой и пò-свободенъ отъ занятия и пó компетентенъ отъ мене Българинъ за да посвяти и пò-вече врѣме и пó-голѣма вѣщина на тоя тъй интересенъ въпросъ. Дълго азъ чакахъ дано се обади нѣкой такъвъ сънародникъ. И ако днесъ се рѣшавамъ да сподѣля съ публиката моитѣ до нѣйдѣ ограничени познания върху нашата задруга, то го правя съ единственната цѣль да покажж, колко интересенъ е тоя предмѣтъ и колко той заслужва да бжде изученъ основно, не само въ Западна, нъ и въ Източна и въ Средня България.

II.

„Въ началото, казва Г. В. В. Богишичъ,[1]) задругата се вижда у всичкитѣ Словѣне“. Дали това утвър-

---

[1]) Професеръ Богишичъ е третиралъ въпроса за задругата главно въ слѣдующитѣ три свои книги:

[1]) Pravni Običaji u Slovenâ. U Zagrebu. 1867.

[2]) Sbornik Sadašnjuh Pravnih Običaja u južnih Slovenâ. Agram, 1874. Свѣденията за българскитѣ правови обичаи сж били доставени Г. Богишичу отъ Г. П. В. Оджакова (за Сѣверна България) и отъ покойний Г. Стеф. Захариева (за Т.-Пазаджишко), Първитѣ глави на Г. Богишичевата книга, които боравятъ за задругата и за семейното право въобще, сж доста сполучливо анализирани въ брошурата на Г. Федора Демелича: Le Droit Coutumier des Slaves Méridionaux d'aprés les recherches de M. Bogičic. Paris 1877.

[3]) De la Forme dite inokosna de la famille rurale chez les Serbes et les Croates. Paris, 1884. Въ тая брошура, които нàй-напрѣдъ се яви, въ видъ на статия, въ Revue de droit international et de législation comparée, се намѣрва единъ списъкъ на всичкитѣ книги и статии, обнародвани до 1884, върху въпроса на задругата, било отъ Словѣне, било отъ чужденци.

ждение е вѣрно и за Българетѣ, азъ не могж да се произнесж. При всичкото ми желание да издиря распространението на българската задруга и въ врѣмето и въ пространството, нейний характеръ и въ минжлото и въ настоящето, азъ не могж да кажж, дѣ е тя сжществувала въ България и каква е била прѣди покорението ни отъ Турцитѣ. У насъ за голѣма жалость не се намиратъ още такива источници, дѣто да може да черпи человѣкъ свѣдения върху подобни въпроси. Една дума само срѣщнжхъ, която ми се види да доказва, че въ XII-й вѣкъ задругата е сжществувала поне между македонскитѣ Българе: тя е рѣчьта δροῦγγος, която Михаилъ Акоминатъ употрѣбява за едно учреждение което не се види да бжде нито военно, нито гражданско, та може да бжде семейно.[1]) Нъ това е едно мое прѣдположение, и отъ прѣдположения азъ бързамъ да заминж къмъ фактове — къмъ распространението и характера на задругата въ днешна Западна България.

Македонци ме увѣряватъ, че задругата се срѣща въ сегашна Македония, не само по селата, нъ и по

---

[1]) Ето по кой поводъ Акоминатъ употрѣбява тая дума въ своето, Ὑπομνηστικὸν εἰς τὸν Βασιλέα Κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνὸν (De Thessalogica eiusque agro): δεόμεθα . . . καὶ μὴ μόνον τοῦτον, ἀλλὰ καὶ τοὺς διαφόρους ἀπολυθέντας καὶ ἀπείργουντας ἢ τοὺς πειρωμένους ἐκ τῶν καστρηνῶν κατέχειν ὁπωσδήποτε καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικάς. Εἰς συντριβὴν γὰρ τοῦτο τῶν δρούγγων καὶ ὄλεθρον ἀφορᾷ, ἡ δὲ τῶν δρούγγων ἀπώλεια τοῦ καθ' ἡμᾶς ὁρίου παντός ἐστὶν ἀπώλεια. Г. Успенский (Образованіе Втораго Болгарскаго Царства, Стр. 45) прѣвожда тоя пасажъ тъй: „Просимъ также чтобы вышедшіе въ отставку, уволненые отъ службы или испытиваемые солдаты, не содержались у насъ какъ всегда и чтобы не раздавались имъ земли и десятки крестьянскіе. Это ведетъ къ раараспаденію и гибели общины: погибелъ же общинъ равняется пагубѣ всей нашей области". Г. Успенский признава, че неможе да настои на пълното съотвѣтствие между δρούγγος и община, нъ той утвърдява, че δροῦγγος не значи Caterna militum (рота войници) както иска да каже Дюканжъ въ своятъ рѣчникъ! Като земемъ прѣдъ видъ, че задругата и до днесъ най се е упазила въ Македония, за която пищи Михаилъ Акоминатъ, не може ли да прѣдположимъ, че δροῦγγος тукъ зачи другарска челядь, задруга?

градоветѣ. Обстоятелствата не дозволяватъ днесъ непосрѣдственни наблюдения въ тази злочеста частъ отъ нашето отечество. Нъ невъзможното въ Македония е възможно въ оная часть отъ Запана България, която е влѣзла въ Княжеството. Отъ Царибродъ до Кюстендилъ, въ Софийското корито, въ Грахово (Радомирско и Брѣзнишко), въ Бурелъ (Брѣзнишко и Царибродско), въ Знѣполе (Трънско и Царибродско) въ Палакария (Самоковско) въ Мрака̀ (Радомирско), въ Радомирското крайще, задругата се срѣща почти прѣзъ село, и прѣдставлява чърти, които споредъ казванието на Македонци, били много сходни съ чъртитѣ на македонската задруга. Ако не можемъ, слѣдователно, да говоримъ положително за другарската челядь въ Македоняя, ние можемъ да опишемъ задругата, както тя сѫществува въ Софийский, Трънский и Кюстендилский Окрѫзи, особенно въ първитѣ два, и ние ще дадемъ по тоя начинъ едно приблизително понятие за характера на това семейно учреждение въ цѣлата Западна България.

Отъ дѣ да почнемъ? Ако обичате, отъ едно твърдѣ познато на Софиянци село. Ето Горня-Баня, ето и селский ѝ священникъ. Да влѣземъ въ кѫщата му — една отъ първитѣ, край шоссето. Въ добрата стая, ние ще видимъ, окачена на стѣната, фотография, прѣдставляюща една група отъ 28 душь — мѫжие, жени и дѣца. Ние се намираме прѣдъ задружната челядь на *Бо́жовитѣ*, виденъ членъ на която е и нашиѝ любезенъ и интелигентенъ хозяйнъ, дѣдо попъ. Цѣлата тая задруга, която прѣди четире годинъ е имала 28, а сега вече брои 35 душь, се управлява отъ единъ домакинъ, Тодоринъ. Съ него заедно печелятъ и шестимата му братия, отъ которо единиѝ е свещенникъ, другиѝ земледѣлецъ, третиѝ овчарь, четвъртиѝ воденичарь, петиѝ кръчмарь и шестиѝ шивачь. Нищо нѣма подѣлено: всичко е общо, съ исключение на дрѣхитѣ. Всички работятъ за задругата; дори и священникътъ ако земе пари отъ нѣкѫдѣ, отъ вѣнчавка, кръщавка или умиралка, е длъженъ да ги внесе въ обща-

та касса. Домакинята, Тодориновата жена, нарежда коя етърва кой день да мѣси и кой день да готви; отъ една пещь и отъ единъ котелъ се хранятъ и 35-тѣ членове на задругата. Съгласието и любовьта се видятъ постоянно да гостуватъ у тая сговорна задруга. Священникътъ увѣрява, че ако бѣхж раздѣлени, братията му никога не щѣхж да се въздигнжтъ подиръ страшното съсипване, което прѣтърпѣхж прѣзъ послѣднята русско-турска война.

Забѣлѣжилъ съмъ, че въ което село има една цвѣтуща задруга, другитѣ сжществующи задруги не клонятъ толкозъ къмъ раздѣление, каквото въ села дѣто нѣма ни една заможна задружна челядь. За това, види се, и въ Горня-Баня, споредъ увѣренията на священника, крѣпятъ се и до днешенъ день около 20 задруги, (помежду които Богровци, Дърневци, Бѝжови, и пр.), когато, напротивъ, въ Суховъ-Долъ и Обеля, които влизатъ въ енорията на Горне-Баненский попъ, не останжла ни една задружна челядь. Да земемъ друго ближньо до София село — Драгалевци. И тукъ ще намѣримъ двѣ цвѣтущи задруги, *Алуловитѣ* и *Дàневитѣ*, и около тѣхъ други петнадесетина пó-малки. Алулови броятъ 36 души, и състоятъ отъ двама стари братя, Митаръ и Атанасъ (отъ които първий е домакинътъ), отъ вдовицитѣ на двама умрѣли братя, отъ четирма женени братовчеди (отъ които единий е синъ на Атанаса, а другитѣ трима синове на двама умрѣли братя) и отъ дѣцата на старитѣ, на вдовицитѣ и на младитѣ. Дàневи сж 34 душь: една стара вдовица, Велика, която е домакинята, нейнитѣ четирма женени сина, отъ който нàй-старий, Георги, е домакинътъ, тримата женени сина на Георги, и 19 дѣца. Задружни челяди, състоящи отъ чичовци и братовчеди, се срѣщатъ често. Такива сж Войнѝчкитѣ, въ Филипповци, Станóевцитѣ, въ Годечъ; такива били и Пиндрàцитѣ, въ Гурмазово, нъ се раздѣлили прѣди нѣколко врѣме.

Нъ да оставимъ вече софийскитѣ села. Прѣди да

напустемъ обаче и софийското поле, нѣка кажемъ, че на лѣвий брѣгъ на Искъра задругата по̀-често се срѣща; на дѣсний брѣгъ и въ Буджака тя рѣдко се намира. Въ село Германъ имало една, челядьта на *Карнабадлийски*; нъ и тя на послѣдньо рѣшила да се раздѣли.

Читателътъ ще е забѣлѣжилъ, вѣрваме, чуднитѣ прѣкори на задругитѣ. Тия прѣкори ставатъ още по̀-чудни като заминемъ въ Грахово. Ето Перникъ, славната крѣпостъ въ славний Кракрасъ. Тукъ ние намираме масса задруги съ любопитни имена: Попчéви, Пу́рякови, Пѣшо́ви, Иглéви, Чакарджийски, Бонéви и пр. A tout seigneur tout honneur: първото мѣсто мѣжду пернишкитѣ задруги несъмнѣнно заслужва оная на Попчéви, въ която домакинствува Г. Дойчинъ Павловъ, бивший кассиеръ на Софийската Земледѣлческа Касса. Тая задруга състои отъ 6 брата, женени, отъ тѣхната стара майка, и отъ тѣхний чичо, тжй сжщо жененъ, и брои 1 вдовица, 14 женени мжжие и жени и 19 дѣца, всичко 34 душь. Като притурите и 7 ратаи, ставатъ всичко 41. Не сж ли много? Азъ задавамъ това питание на домакиня, Г. Дойчина. — Малко сж лѣтѣ. ми отговаря той; и онъ прибавя: лѣтно врѣме единъ като трима да можеше да работи, а зимно трима като единъ да можехж да ѣджтъ, хубаво щѣше да бжде. При всичкото отсжтствие обаче на ржцѣ, лѣтѣ, и изобилие на уста, зимѣ, задругата, подъ вѣщото управление на Г. Дойчина, напрѣдва. Отъ нѣколко години насамъ тя е прикупила три нови чифлика и е значително увеличила своята жива стока. Всичко доказва, че не старостьта, а способностьта управлява тая задруга. Нàй-старий е чичото; той билъ домакинътъ подиръ смъртьта на дѣда Павла, Г. Дойчиновий баща. Нъ още прѣди 15-ина години, той си далъ оставката, и за домакинъ билъ избранъ петий му братанецъ, Г. Дойчинъ, като по̀-способенъ и отъ читирмата му по̀-голѣми братия. Г. Дойчинъ не се оставилъ отъ домакинството и додѣто билъ глава на Софийската Зем-

ледѣлческа Касса; всяка сѫббота вечеръ той си отивалъ въ Перникъ, нареждалъ на утрѣто каквото имало за нареждание въ задругата, и въ понедѣлникъ зараньта пакъ се връщалъ на работата си въ София. Каквото му оставало отъ заплатата му като Кассиеръ на Земледѣлческата Касса, той го внасялъ въ задружний ковчегъ. Той е работилъ за задругата, и задругата за него. И въ градъ и въ село е билъ сѫщий трудъ, истата ревность. Въ село работата е подѣлена между задругаритѣ горѣ-долу по начина, по който я видѣхме подѣлена въ Горня-Баня. И тукъ има, освѣнъ домакиня, единъ земледѣлецъ, единъ воденичарь и единъ кръчмарь. Двама други задругари печаловници живѣятъ въ игрецитѣ, видъ кошари или саи съ по една колиба за живѣяние. Игрецитѣ играятъ важна роля въ селската економия на Грахово; споредъ увѣренията на Г. Дойчиа Павловъ, тѣ могѫтъ да се държатъ само отъ задругитѣ. Всѣка задруга си има кѫща въ селото и два игрека вънъ отъ селото. Въ село се държатъ само свине, кокошки и патки; другий добитъкъ се държи въ игрецитѣ, едно за да не се валя сѣното му отъ свинетѣ и пилцитѣ, а друго, за да бѫде той по-близо до пашата, а торътъ му по близо до нивитѣ. Единий отъ игрецитѣ обикновенно е направенъ при ливадитѣ и оранлѫка на задругата. Тамъ се държи прѣзъ зимата всичкий добитъкъ, както работний, тъй и пашетний. Щомъ се забранятъ пролѣть ливадитѣ, пашетницитѣ — овце, говеда, коние — се закарватъ въ вторий игрекъ, който почти всякога бива сграденъ до селската мера, и тамъ остаятъ на паша прѣзъ цѣлото лѣто. Тие игреци, распръснѫти както сѫ изъ цѣлото поле, придаватъ голѣма живостъ на Грахово: прѣдъ васъ се прѣдставлява една населена мѣстность, въ всякой кѫтъ на която има коминъ да дими и куче да джавка.

На половинъ часъ разстояние отъ Перникъ се намира бѫдѫщий български Нюкаслъ селото Мошино, познато по своето черно злато — каменнитѣ вѫглища. И

тукъ ние срѣщаме нѣколко задруги: Чавдарови, Дéспотови, Младжови и пр. Първитѣ сѫ петима братя, вторий отъ които, Андонъ, е домакинътъ. Домакиня е старата имъ майка. Бае Андонъ е познатъ въ цѣло Грахово като коммиссионеръ на двѣтѣ главни воденици въ Княжево и Владая. Той имъ доставя почти всичката храна, която имъ трѣбва; приходътъ отъ коммиссионерството влиза въ задружната касса, както и приходитѣ отъ всички други занятия на задругаритѣ. Деспотови броятъ 20 душь, и състоятъ отъ трима женени братя вдовицата на единъ умрѣлъ братъ, съ три дѣца, и женений синъ на домакиня, Аначка. Помежду тия челяди ние се научаваме една любопитна подробность; дѣцата на всички задругари се познаватъ въ селото по името на домакиня. Тъй напримѣръ, дѣцата па Чавдареви се се казватъ Андонови, а дѣцата на Деспотови Аначкови. Това не показва ли, че домакиньтъ се счита, тъй да се каже, за баща на цѣлата задруга?

Горнитѣ подробности сѫ достатъчни, мисля, да дадѫтъ едно понятие върху елементитѣ, които влизатъ въ състава на българската задруга. Затова и азъ не тъкмя да описвамъ и други задруги. Ще споменѫ само още нѣкои, които по многочисленностьта си или по други причини, ми се видѣхѫ да заслужватъ забѣлѣжка. Ето тия челяди: въ с. Ярлово, Масларевн, (40 душь, отъ които единий, Дине Масларский, е депутатъ на Самоковска околия за Великото Народно Събрание), въ с. Жарлене, Керелези (отъ които единий, Г. Георги Жабленский, е депутатъ въ Радомирската околия), въ с. Горня-Глоговица, Дедини Гъошини (45 душь), въ с. Вранястина Бошковци (40 душь), въ с. Долня-Сикира, Дедини Пейни (55 душь) и нàй-послѣ въ Планиница, Великини (задруга, която до скоро се управлявала отъ една жена, баба Велика.)

Относинелно распространението на задругата въ Западна България, слѣдующитѣ два факта заслужватъ внимание:

1) Въ Софийский, Трънский и Кюстендилский окржзи често се срѣщатъ села съ имена, които окончаватъ на *евци* или *овци*: Драгалевци, Филиповци, Обрадовци, Продановци, Ярловци, Горановци, Батановци и пр. Такива села, както ни напомнюва Г. Иречекъ (Исторія Болгаръ, Одесското издание, стр. 133) дължатъ названията си на имената на първитѣ родове, които сж ги заселили. Тия родове не сж ли били задруги?

2) Споредъ статистиката на народонаселението въ Сѣверна България, у насъ въ 1881 г. сж се падали по 5.9 душь на кжща. При всичко, че тогава е имало у насъ много праздни турски кжщи, азъ пакъ съмъ наклоненъ да вѣрвамъ, че при първото народопрѣброяване у насъ сж се вмъкнжли значителни грѣшки, че нашитѣ Българе сж крили особно дѣцата си: ако въ Россия се падатъ по 9.1 душь на кжща, а въ Германия по 7.7 (Mulhall's Dictionary of Statistics, стр. 235), какъ може въ България, при нашитѣ семейни условия, да се падатъ само по 5.9 душь на кжща? Нъ, при все това, отъ прѣброяването на 1881 г. пакъ излиза, че въ Западна България задругата не е рѣдко исключение, тъй като ако въ Княжеството се падатъ по 5.9 душъ на кжща, то въ Трънский окржгъ на кжща се падатъ по 7.82 душь, а въ Софийский по 6.37. Има въ тия окржзи села — като Врабча, Одоровци, Градоманъ, Кладница и други — въ които, все споредъ статистиката на кжща, се падатъ по 10 и 11 душь. Коефициентътъ отъ жители на кжща щѣше, по всяка вѣроятность, да бжде въ западнитѣ окржзи по-високъ, ако да не сжществувахж у тѣхъ игрецитѣ, въ които, както видѣхме, живѣятъ части отъ задругитѣ, и ако, както е за вѣрвание, да се не броехж за отдѣлни кжщи жилищата, които се намиратъ въ единъ и сжщи дворъ.

III.

Кои сж правовитѣ съотношения на членоветѣ на задругата? Съ едно свое Упжтвание Г. Богишичъ ни

учи, какъ да ги записваме [1]). Едно отъ първитѣ питания, които, споредъ Г. Богишича, ние трѣбва да задаваме, когато намѣримъ нѣкоя задружна челядь, е и това, какъ се нарича тя отъ народа. Азъ всѫду задавахъ тоя въпросъ: и всѫду отговорътъ бѣше, че нийдѣ у насъ не се употрѣбява думата задруга. Въ Грахово се чува прилагателното *задружна*, когато челядьта е многобройна, както се слуша и сѫществителното *самéцъ* когато человѣкъ живѣе самъ съ дѣцата си, когато челядьта е *инокосна*, както казватъ Сърбитѣ. Откакъ думата задруга не живѣе у народа, може нѣкой да ме попита, защо я употрѣбихъ азъ въ настоящата си статия. Употрѣбихъ я защото не обичамъ да ковѫ нови думи, до дѣто сѫществува една, позната на цѣлъ ученъ свѣтъ, и защото и Сърби и Хървати я употрѣбляватъ, при всичко, че и у тѣхъ не се слушала тя. И дѣйствително Г. г. Богишичъ (De la forme dite inokosna, стр. 36) и Демеличъ (Le droit coutumier, стр. 36) увѣряватъ, че нито хърватскитѣ, нито сръбскитѣ селене познаватъ думата задруга, поне въ смисъльта, която ѝ даватъ книжовницитѣ. Думата *скупщина*, споредъ Г. Богишича, се употрѣблявала, намѣсто задруга, въ нѣкои хърватски области. Любопитно е, че и азъ срѣщнѫхъ сѫществителното *купщина* въ нѣкои отъ софийскитѣ села: тъй напримѣръ, въ Драгалевци казватъ, „Алулови сѫ голѣма купщина.“ Нъ рѣчьта *купщина* ми се види твърдѣ обща; тя не се е специализирала още у самий народъ до тамъ, щото да прѣдставлява само понятието на *задруга*. Затова и азъ прѣдпочетохъ думата задруга, която е получила право на гражданство заедно съ нѣмската Hauskommunion, не само въ словѣнскитѣ, нъ и чъ чуждитѣ литератури.

Подиръ питанието за името на задругата, Г. Бо-

---

[1]) Това „Упѫтване за описване правовитѣ обичаи, които живѣятъ у народа,“ е прѣведено на български отъ Г. П. В. Оджакова. Прага, 1874.

гишичъ излага редъ въпроси, на нѣкои отъ които ние вече пѫтемъ отговорихме, при описанието на нѣкои и други задруги. Тъй ние видѣхме, че главата на задругата се нарича домакинь; че той се избира не по старость, а по способность; че той може още при-живѣ да се промѣни; че той, морално, е единъ видъ баща на една цѣла челядь, а економически, единъ видъ избираемъ директоръ на едно дружество, което владѣе единъ общъ, нераздѣленъ имотъ и въ което всичкитѣ му членове сѫ длъжни да внесѫтъ всичко, що спечелятъ. Ние видѣхме още, че домашната работа се нарежда отъ една домакиня, която обикновенно бива жената на домакиньтъ, освѣнъ ако той има стара майка или стрина; въ такъвъ случай старата домакинствува, стига да не е неджгава. Ние пристѫпваме сега къмъ другитѣ особенности на западнобългарската задруга.

Въобще мѫжкитѣ членове на задругата биватъ роднини по кръвь. Нъ има случаи, въ които се зиматъ за равноправи членове на задругата и външни хора. Това обикновенно става, когато въ задругата има много момичета, а малко момчета. Тогава, намѣсто да оженятъ всичкитѣ момичета вънъ отъ задругата, както е обичайтъ, привождатъ въ купщината единъ двама зетя, които съ това привеждание получаватъ правата и се натоварватъ съ длъжноститѣ на другитѣ задруги.

Прѣди да опишемъ тия права и тия длъжности, ние ще кажемъ нѣколко думи за правата и длъжноститѣ на домакиня и домакинята.

Домакиньтъ бива обикновенно жененъ или вдовецъ. Нъ може да бѫде и нежененъ. По́-горѣ споменѫхъ една задруга, която имала жена за домакинь. Всеобщий обичай е обаче, домакиньтъ да бѫде мѫжъ. И твърдѣ естественно, тъй като домакиньтъ не само управлява задругата, нъ и я прѣдставлява прѣдъ външний свѣтъ. Той я рѫководи; държи ѝ смѣткитѣ; продава, купува, тегли и отговаря прѣдъ сѫда. Задругата рѣшава, а той ис-

пълнява. Безъ прѣдварително допитвание до нея, той може да купи само нѣкои дребни потрѣбности на кѫщата; нъ неможе нищо да продаде. Купуванията и продаванията ставатъ чрѣзъ него, или по негово нареждание, чрѣзъ другий нѣкой членъ отъ задругата. Распрѣдѣлението на длъжноститѣ между мѫжеитѣ става отъ самата задруга, нъ домакиньтъ има право да имъ дава заповѣди по испълнението на тия длъжности, както има длъжность да ги надзирава, какъ тѣ испълняватъ своитѣ обязанности. Тѣ му длъжатъ почетъ и послушание; а той имъ длъжи съвѣти и защита. Нему сѫ повѣрени имотътъ и честьта на цѣлата челядь; ако той не умѣе или неможе да ги защити, ако излѣзе неспособенъ, небрѣженъ, нечестенъ, нему се дава да разумѣе, че той не е достоенъ за положението си; ако не разбере, той се сваля, а въ краенъ случай и се исключва изъ задругата.

Домакиня става жена или вдовица. Въ исключителни случаи, когато нѣма женени жени, или има, а сѫ неджгави, домакиня може да бѫде и мома. Обикновенно домакиня бива или жената на послѣдний домакинь, когато тя е найстара въ кѫщи или жената на новий домакинь; тъй щото съ неговото избирание се избира и домакинята. Когато той нѣма жена, най старата въ кѫщи става домакиня: старостьта и опитностьта, която тя прѣдполага, страхопочитанието, което тя внушава, се счита отъ нашитѣ Българе по-нуждни за една дамакиня отъ колкото способностьта. Домакинята трѣбва да има авторитетъ за да импонира на женитѣ задругарки, толкозъ повече, че тѣхнитѣ длъжности не сѫ тъй строго распрѣдѣлени отъ задругата, каквото длъжноститѣ на мѫжиетѣ задругари, и тѣхното врѣме не е тъй исключително посвятено на интереситѣ на задругата, каквото врѣмето на мѫжиетѣ. Домакинята е която нарежда реда, по който задругаркитѣ сѫ длъжни да мѣсятъ, да готвятъ за цѣлата задруга; тя е, която обсѫжда, кога трѣбва да се остави свободно врѣме на Мария или Петкана, за да се погрижи съ кѫщ-

нитѣ работи на своята особна челядь — да види новорожденното си дѣте, да пристои на болний си мжжъ, да попрѣде или потъче, да позашие или поопере нѣщо за себе си или за своитѣ. Прямо е отговорна домакинята за ѣдението и пиението на цѣлата задруга, а непрямо и за дрѣхитѣ на всяка особенна челядь, тъй като тя и съ думи и съ примѣръ трѣбва да насърдчава другитѣ задругарки на редъ и трудолюбие. Съ една дума, тя има длъжность да бди върху домашний порядъкъ на цѣлата задруга; ако тоя порядъкъ се наруши отъ нѣкоя жена, домакинята има право да ѝ направи забѣлѣжки, и въ случай на нужда, да я обади на мжжа ѝ или на баща ѝ, ако послѣдний е въ задругата. Като земемъ прѣдъ видъ, че женитѣ на задругата не сж роднина по кръвь, като мжжиетѣ, а сж снахи или етърви отъ разни челяди, ако не и отъ разни села, ние ще разберемъ, колко по-мжчно е положението на домакинята отъ онова на домакиня, и колко тактъ се изискува отъ нея въ испълнението на длъжноститѣ ѝ и въ упражнението на правата ѝ.

Правата и длъжноститѣ на мжжиетѣ задругари могжтъ да се резюмиратъ въ комунистическия принципъ: всякой спорѣдъ силитѣ си, всякому споредъ нуждитѣ му. И дѣйствително, врѣденъ билъ нѣкой задругарь или неврѣденъ, здравъ или боленъ, той е длъженъ всичко, що спечели, споредъ силитѣ си, да го внася въ задругата; и наопаки, жененъ ли билъ той или нежененъ, бездѣткинъ ли или съ цѣла дузина дѣца, задругата е длъжна да му доставя и кжща и храна и облѣкло, споредъ нуждитѣ на челядьта му. Ако дѣцата му сж голѣмшки, длъжни сж и тѣ да помагатъ; нъ, отъ друга страна, ако нѣкое момче иде на градската гимназия, задругата го поддържа, както поддържа и дѣцата му, ако е женено и се случи да се земе отъ набора. Тая сжществена чърта на нашитѣ задруги не дава ли имъ характера на комунистически дружества, споредъ най-пос-

лѣдната формула? Тукъ нѣма сила вече принципътъ на Сенъ-Симониститѣ, à chacun suivant ses œuvres — всякому споредъ работата — а формулата на тѣхнитѣ найнови прѣемници à chacun suivant ses besoins — всякому споредъ нуждитѣ. Не сж ли равноправни задругаритѣ и въ друго отношение? Щомъ се оженятъ, тѣ добиватъ вече гласъ въ управлението на задругата. Както тѣ испълняватъ своитѣ длъжности, тъй иматъ право да изискватъ и отъ домакиня и отъ другитѣ задругари да испълняватъ тѣхнитѣ. Ако нѣкои отъ членоветѣ не е доволенъ отъ начина, по който вървятъ работитѣ на задругата, той има право да се оттегли отъ нея, както има право и задругата да исключи нѣкой свой членъ, ако тя не е благодарна отъ него. Въ такъвъ случай, на задругаря който излиза, се дава припадающий дѣлъ, даватъ му се и дрехитѣ и нищо повече[1]). И какво може да земе друго, когато отъ това що е спечелилъ, нищо не му е било оставено като частенъ неговъ имотъ, като негово peculium?

Момитѣ нищо не зиматъ, нито когато излѣзятъ отъ задругата за да се оженятъ, нито когато умре баща имъ и майка имъ, или се растури задругата. Тѣ иматъ право само на зестра, състояща исключително въ дрѣхи и завивки, и срѣщу която задругата получава (разбира се за общата касса) отъ зетя тъй нарѣчената *придъ*, количество пари, което бива съразмѣрно съ зестрата. Тая послѣдната обикновенно съдържа отъ 15 до 30 ризи, и отъ 5 до

---

[1]) Додѣто бащата е живъ, синътъ нѣма право да иска своятъ дѣлъ. Въ това отношение българската челядь се отличава отъ сърбско-хърватската, въ която, споредъ Г. Богишича [De la forme dite inokosna и пр., стр. 28), дори и когато тя състои отъ баща и синове, бащата трѣбва да се допитва до синоветѣ си, не може да располага съ имота си безъ тѣхно съгласие, и още при-живѣ е длъженъ да даде равенъ дѣлъ отъ него на оня синъ, който го поиска. Такъвъ обичай не съмъ срѣщалъ въ Западна България. Напротивъ, народътъ гледа много лоше на оня синъ, който поиска дѣла си, додѣто баща му е живъ. Въ Дрегалевци единъ синъ поискалъ по тоя начинъ свойгъ дѣлъ, и баща му билъ наклоненъ да му даде нѣщо. Нъ селянетѣ стжпили на кракъ, и бащата се принудилъ да не дава нищо.

10 литаци (сукмани) и съотвѣтственно число други дрѣхи; споредъ нея и придьта бива отъ 50 до 120 лева. Когато отъ вънъ се земе въ задругата мома, и тя принася зестра, срѣщу която естественно се плаща отъ задружната касса договорената придь; нъ тая зестра не се счита вече за задруженъ имотъ, а за частна собственность на булката. Това може да се каже, че е единственното peculium въ задругата. Това и дрехитѣ. Тѣ се правятъ отъ самитѣ жени, и принадлѣжатъ на ония, за които сѫ направени. Веднъжъ или дважъ въ годината, домакинята раздава на женитѣ нуждното количество вълна, отъ която тѣ трѣбва да испредѫтъ и истъкѫтъ дрехи за себе си и за своитѣ. Ако има нѣкоя вдовица въ задругата, и тя има право на сѫщото количество вълна. Тя въобще слѣдва да се храни и облича отъ задругата; нъ въ замѣна ѝ длъжи своята работа. Ожени ли се втори пѫть за нѣкого извънъ задругата, тя излиза отъ нея, съ една зестра само, състояща въ дрѣхи. Дѣцата, които е добила отъ първий си мѫжь, остаятъ въ задругата.

Ратаитѣ не съставляватъ часть отъ задружната челядь.

Такъвъ е въ общи чърти правовий организмъ — der Rechtsorganismus—на българската задруга. Той се крѣпи, и фонкционира, и вдъхва довѣрие и на задругари и на незадругари, благодарение само на грижата, която задругаритѣ полагатъ да пазятъ старитѣ обичаи, на широкото основание, на които тѣ почиватъ. Тая грижа е тъй искренна, щото нашитѣ Българе, които сѫ тъй недовѣрчиви въ много отношения, даватъ на заемъ на домакиня, срѣщу задружнитѣ имоти, купуватъ и продаватъ въобще отъ него и нему, за смѣтка и въ името на задругата, при всичко, че нѣма законъ у насъ, който да задължава задругаритѣ да припознаватъ дѣлата на домакиня. Има обичаи, и повече нищо. Тоя обичаи въ Хърватско и въ Сърбия сѫ получили законодателна

санкция [1]); у насъ не само нѣма нищо законоположено, нъ нѣма и практика помежду сѫдиитѣ да зиматъ прѣдъ видъ, въ границитѣ на възможностьта, обичайното право Менѣ не се е случвало да чуя нѣкой примѣръ за начина, по който нашитѣ сѫдилища раздаватъ правосѫдието въ спорове между външний свѣтъ и задругитѣ. Нъ слѣдующий случай показва, каква рѣзка противоположность има по нѣкога между сѫдейскитѣ и народнитѣ възгрѣния върху това, що е право въ междусемейнитѣ отношения на задругата. Нѣкой си Иото И-въ билъ домакинь на една пернишка задруга. Отъ приходитѣ, които му внасяла задругата, той купилъ двѣ ниви, и тѫй като крѣпостнитѣ актове се правятъ всякога на името на домакиня, той извадилъ актоветѣ на тия двѣ ниви на свое име. По едно врѣме задругаритѣ усѣтили, че домакинътъ хитрува, и тъй като не могли да се съгласятъ помежду си, рѣшили да се раздѣлятъ. Нашъ Иото се затекълъ въ града и поискалъ отъ гражданското правосѫдие да признае, че двѣтѣ ниви били негови собственни. Послѣдвалъ процесъ; подиръ процеса и рѣшение на мировий сѫдия, който, като видѣлъ, че крѣпостнитѣ актове били на името на Иота, отсѫдилъ, че и нивитѣ сѫ негови. Иото поискалъ испълнението на това рѣшение, нъ намѣрилъ цѣлото село възстанѫло противъ него, и се принудилъ да се съгласи най-послѣ да влѣзѫтъ и двѣтѣ ниви въ массата на общий имотъ на задругата. Живий неписанъ обичай властвувалъ и въ тоя случай надъ мъртвата буква на писания законъ. Quid leges sine moribus? пита старий римски поетъ. Що ти трѣбватъ за-

---

[1]) Всичкитѣ закони, наредби и образци за задругата на Хърватско захващатъ 118 страници и отъ книгата на M. Vežić Pomočnik za Javnu Ourpavu Zagreb, 1884. — Приятелитѣ на задругата не одобряватъ нѣкои отъ хърватскитѣ и сръбскитѣ законоположения. Тъй тѣ възразяватъ противъ чл. 2 на хърватский законъ отъ 1874, споредъ който нови задруги не могѫтъ вече да се съставляватъ въ Хърватско. Тъй Г. Утѣшеновичъ нарича „куковичино яйце въ чуждо гнѣздо" чл. 515 отъ Сръбский Граждански Кодексъ, споредъ който всяки задругарь може да залага своята часть отъ задружний имотъ.

кони, ако тѣ не сж основани на народнитѣ нрави, на общественнитѣ обичаи? Що ти трѣбва сждейско правосждие, ако то, мѣрено съ мѣрилото на народнитѣ нужди, излѣзе въпиюще кривосждие? Може да не е дошло още врѣме да можемъ и ние, съ изискуемата вѣщина, да правимъ закони, съобразни съ народнитѣ правни възгрѣния. Нъ отколѣ е дошло вече мисля, врѣме, да излѣзжтъ и у насъ хора, отъ срѣдата на нашитѣ сждии и юристи, които да събиратъ тия възгрѣния, да записватъ тия обичаи, и да трупатъ по тоя начинъ материалъ за нашитѣ бждащи законоположения, градиво за наший бждащи граждански кодексъ.

IV.

Слѣдъ описанието на българската задруга, неизлишни ще бждатъ мисля, нѣколко думи върху сгодитѣ и несгодитѣ, които системата на задругитѣ въобще прѣдставлява. Чужденци, като Г. Лавле, Словѣне, като Г. Утѣшеновича[1]), сж въспѣли до небеса задругата, която освѣнъ тѣхъ брои много други защитници. Противници на задругата Г. Богишичъ намѣрилъ само двама, и то не до тамъ извѣстни хора. До толкозъ ли тая южнословѣнка рожба е хубава, щото които я познаятъ, да се влюбватъ въ нея?

Нѣма съмнѣние, че тя прѣдставлява сериозни прѣимущества, економически и морални. Главнитѣ нейни економически сгоди ми се виждатъ слѣдующитѣ:

1) тя дава възможность да се приспособява и въ земледѣлието раздѣлението на работата, това велико економическо начало. Самитѣ наши селяни отдаватъ найголѣма важность на това прѣимущество на задругата.

---

[1]) Auch ich war in Arcadien geboren! — и азъ се родихъ въ Аркадия! — се провиква Г. Утѣшеновичъ, по думитѣ на нѣмский поетъ, като съобщава, че и той е чедо на една задруга; и почва хвалбитѣ си за Hauskommunionssystem. На края на книгата си той привожда мнѣнията на разни священници, сждии, адвокати и пр. въ полза на задругата.

Когато сме сампи, казватъ тѣ, единъ трѣбва да се грижи и за ниви и за добитъкъ и за покупки и за всичко; когато сме купщина, единъ купува и продава за всички, другий гледа добитъка, третий се грижи за нивитѣ, и тъй нататъкъ. По тоя начинъ задругаритѣ спестяватъ врѣме, печелятъ опитность и напрѣдватъ въ всичко.

2) нàй-достойний управлява; и тъй като неговото внимание не се отвлича съ разнородни грижи отъ главната цѣль, която той гони — благосъстоянието и напрѣдъка на задругата — той е въ положение да ѝ посвяти всичкитѣ си способности. Отъ тия способности се ползува задругата, ползува се и всеобщото проозвождание на богатства;

3) земитѣ, като се работятъ заедно, биватъ maschinenfähig, както казватъ Нѣмцитѣ — машиноспособни. Задругата е въ положение да си купи, не само пòусъвършенствовани плугове, нъ и сѣчива, като жътварки и други. Въобще неудобствата на голѣмото раздробление на земитѣ или изчезватъ или значително се намаляватъ;

4) всякой членъ на задругата като има право на часть отъ общий имотъ и общитѣ приходи, нѣма сиромаси, нѣма пролетариатъ, съ всичкитѣ негови злощастия и опасности; нѣма нужда отъ bureaux de bienfaisance, както въ Франция, и отъ poor law, както въ Англия;

5) дѣцата не гладуватъ и голуватъ вслѣдствие на злощастието, неврѣдностьта или разврата на родителитѣ. Ако нѣкой отъ задругаритѣ се земе въ набора, ако се разболѣе или се пропие, другитѣ му вършатъ работата и му пригледватъ дѣцата му.

Отъ точка на зрѣние на изобилното произвождание и на равномѣрното распрѣдѣление на богатствата, горнитѣ прѣимущества сѫ отъ неоспорима важность. Нъ, освѣнъ тѣхъ, задругата прѣдставлява още и нѣкои морални и политически сгоди, която сѫ тѫй сѫщо значи-

телни. Ето тия сгоди, както сѫ тѣ изложени отъ Г. Лавле:

1) тамъ, дѣто владѣе задругата, има по̀-малко прѣстѫпления: а) защото всичкитѣ иматъ съ що да удовлетворятъ нуждитѣ си, та нѣма бѣдность, тоя изобиленъ источникъ на всяко зло, и б) защото лицата, които живѣятъ всрѣдъ една многобройна челядь, сѫ подъ по̀строгъ надзоръ, иматъ да поддържатъ една по̀-значителна семейна честь, та сѫ и по̀-внимателни;

2) задругата развива домашнитѣ добродѣтели, роднинската любовь, почетьта къмъ родителитѣ. Синътъ не желае смъртьта на баща си, за да го наслѣди, тѫй като почти всѣкога подиръ родителската смърть не се подѣля наслѣдството;

3) като посрѣдница между индивидуума и общината, задругата учи на самоуправление. Въртението на задружната челядь въ дребно прилича на управлението на една община, на едно анонимно дружество. Задругата се явява като начало на парламентарний режимъ, и приготовлява членоветѣ си за упражнението на тѣхнитѣ обществени и политически права;

4) привързаностьта къмъ старитѣ прѣдания се прѣдава чрѣзъ задругата отъ поколѣние на поколѣние и съставлява по тоя начинъ единъ силенъ консервативенъ елементъ при поддържанието на любовьта къмъ страната и на общественний порядъкъ.

Срѣщу тия прѣимущества, кои сѫ несгодитѣ, които могѫтъ да се противопоставятъ? Азъ невиждамъ, отъ точка на зрѣние на нравственностьта, освѣнъ една: смѣсването въ една и сѫща кѫща хора — и то не твърдѣ ближни роднини — отъ разни полове и възрасти. При това неудобство може да се прибави и искушението, което задругата прѣдставлява на домакиня, когато той се случи безсъвѣстень, да се въсползува отъ своето положение и обезправдае своитѣ другари. Колкото за економическитѣ несгоди, тѣ сѫ слѣдующитѣ:

1) задругата исхабява духа на инициативата у членоветѣ си, и ги прави просто машини, които изпълняватъ само распорежданията на домакиня;

2) ослабва любовьта къмъ работата у задругаритѣ, които нѣматъ причини да развиватъ извънредно трудолюбие, тъй като знаятъ, че тѣ и тѣхнитѣ дѣца и тъй и онъй иматъ право на храна и облѣкло, на часть отъ общитѣ приходи и на дѣлъ отъ общий имотъ;

8) научава разнитѣ задругари на една работа само, и слѣдователно ги прави неспособни за многобройнитѣ селски занаятия, съ които тѣ трѣбва бѫджтъ запознати, ако искатъ да не пропаднатъ въ случай, че се растури задругата.

Ако се прѣгледатъ внимателно сгодитѣ и несгодитѣ, ще се види, че първитѣ значително наддѣляватъ надъ вторитѣ. И при все това задругитѣ изчезватъ. Ние видѣхме вече, че споредъ хърватский законъ отъ 1874, нови задруги немогѫтъ да се съставляватъ въ Хърватско. А старитѣ, споредъ Г. Лавле, постоянно се губятъ. Споредъ сѫщий списатель, както и споредъ Г. Миличевича[1]), истото явление се забѣлѣжвало и въ Сърбия. И въ България постоянно се слушатъ оплаквания, че задругаритѣ не живѣятъ вече каквото едно врѣме, че всѫду се забѣлѣжва стремление къмъ раздѣла, при всичко, че, щомъ се раздѣлятъ, „единъ съ единъ се не виждатъ“.

Кои сѫ причинитѣ на това всеобщо пропадание на задругитѣ? Азъ се заинтересувахъ да ги узная, поне колкото се касае до България. И азъ дойдохъ до убѣждение, че по̀-главнитѣ мотиви сѫ слѣдующитѣ:

Първо, егоизмътъ на по̀-способнитѣ задругари, и особно на домакинитѣ. Като виждатъ, че благодарение на тѣхното достойнство и тѣхната опитность задругата

---

[1]) Кнежвеина Сърбија Написао М. К. Милићевић. У Београду 1876. Ако може да сѫди человѣкъ по тоя богатъ сборникъ, задругата въ Сърбия е по̀-пропаднѫла отъ колкото въ наша западна България.

печели и напрѣдва, тѣ почватъ да се обсаждатъ отъ редъ користолюбиви мисли. Защо отъ тѣхний трудъ да се ползуватъ и другитѣ? Не е ли по́-добрѣ да се отдѣлятъ, та всичко, което тѣ, съ своето достойнство, извадятъ, да си остане за тѣхъ? И тѣ захващатъ да маньовриратъ тъй, щото правятъ неизбѣжно раздѣлението на задругата.

Второ, недовѣрието на по́-проститѣ задругари. Ние видѣхме вече, че въ нѣкои случаи това недовѣрие не е безосновно, тъй като сѫ се намѣрвали и безсъвѣстни домакини. Нъ и безосновно да е, единъ пѫть вкорени ли се то въ непросвѣтенитѣ глави на нѣкои отъ по́-проститѣ задругари, задружното живѣяние става невъзможно, и растурянието послѣдва.

Третьо, женитѣ. И тукъ ли, Боже мой! И тукъ ли трѣбва да диримъ жената — chercher la femme? Уви! или женитѣ сѫ дѣйствително лоши растурачки, или мѫжието сѫ зли клеветници, тъй като, както казва и Г. Миличевичъ, „кривица за распаданье задруге баца се на жене“. Не всякога разбира се. Случатъ ли се женитѣ на една задруга всичкитѣ добри, тя добива нови сили, цъвти и напрѣдва. Нъ влѣзе ли въ нея нѣкоя снаха или етърва злобна, завистлива, вироглава —

На нива лѣнива,
На даракъ дрѣмлива,
На хурка пиплива,
На хоро троплива —

враждебноститѣ почватъ; бойтъ се отваря; намѣсятъ ли се и мѫжиетѣ въ него, миръ̀тъ изчезва отъ задругата, и раздѣлата става необходима.

Четвърто, вѣянието и влиянието на врѣмето: нуждата за единъ по̀-независимъ животъ, духътъ на индивидуализма, демонътъ на неподчиненостьта. Притурѣте при тѣхъ и любовьта къмъ по̀-охолничко живѣяние, отвращението къмъ онова натрупване, къмъ онова смѣшение — promiscuité — което въобще съпровожда задругата, ивие

ще имате прѣдъ очитѣ си главнитѣ причини, които сж растурили и растурятъ многобройни задружни челяди.

Щжтъ ли тия причини да успѣятъ да съборятъ у насъ и самата система на задругитѣ? Това ще зависи много отъ бждщето ни законодателство. Ако и ние гласуваме законъ като хърватский, ако и ние запретимъ съставянието на нови задруги и умжчнимъ живота на сжществующитѣ, изчезванието на самата система е неизбѣжно. Нъ, ако оставимъ съставлението и сжществуванието на задругитѣ свободно, каквито и да сж влиянията, които ратуватъ противъ задружнитѣ челяди, тия влияния ще намѣрятъ силни противници въ семейний духъ на Българина и въ безпорнитѣ прѣимущества на системата. Стари задруги ще изчезватъ, нъ нови ще ги замѣстятъ. И за дълго врѣме още юристи и економисти ще могжтъ да изучватъ въ България едно семейно учреждение, което е направило щастието на толкозъ поколѣния у насъ и е възбудило удивлението на толкозъ учени по Европа.

НАШИТѢ ГРАДИНАРСКИ ДРУЖЕСТВА.

Отъ „Периодическо Списание“ кн. XXVII. 1888.

Всяка година, при първий дъхъ на пролѣтьта, хиляди Българе, изъ първото българско село — Лѣсковецъ — и изъ първий български окржгъ — Търновский — излизатъ на печалба. И всяка година, при първий снѣгъ на зимата, тия трудолюбиви Българе се връщатъ у дома си, ако не всякога доволни съ добивката си, то всякога спокейни съ съвѣстьта си, че сж работили юнашки, че сж се трудили често за своята прѣхрана и за прѣхраната на своитѣ. Едни сж се подвизавали въ България; други сж се мжчили въ Ромжния или Сърбия, въ Россия или Австро-Унгария, въ Турция или Германия; а трети, истинни пионери, сж се осмѣлили до Кавказъ, дори и до Франция. И всички, когато дойде Ноемврий, дохождатъ въ родното си мѣсто, за да си поодпочинжтъ при своитѣ, за да се понарадватъ, подъ милата домашна стрѣха, съ това, което сж спечелили въ далечни мѣста, подъ горещото лѣтно слънце.

Тия скромни труженици, тия мирни герои на длъжностьта, тия странствующи рицари на труда, сж нашитѣ градинаре. Тѣ заслужаватъ едно особенно внимание, не само защото съ честь носятъ между чуждитѣ народи българското име и българската репутация за работливость и честность, нъ и защото прѣдставляватъ една чудна, отъ економическа точка на зрѣние, организация. И дѣйствително, ако е вѣрно учението на ония економисти, които твърдятъ, че въ развитието на цивилизацията робството се е замѣнило съ наемничеството, и че наемничеството рано или късно ще се замѣни съ съдружниче-

ството, то у насъ, въ България, въ Търновско, науката може да види третята фаза въ развитието на труда вече постигнжта. Градинаретѣ отъ Лѣсковецъ, градинаретѣ на околнитѣ му села, работятъ вече, не съ наема плата, а съдружнически. Тѣ сж направили, слѣдователно, ако не въ общеобразователно и техническо, то поне въ економическо отношение, нѣколко крачки напрѣдъ по оня пжть, по който е прѣдопрѣдѣлено на человѣчеството да върви.

Всичкитѣ економисти не сж съгласни, наистина, че непрѣмѣнно по тоя пжть ще тръгне цѣлото человѣчество. Нѣкои послѣдователи на манчестерската школа още мислятъ, че едва ли ще може и въ далечното бждще да изчезне наемничеството. „Сънь е, казалъ е напослѣдне единъ отъ тѣхь[1]), сънь, вдъхнжтъ може-би отъ едно великодушно нъ химерическо чувство, да вижда человѣкъ въ развитието на цивилизацията единъ редъ фази, отъ които първата е робството, втората наемничеството (salariat), а послѣднята съдружничеството (association)". Нъ и да е сънь дори утвърждението на Дюринга, че наемничеството е толкозъ опасна, колкото и прѣходна фаза въ человѣческий напрѣдъкъ, не по-малко е вѣрно, че съдружничеството се ползува днесь за днесь съ одобрението и на самитѣ доктринери-економисти, на самитѣ манчестерци. Сами тѣ, както справедливо забѣлѣжва профессоръ Иванюковъ, като излизатъ изъ принципа на невмѣшателството на държавата, оставятъ образованието и развитието на дружествата на собственнитѣ сили на работницитѣ, които влизатъ въ тѣхъ[2]). А тъй като съдружническата организация на нашитѣ странствующи градинаре се длъжи исключително на тѣхната инициатива и на тѣхнитѣ сили, то тя неможе да не бжде одобрена дори

---

[1]) La Théorie du Salaire. Par E. Levasseur, membre de l'Institut. Journal des Economistes, Janvier 1888.

[2]) Основныя Положенія Теоріи Экономической Политики. Сочиненіе И. Иванюкова. 2-е изданіе. Москва 1888. Стр. 135.

и отъ ония економисти, които не вѣрватъ, че съдружничеството ще бѫде бѫдѫщето на цѣлий человѣческий родъ. Напротивъ, отъ много изъ тѣхъ тя ще бѫде прѣпоржчена, отъ много изъ тѣхъ тя ще намѣри почетно мѣсто помежду примѣритѣ за съдружничество, дадени отъ покойний Джонъ Стюартъ Миллъ, въ главата „Вѣроятното Бѫдѫще на Работническитѣ Классове" на неговата Политическа Економия. И нашитѣ градинаре ще зематъ заслужено това мѣсто. Ако не ме стрѣскаше претенциозностьта на думата Culturträger, азъ можехъ да кажж, че въ странитѣ, дѣто ходятъ, тѣ могѫтъ да се нарекѫтъ културтрегери въ пó-вече отъ една смисъль. Тѣ носятъ съ себе си не само културата на една необходима часть отъ человѣческата храна, нъ и културата на единъ такъвъ дружественъ животъ, на една такъва организация на труда, каквито всички одобряватъ, нъ малцина сж осѫществили въ Западна Европа [1]).

I.

Слѣдъ изучванието Задругата въ Западна България [2]), азъ рѣшихъ да се занимая и съ друга форма на наший економический битъ, и отъ задружното владѣние, да обърнж внимание и върху задружното работение по насъ. Като оставихъ за пó-подирѣ нашитѣ южно-български овчарски сдружавания, кржгътъ на които е пóограниченъ, азъ почнжхъ изучванието на дружественното устройство на нашето градинарство, устройство, което бѣше ме заинтересовало още при първото ми посѣщение въ Лѣсковецъ, въ 1886. Додѣто траеше моето изучвание, единъ познатъ нашь списатель, Г. Цане Гинчевъ, родомъ отъ Лѣсковецъ, обнародва въ търновското

---

[1]) Върху опитванията за сдружавание въ Западна Европа, българский читатель може да прочете интересната книга на Г. Ст. Костова: *Съдружествата въ Европа.* (По А. Михаиловъ). Пловдивъ 1888. Пóпълна библиография читательтъ може да намѣри у W. Stanley Jevons: The State in relation to labour. London 1882. Ch VI.

[2]) В. Периодическо Списание, кн. XXI—XXII.

периодическо списание *Трудъ*[3]) една интересна статия върху историята на нашето градинарство, която статия ми доста скрати работата. И дѣйствително, като Лѣсковчанинъ, Г. Гинчевъ е можалъ да издири такива подробности върху историята на градинарството въ Лѣсковецъ, каквито едва ли другий би могълъ да събере. И като се ползувахъ въ тая си студия отъ издирванията на г. Гинчева, азъ не могж да му не благодаря за скжпоцѣннитѣ свѣдения, съ които е пълна неговата статия.

Отъ дѣ е било прѣнесено градинарството въ Лѣсковецъ? Отъ Цариградъ, отговаря Г. Гинчевъ. То било прѣди 150—160 години. По онова врѣме въ Сѣверна България нѣмало ни единъ градинарь, въ пълна смисъль на думата. Нѣкои Лѣсковчане, насърдчени отъ покровителството на Хрюстемъ-беевитѣ наслѣдници, на които Лѣсковецъ билъ вакуфъ, почнжли да ходятъ въ Цариградъ, нѣколко години прѣди 1720, работили въ тъй нареченитѣ беглишки фурни, като пекли хлѣбъ и пексеметъ за войскитѣ. Тѣхний примѣръ билъ послѣдванъ и отъ други Лѣсковчане. Скоро тѣхний брой тъй се увеличилъ, щото зело да нѣма вече мѣсто за всичкитѣ по фурнитѣ. Нѣкои се принудили да дирятъ друга прѣхрана. Тѣ сж обърнжли къмъ цариградскитѣ градинаре, и почнжли да се цѣнятъ при тѣхъ и да работятъ по градинитѣ на Вланга и по другитѣ гръцки и караманлийски градини въ Цариградъ и околностьта му.

Изучени въ градинарството, Лѣсковчане поискали сами да отварятъ градини въ Цариградъ. Нъ съмнителнитѣ Гръци се уплашили отъ това ново българско нашествие, и цариградский градинарски еснафъ отказалъ на Лѣсковчанетѣ дозволение за отваряние градини.

Лѣсковчане слѣдвали лѣтѣ да работятъ при Гръци-

---

[3]) Книжка XVII—XXI.

тѣ, а зимѣ да се връщатъ въ Лѣсковецъ. Една зима — г. Гинчевъ не опрѣдѣля годината — нѣкои отъ тѣхъ, между които билъ и г. Гинчевий дѣдо, Цане Брадвичката, се запознали въ Търново съ единъ търновски търговецъ, който ходилъ въ Брашовъ да продава коприна. Лѣсковчанетѣ му укорили цариградскитѣ Гръци, търговецътъ имъ похвалилъ Брашовъ, и младитѣ градинаре рѣшили да си опитатъ щастието въ непознатий за тѣхъ унгарски градъ. Слѣдующата пролѣть тѣ отишли въ Брашовъ, спечелили добри пари, върнѫли се, пакъ отишли, и по тоя начинъ се почнѫло странствующето българско градинарство, което и до сега трае.

Слѣдъ Брашовъ градинаретѣ почнѫли да ходятъ и въ Яшъ. Слѣдъ Яшъ и въ Букурещъ. Постъпенно цѣла Румѫния била кръстосана отъ тие мирни завоеватели, които обаче, въ случай на нужда, знаели да замѣнятъ мотиката съ пушката. Г. Гинчевъ утвърдява, че двама Лѣсковчане, Маринъ Прапината и Георги Страшилата, които, по врѣмето на Ипсилантиовото възстание, имали градини въ Брашовъ, се били съ него, въ мънастиря Нямцулуй, срѣщу Яничаретѣ и Спахиитѣ. Като имъ се свършили куршумитѣ, тѣ сѣкли паритѣ си, пълнили съ кѫсоветѣ имъ пушкитѣ си, излѣзли на ножъ и си пробили пѫть. Когато е юнакъ человѣкъ въ работата, той е юнакъ и въ борбата. Много градинаре били зели участие и въ нашитѣ възстания.

Сьврѣменно съ распространението си въ Румѫния, Лѣсковчане почнѫли да отварятъ градини и въ нѣкои български градове, въ Шуменъ, Варна, Руссе, Видинъ и Силистра, дѣто е имало турска войска, дѣто зеленчукътъ е ималъ цѣна. Скоро градинитѣ тъй се размножили, щото Лѣсковчане не сѫ могли сами да ги обработватъ, а сѫ били принудени да зиматъ *ортаци* и *чираци* измежду Долне-Орѣховчанетѣ, Тимнишчанетѣ, Сергювчанетѣ, Поликрайщчанетѣ и Драганово-селчанетѣ. Слѣдъ това тѣ почнѫли да дирятъ помощници и въ нѣкои села на

истокъ отъ Лѣсковецъ: въ Драгижево, Мердана, Цѣрова-Кория, Капиново, Кованлжка, Фида-бей, Козаревецъ, Добри-Дѣлъ и Джулюница.

Освобождението на Сърбия отворило ново поле за дѣятелность на прѣдприимчивитѣ Лѣсковчане. Трима братя, трима апостоли на градинарството, се осмѣлили да иджтъ първи въ Бѣлградъ. Тѣ избрали едно мѣсто въ Топчи-дере и го поискали отъ Милоша. Сърбский Князь се почудилъ, какъ може да стане градина отъ такъвъ търнакъ и дракалакъ. Градинаретѣ го увѣрили, че това за тѣхъ е възможно, и Милошъ се съгласилъ да имъ го устжпи за нѣколко години безъ пари. Българската упоритость надвила на бѣлградскитѣ търнье и драки, и скоро въ Топчи-дере се явила първата градина. Подиръ нея се отворили и други, и то не само въ Бѣлградъ, нъ и въ другитѣ по̀-главни градове на Сърбия.

Сърбия е близо до Хърватско. Отъ Хърватско лесно се минува въ Австрия. Нашитѣ градинаре се ползували отъ тая близость и отъ тая леснотия, и зели да ходятъ и на сѣверъ отъ р. Сава. Тѣхнитѣ градини тъй се размножили, щото тѣ не могли да намиратъ доста помощници въ полскитѣ села, а почнжли да зиматъ момци и отъ Балкана, особенно отъ Еленско. Тѣ се разбогатили, нѣкои захванжли и други търговии, а други получили и високо образование. За примѣри Г. Гинчевъ привожда Бр. Мжнзови въ Ибраила и Петка Х. Аврамовъ, въ Галацъ. Оние, които си останжли градинаре, зели да посѣщаватъ не само Россия, нъ и Германия и Франция. Въ французско-прусската война имало въ Мецъ двѣ градини, отъ които едната била затжпкана отъ войскитѣ, а другата уцѣлѣла. Честититѐ господаре продавали зелката по 4 франка, и когато се върнжли въ България, били принудени да оправдаватъ прѣдъ руссенский валия происхождението на тѣхното безпримѣрно богатство. И Г. Гинчевъ прибавя, че споредъ казването на Шереметчане, единъ отъ Бр. Руссеви, които иматъ

нѣколко градини въ Тулча, Кримъ и Кавказъ, мислилъ да иде тая година въ Америка, да види дали нѣма едно малко мѣсто за българската прѣдприимчивость въ голѣмата англо-саксонска република.

Тие сѫ по-сѫществениитѣ свѣдения, които Г. Гинчевъ дава върху минѫлото на градинарството. Колкото за неговото настояще, азъ пристѫпямъ да го опишѫ, споредъ моитѣ собственни издирвания.

II.

Двояки, казва W. Stanley Jevons [1]), могѫтъ да бѫдѫтъ производителнитѣ дружества. Въ тѣхъ могѫтъ или само работници да влизатъ, безъ участието на голѣми капиталисти, или капиталисти да се сдружаватъ съ работници, като устѫпватъ на послѣднитѣ не само опрѣдѣлена плата, нъ и една часть отъ печалбата. Отъ тия двѣ форми на сдружавание, първата отъ които Джевонсъ нарича хоризонтална, а втората перпендикуларна, нашитѣ градинаре сѫ избрали хоризонталната. У тѣхъ нѣма капиталисти, които само пари да даватъ, а трудъ да не даватъ, които само да заповѣдатъ, а да не работятъ. Всинца сѫ длъжни да турятъ работа, всинца сѫ длъжни да вложатъ не само плодътъ на минѫлий си трудъ, ако го иматъ, нъ и силата на настоящий.

Единицата на градинарското съдружие е градинарьтъ-работникъ Щомъ той е работилъ нѣколко врѣме въ нѣкоя градина, щомъ е опитенъ и работенъ, той може вече да влѣзе въ нѣкое съдружие, дори и да нѣма пари. Капиталътъ, както ще видимъ по-долу, не е необходимо условие за влизанието въ едно градинарско съдружие.

Какъ се образува такова едно съдружие? Кѫдѣ крайтъ на зимната почивка, единъ или двама по-опитни и по-прѣдприимчиви градинаре зиматъ прѣдначинанието за.

---

[1]) The State in relation to Labour. Глава VI.

съставлението на едно подобно дружество, на една дружина или *тайфа*, както се нарича по градинарски, и тайфата става. Тя бива пòвече или пò-малко многобройна, споредъ градината, която ще обработва, споредъ градътъ, въ който ще продава своитѣ произведения. Ако градината е голѣмка, ако градътъ е многолюденъ, то тайфата бива пò-голѣма. Тъй като нашитѣ български градове не сж многолюдни, то и градинарскитѣ тайфи, които работятъ въ тѣхъ, не сж многобройни. Обикновенно у насъ тайфитѣ състоятъ по 6 до 12 душь, когато въ чужбина, при голѣми градове като Букурещъ, има тайфи отъ по 40 и 50 душь. Увѣряватъ ме, че тая година градинарьтъ Пано, който, заедно съ брата си Руссе, държи градина въ Тулча и въ Одесса, въ Кримъ и въ Кавказъ, ималъ въ Новочеркаскъ (Донската областъ) една тайфа отъ 60 душь.

Тайфата съдържа *ортаци* и *чераци*. Ортаци сж ония, на които се дава дѣлъ или *пай* въ дружината; чераци ония, които получаватъ отъ нея една опрѣдѣлена годишна плата. Голѣмото болшинство въ тайфата съставляватъ ортацитѣ. Черацитѣ сж твърдѣ малко. Тъй една тайфа отъ 6 до 10 душь отраци рѣдко има пòвече отъ единъ черакъ. Голѣмитѣ тайфи, отъ по 30—50 душь, иматъ най-много по 5—6-тина черака.

Цѣлий дѣлъ или пай на ортака се нарича *ока*; една ока се дѣли на 400 *драма*. Тия названия на теглилки вѣроятно сж се дали, въ началото, на дѣловетѣ и на тѣхнитѣ подраздѣления по количеството на сѣмената, които разнитѣ ортаци сж давали за посѣвание градината. Нъ днесь тѣ сж изгубили тая смисль, днесь тѣ иматъ значението само на дѣлове и на тѣхнитѣ подраздѣления. Когато, слѣдователно, се каже, че Иванъ има една ока, Драганъ 250 др., а Стоянъ 150 драма въ еди-коя дружина, разбира се, че Иванъ има въ нея дружина единъ дѣлъ, Драганъ $^5/_8$, а Стоянъ $^3/_8$ отъ дѣлъ.

Главнийтъ ортакъ, тоя, който е зелъ инициативата

за съставянието на тайфата, който ѝ е далъ името си, когото другитѣ ортаци наричатъ *майсторъ*, *чорбаджия* или *тайфаджия*, обикновенно задържа за себе си $1^1/_2$ до 3 оки, съ други думи, единъ и половина до три цѣли дѣла. Той не само управлива, нъ държи и кассата и смѣткитѣ. Подиръ него по важность иде тъй наречечений *продавачъ*, който е натоваренъ съ продаването на зеленчука, който трѣбва, слѣдователно, да бѫде и честенъ и врѣденъ, и който освѣнъ това, особенно въ чужбина, трѣбва да знае и чужди езици. За това нему се отстѫпва по́вечко дѣлъ, обикновенно $1^1/_2$ ока. На останѫлитѣ ортаци, които работятъ въ градината, се дава по 300, 200, 150 драма, споредъ человѣка. Има случаи, въ които на нѣкои начинающи ортаци сѫ се давали само по 25 и дори и по $12^1/_2$ драма. Почти всякога, слѣдователно, числото на дѣловетѣ въ една дружина е по̀ малко отъ числото на ортацитѣ ѝ. За да си състави читательтъ едно приблизително понятие, като каква пропорция обикновенно числото на дѣловетѣ има къмъ числото на ортацитѣ, не ще бѫде излишно да забѣлѣжѫ тукъ, отъ колко ортака и отъ колко дѣла сѫ били съставени градинарскитѣ тайфи, които тая година (1888) работихѫ тукъ въ София. Ето тия дружини:

Дружин.	на	Радя Николовъ,	Лѣсковч.	15	душь	9	оки
„	„	Тодоръ Стателовъ,	„	12	„	8	„
„	„	Христо Я. Дуньовъ,	„	9	„	7	„
„	„	Авраамъ Я. Дуньовъ,	„	8	„	7	„
„	„	Енчо Мечковъ,	„	8	„	6	„
„	„	Георги Шоповъ,	„	7	„	5	„
„	„	Никола Ив. Кондьовъ,	„	7	„	5	„
„	„	Иван. Н. Манчовъ,	„	6	„	4	„
„	„	Ц. Златарченинъ, отъ Златица		6	„	4	„
„	„	Ив. Димитровъ, отъ Драгижево		6	„	4	„
„	„	Енчо Дончовъ, Лѣсковчан.		5	„	3	„
„	„	Тодоръ Мечковъ,	„	4	„	2	„

Тия 12 дружини сѫ имали слѣдователно 93 ортака съ 64 оки, ако извадимъ за 12-тѣ чорбаджии 24 оки, по 2 оки едно връзъ друго за всякиго, ще видимъ, че за другитѣ 81 ортакъ оставатъ 40 оки, или 197$^1/_2$ драма на ортакъ. Въ малкитѣ дружини ортацитѣ въобще иматъ пó-голѣми части отъ дѣлове. Пó-горѣ видѣхме, че въ тайфата на Авраамъ Я. Дуньовъ на 8 душь се падатъ 7 оки. Братътъ на г. Авраама, г. Парашкева Я. Дуньовъ, бившиятъ градинарь, а сега търговецъ и градиновладѣлецъ въ София, ми е разказвалъ, че въ 1870 година ималъ съ Петко Баховъ въ Букурещъ една тайфа отъ 56 душь, отъ които 8 черака и 48 ортака, всичко съ 18 оки.

Пóвечето ортаци, като влѣзѫтъ въ нѣкоя тайфа, внасятъ капиталъ, всякой колкото има, 200,300 или 500 лева. Нъ всички не сѫ длъжни да внасятъ. Тая е една твърдѣ характеристична чърта на нашитѣ градинаре. Тя показва, че сѫществениятъ влогъ на градинарьтъ, за който влогъ му се дава и дѣлъ, е опитниятъ трудъ. Капиталътъ тукъ е второстъпененъ факторъ, отсѫтствието на който не лишава единъ градинарь отъ правото на дѣлъ.

Често внесенитѣ отъ ортацитѣ пари не стигатъ да съставятъ необходимий за обработването на градината оборотенъ капиталъ. Въобще това обработване изисква фондъ пò-голѣмъ отъ колкото може человѣкъ да си въобрази. Трѣбватъ пари за пѫтни разноски, пари за добитъкъ, пари за сѣмена, пари за наемъ на градината и дюкянъ, пари за направа на долапъ, пари за надници и за прѣхрана на тайфата. Колко капиталъ мислите, че е билъ нужденъ на една дружина отъ 8 душь, която тая година е работила въ София? Седемъ хиляди лева. Тоя капиталъ не може всякога да се състави отъ вносритѣ на ортацитѣ, и въ такъвъ случай недостигатъ или се дотъкмява отъ чорбаджиятъ, или се зима на заемъ отъ вънъ, отъ Лѣсковецъ или отъ мѣстото, въ което тай-

фата работи. За всичкитѣ внесени пари вложителитѣ ортаци зиматъ лихва на края на предприетието по 10, 12 или най-много 15%, за врѣмето отъ началото на Марта, когато почватъ градинарскитѣ операции, до началото на Ноемврия, когато тѣ се ликвидиратъ. Като земемъ прѣдъ видъ, че отъ Ноемврия до Марта градинаритѣ нѣма дѣ другадѣ да употрѣбятъ паритѣ си, то дохождаме до заключение, че лихвата по 10, 12 и 15% е за година, и че, при сегашний лихвененъ размѣръ у насъ, тя не е голѣма. Впрочемъ сѫщата лихва плащатъ тайфитѣ и когато земѫтъ на заемъ пари отъ вънъ, като напримѣръ отъ кассата на своя еснафъ въ Лѣсковецъ.

Распрѣдѣленвето на дѣловетѣ и съставлението на капитала ставатъ прѣди още градинаритѣ да тръгнѫтъ отъ Търновско. Щомъ се съберѫтъ паритѣ на една тайфа и ортацитѣ ѝ рѣшѫтъ да тръгнѫтъ, тѣ се съвѣщаватъ, като какво да купятъ. Трѣбва ли да купятъ въ отечеството си и добитъкъ, или да оставятъ да купятъ въ страната, дѣто ще работятъ? Единъ пѫть тоя въпросъ рѣшенъ, покупкитѣ почватъ, повечето пѫти въ Горня-Орѣховица, и дружественийтъ тефтеръ се отваря. Въ него се записватъ отъ чорбаджията, нъ подъ надзора на ортацитѣ, и най-дребнитѣ и най-малкитѣ разноски. Дружината тръгва за мѣстото, което прѣдварително си е опрѣдѣлила, и разноскитѣ ѝ отъ конакъ на конакъ се плащатъ отъ общийтъ фондъ, и се внасятъ въ общийтъ тефтеръ. Тя пристига въ мѣстото на назначението си съ първитѣ лѣстовици, и като лѣстовицитѣ, тя си подирва най-напрѣдъ гнѣздо. Намѣри ли си дюкянъ, настани ли се въ градина, тя почне да работи. Тя работи постоянно, неуморно. Въ тритѣ пролѣтни мѣсеца, особено Мартъ, Априлъ и Май, когато трѣбва земята да се оре и копае, сѣмената да се сѣятъ, а разсадътъ да се прѣсажда, работата е съсипителна. Прѣзъ това врѣме почти всичкитѣ тайфи се принудяватъ да хващатъ и

надничаре, мжжие и жени, на които обикновенно плащатъ едно връзъ друго по 1 левъ на день. Не сж петь, не сж десеть вида зеленчукъ, та да може само работата на дружината да сподвие: повече отъ тридесеть сж растенията, които нашитѣ градинаре обработватъ. Лукъ, празъ, зелие (обикновенно и червено), чесновъ лукъ, барабой (картофи), бобъ (бакла), фасулъ, грахъ, цѣлина (кервизъ), миродия (майданосъ), миродия (нѣмска), моркови, пашкарназъ, кряца, конопиди (карфиолъ, карнабитъ), чушки, бамни, домати, патлиджени, тикви (съкжзки), тикви (долми)) краставици, арпаджикъ, салата, марули (качуги), рѣпа, (лѣтна и зимна), мѣсечева рѣпичка (бѣла и червена, тъй нарѣчена, защото става за ѣдение точно мѣсецъ слѣдъ поникването), хрѣнъ, спанакъ, копаръ, гулия и цвѣкло: притурѣте при тия обикновенни зеленчуци и нѣкои видове овощия, като дини и пжпеши, и вие ще видите, съ какви многобройни произведения иматъ да боравятъ нашитѣ градинаре, какъвъ трудъ се изисква отъ тѣхъ, додѣто тня тѣхни произведения станжта за продань. И тоя трудъ е распрѣдѣленъ на равно между всичкитѣ членове на тайфата. Всички сж длъжни да работятъ до колкото могжтъ. Самъ тайфаджиятъ е длъженъ да работи въ градината, когато е свободенъ отъ другитѣ си длъжности. Тия други негови длъжности, както рѣкохъ вече, сж ржководеннето, слѣдъ прѣдварително съвѣщание съ дружината, държанието кассата и смѣгкитѣ и грижата за храната на цѣлата тайфа. Той купува за нея брашното и другитѣ припаси. Единъ нейнъ членъ мѣси за всички, другий готви, пакъ за всички. Отъ истийтъ хлѣбъ, отъ сжщата гозба ѣджтъ всичкитѣ членове, и ортаци и чераци. Градината е единъ видъ самосъставенъ и своеобразенъ фаланстеръ, подъ отвореното Божие небо, въ чистий Божий въздухъ. Всичко въ нея е обще за съдружницитѣ, додѣто тѣ работятъ.

Нъ свърши ли се работата, почнжтъ ли да падатъ есеннитѣ слани, и тайфата захваща да се готви за лик-

видирание. Тя си прибира вересиитѣ, плаща дълговетѣ, гледа смѣткитѣ и пристжпя къмъ распрѣдѣлението на печалбитѣ. Да прѣдположимъ, че тя се е състояла отъ 8 душь ортаци, които сж имали 7 оки, тъй распрѣдѣлени: А е ималъ 2 оки, Б 1 ока 100 драма, В 350 драма, Г 300 драма, Д 275 драма, Е 250 драма, Ж 200 драма и З 125 драма. Да прѣдположимъ още, че капиталътъ на тая тайфа е билъ 7000 лева, и че, подиръ прибирането на всичкитѣ вересии и распродаването на добитъкътъ и на сѣмената, подиръ спадането на всичкитѣ разноски, тайфата намѣри, че ѝ оставатъ чисти пари 14,840 лева. Тя връща отъ тѣхъ на вложителитѣ капиталътъ, 7000 лева, дава имъ и лихвата по 12 %, 840 лева, и остатъкътъ, 7000 лева, прѣдставлява нейната чиста печалба. На ока се пада, слѣдователно, по 1000 лева, а на драмъ по 2 $^1/_2$ лева. Едно просто помножение тогава показва, по колко печалба трѣбва да се даде на всякой ортакъ. А зима 2000 лева, Б 1250, В 875, Г 750, Д 687 $^1/_2$, Е 625, Ж 500 и З 312 $^1/_2$ лева. По нѣкога добитъкътъ и нѣкои отъ сѣмената не се продаватъ, а се оцѣняватъ и споредъ оцѣнката се устжпватъ, намѣсто пари, на нѣкого отъ по̀-главнитѣ ортаци. Ако се породятъ нѣкои несъгласия между ортацитѣ, то еснафътъ въ Лѣсковецъ рѣшава, какъ да стане подѣлението на печалбата.

Размѣрътъ на тая печалба зависи отъ много условия, а особно отъ врѣмето. Най-голѣмитѣ врагове на нашитѣ градинаре сж наводненията и градушката. Отъ суша тѣ много не се боятъ, защото обикновенно градинитѣ имъ или сж *салма* (подъ вода), или иматъ *долапъ*, отъ който черпатъ вода за да ги поятъ. Затова и за тѣхъ дъждътъ не е необходимъ. Напротивъ, въ градове като Букурещъ, гдѣто има много *сухàре* (селяне, които сѣятъ зеленчукъ на сухо, безъ вода, като чакатъ да се напои той отъ дъждътъ), нашитѣ градинаре не сж доволни много когато прѣвалява прѣзъ лѣтото, защото то-

гава зеленчукътъ на сухàретѣ става, конкуренцията се увеличава, а печалбата естественно се намалява. По нѣкога, въ благоприятни за градинаретѣ ни години, тая печалба бива значителна. Тъй въ Неготинъ въ 1848 г. се паднжло по 7000 лева, въ Темешваръ въ 1868 по 5500 лева, а въ Одесса по 1400 рубли на ока. Тая година въ София печалбата е била около 900 лева на ока.

Такъва е обикновенно ползата на ортацитѣ. Колкото за черацитѣ, тѣ получаватъ, освѣнъ пжтнитѣ разноски и храната, и една прѣдварително уговорена плата, която обикновенно бива за лѣтото отъ 150 до 300 лева, споредъ възрастьта, силата и опитностьта на черака[1]. Добрийтъ черакъ, който е добилъ нуждната опитность, може да претендира вече да стане ортакъ, и претенцията му часто твърдѣ лесно се удовлетворява, тъй като нито особни формалности, нито пари се изискватъ за да стане человѣкъ отъ черакъ на ортакъ.

Формалноститѣ въобще отсжтствоватъ въ дѣлата на нашитѣ градинаре. Тѣ не само не подтвърдяватъ у нотариуса своитѣ дружественни договори, нъ не правятъ никакви писменни съгласия. Всичко отива на довѣрие. Това довѣрие не злоупотрѣбявали ли се по нѣкога отъ тайфаджиитѣ? Значителното състояние на нѣкои прочути лѣсковски чорбаджии на честнийтъ трудъ ли искючително се дължи? Г. Ц. Гинчевъ, който, като Лѣсковчанинъ и живущъ въ Търново, нàй-добрѣ трѣбва да знае,

---

[1]) Познатийтъ войвода Панайотъ Хитовъ разказва въ своята книга, че когато, въ 1865, тъй билъ принуденъ да работи като черакъ въ градината на Ника Стателовъ, Лѣсковчанинъ, въ Чачакъ (Сърбия), той билъ получилъ за цѣло лѣто 30 австрийски жълтици — около 360 лева. В. *Моего Пжтувание по Стара-Планина. Написалъ Панйотъ Хитовъ.* Букурещъ. 1872. Стр. 64. — По поводъ на това мирно черакувание на Панайотъ Хитовъ, Нѣмецътъ прѣводачь на неговата книга, Г. Розенъ, забѣлѣжва, че почти при всичкитѣ сърбски градове имало Българе градинаре, които лѣтували и, по нѣкога, зимували тамъ нъ които никога не се заселявали окончателно въ Сърбия. В. Die Balkan-Haiduken. Ein Beitrag zur inneren Geschichte des Slawentums. Von Georg Rosen. Leipzig. 1876. Стр. 154.

хвали твърдѣ много тѣхната честность и „невинна обноска“. Други Лѣсковчане ми сѫ казвали, че часто главатаретѣ злоупотрѣблявали съ довѣрието на своитѣ съдружници, че часто, при дѣлението на печалбата, имъ прѣдставлявали невѣрни смѣтки на добититѣ пари, на станѫлитѣ разноски. Градинаретѣ, които азъ съмъ распитвалъ, въобще отричатъ подобни злоупотрѣбления. Тѣ признаватъ нѣкои осамотени безправди. Стадо безъ мърша не бива, казватъ тѣ. И наистина, възможно ли е между толкозъ хиляди градинаре да нѣма и слаби натури, неспособни да противостоятъ на искушения, непристѫпни на по̀-благородни чувства? Ако часто се срѣщатъ главатаре на челяди, които злоупотрѣбяватъ съ властьта надъ своитѣ си, възможно ли е да се ненамѣрятъ и главатаре на дружини, които да злоупотрѣбяватъ съ властьта надъ другаретѣ си? Защото има лоши бащи, не ще се каже, че е лоше семейното учреждение, защото има лоши тайфаджии, не ще рѣче, че е лоше градинарското сдружавание. Освѣнъ това, лошитѣ тайфаджии трѣбва да бѫдѫтъ рѣдки исключения. Другояче градинаретѣ не щѣхѫ да могѫтъ да намиратъ съдружници, градинарскитѣ сдружавания не щѣхѫ да могѫтъ да сѫществуватъ. Ако тѣ живѣятъ и вирѣятъ, то е защото въ тѣхъ се намира, ако не по̀-вече, то поне толкозъ честность и справедливость, колкото и въ всичкитѣ други обикновенни человѣчески наредби.

III.

Какво е числото на градинаретѣ, които всяка година излизатъ изъ Търновско? Азъ бѣхъ чулъ такива противорѣчущи цифри, щощо пожелахъ да добия щогодѣ точни данни. Тия данни естественно не можахъ да получѫ отъ статистическото бюро, тъй като то може да знае само колко градинаре е имало въ Търновский Ок-

ржгъ на Януарий 1888[1]), а не и колко сж били вънъ отъ Търновско прѣзъ лѣтото на 1888. Азъ се отправихъ, слѣдователно, до Г. Т. Васильовъ, началникъ на административно-полицейското отдѣление въ Министерството на Вжтрѣшнитѣ Дѣла, и нему има днесь да благодаря за една твърдѣ интересна статистика на градинаретѣ, които тая година, прѣзъ лѣтото, сж отсжтствували отъ 126 търновски села. За другитѣ търновски села не ми се доставихж свѣдения, вѣроятно, защото отъ тѣхъ или никакъ не излизатъ градинаре, или излизатъ твърдѣ малко. За читательтъ не ще е интересно да дамъ статистиката на всичкитѣ тия 126 села. За това азъ ще отдѣля 12-тѣ села, изъ които излизатъ наймного тайфаджии и градинаре въобще, и за тѣхъ ще дамъ подробни цифри. Останжлитѣ 114 села ще сгрупирамъ и ще имъ забѣлѣжж числата въ купъ. Подиръ тия цифри, ще дамъ и распрѣдѣлението на странствующитѣ градинаре споредъ околиитѣ. Ето тия числа, които, както казахъ вече, сж за настоящата 1888 год.:

---

[1]) Директорътъ на Статистическото Бюро, Г. Ив. Славовъ, имà любезностьта да ми съобщи числото на жителитѣ отъ Търновский Окржгъ, които, при прѣброяването на 1 Януарий 1888, сж се записали като градинаре. Това число възлиза на 5457 душь, самостоятелни и помощници. То е значително пó-малко отъ онова, доставено отъ Г. Васильова, вѣроятно защото много градинаре при прѣброяването сж се записали като земледѣлци или надничаре.

Отишли въ:

Излѣли изъ селата	България	Австро-Унгария	Сърбия	Ромжния	Руссия	Турция	Непознато дѣ	Всичко
Лѣсковецъ. . .	252	116	14	611	89	4	—	1086
Дол.-Орѣховица.	37	31	9	342	2	—	—	421
Златарица. . .	60	—	—	350	—	—	—	410
Драганово. . .	2	265	5	8	—	—	—	280
Драгижево. . .	17	4	7	211	18	—	—	257
Цѣрова-Кория .	5	163	21	33	28	—	—	250
Минде	40	—	1	206	3	—	—	250
Джулиница . .	18	70	10	90	2	—	30	220
Блъсковци. . .	90	—	5	80	—	—	—	175
Лазарци. . . .	36	—	—	119	4	—	10	169
Кованлжкъ. . .	43	60	45	6	12	—	—	166
Поли-Краище. .	2	90	—	49	1	—	—	150
Изъ др. 114 села	905	427	64	4121	172	3	29	5721
Всичко . .	1507	1234	181	6226	331	7	19	9555
А по околии:								
Г.-Орѣховската.	451	697	40	2510	109	4	5	3816
Еленската. . .	770	68	25	1870	20	—	25	2778
Търновската . .	149	273	101	1277	158	3	3	1964
Кесаровската. .	112	182	10	314	5	—	30	653
Трѣвнеската . .	25	14	5	180	7	—	6	237
Дрѣновската . .	—	—	—	75	23	—	—	107
Всичко . .	1507	1234	181	6226	331	7	69	9555

Въ кои именно градове градинарствуватъ тия 9555 душь? Моитѣ данни не ми позволяватъ да опрѣдѣля точно. Само лѣсковското кметство е доставило слѣдующата бѣлѣжка: „градоветѣ въ които лѣсковскитѣ градинаре работятъ, стоятъ така: въ България и въ Ромжния — почти въ всичкитѣ градове; въ Австро-Унгария — въ

Буда-Пещъ, Сегединъ, Вьршецъ и Темешваръ; въ Россия — въ Одесса, Екатеринославъ, Харковъ и Москва; въ Сърбия — въ Бѣлградъ, Княжевацъ, Неготинъ и Пиротъ; а въ Турция — въ Одринъ". За градинаретѣ отъ другитѣ села нѣмамъ свѣдения отъ самитѣ кметства. Нъ отъ градинаре и отъ други вѣщи лица, живущи въ Търновский окржгъ, слушалъ съмъ, че тѣ по нѣкога се явяватъ пó-прѣдприемчиви и отъ самитѣ Лѣсковчане, и не само посѣщаватъ градоветѣ, дѣто Лѣсковчане ходятъ, нъ отиватъ и пò-далечъ. Тъй тая година отъ тѣхъ имало 2 дружини въ Виена, една въ Брюкселъ, и една въ Петербургъ. Послѣдната, състояща отъ около 70 душь, била главно изъ Срѣднитѣ Колиби, Еленска Околия. Тя отишла за пръвъ пжть въ Петербургъ въ 1887, спечелила 10,000 рубли, засладила се, отишла и тая година, и щѣла да ходи и за напрѣдъ.

Често нѣкои членове отъ тия тайфи остаятъ и прѣзъ зимата въ градоветѣ, дѣто сж градинарствовали, било за да имъ пазятъ градинитѣ, било защото се хващатъ на друга работа прѣзъ зимнитѣ мѣсеци. А има и градинаре, които, за жалость, привремѣнно или окончателно се заселяватъ въ градоветѣ, въ които работятъ. Споредъ данитѣ, които Г. Т. Васильовъ ми достави, отъ горнитѣ 9555 душь градинаре, 1871 сж били излѣзли прѣди 1 Януария 1888, сж били, слѣдователно, такива, които сж прѣзимували лани въ странитѣ, въ които сж работили [1]).

---

[1]) Кои сж били странитѣ въ които сж прѣзимували тия 1871 душь, моитѣ данни не ми позволяватъ да кажж. Нъ ето, споредъ Книжката на Статистическото ни Бюро за Търновский окржгъ, колко душь жители на тоя окржгъ сж отсжтствовали на 1 Януария 1888 вънъ отъ границитѣ на Княжеството и дѣ сж били:

Излѣзли изъ околии:	Отсжствовали въ: Турция	Россия	Ромжния	Австро-Унгария	Други държави	Всичко
Горне-Орѣховска	10	51	396	298	22	777
Дрѣновска	2	19	86	4	3	114
Еленска	13	18	288	41	27	387
Кесаревска	3	4	58	69	1	135
Трѣвненска	—	3	45	13	7	68
Търновска	11	77	131	141	73	433
	39	172	1004	566	133	19

Споредъ сѫщитѣ данни на Г. Т. Васильовъ, отъ тия странствующи 9555 били мѫжие отъ 22 години нагорѣ, а 3646 момчета по-долу отъ 22 години. Доста момчета излизали, споредъ както ме увѣряватъ, и изъ съсѣднитѣ на Търновский окрѫзи — Севлиевский, Свищовский, Руссенский и Разградский. Нѣколко селяне и изъ Карловската околия отиватъ всяка година да градинарствуватъ на сѣверъ отъ Дунава. Отъ освобождението ни насамъ сѫ почнали и доста жени и моми — роднини или съсѣди на градинаретѣ — да ходятъ всяка пролѣть отъ еленскитѣ колиби по ромѫнскитѣ градини. Тѣ работятъ въ тѣхъ съ опрѣдѣлена плата, отъ 120 до 300 лева за прѣзъ лѣтото. Увѣряватъ, че това лѣто имало вънъ отъ България до 200 такива колибарки. Като прибавя тѣхното число и числото па градинаретѣ отъ другитѣ окрѫзи къмъ цифрата 9555, азъ мислѭ, че не ще бѫдѫ далечь отъ истината, като прѣсмѣтнѫ цѣлото число на нашитѣ странствующи градинаре и градинарки изъ Срѣдня България на 12,000 душь [1]). Самитѣ градинаре се наброяватъ на повече, нъ споредъ мене, безъ голѣмо основание. Ако прѣдложимъ, че всѣкой единъ отъ тия 12,000 душь праща или допася въ България всяка есень едно връзъ друго по 300 лева, то ще намѣримъ, че всяка година градинаретѣ внасятъ въ Срѣдня България около 3,600,000 лева, количество по горньо отъ онова, което внасятъ въ Срѣдня и Южна България произведенията на двѣ главни наши индустрии — гайтанитѣ и гюловото масло [2]).

---

[1]) На ония, които сѫ чели книгата, издадена тая година отъ Министерството на Финансиитѣ — *Свѣдѣния по Икономическото Състояние на България* — числото 12,000 може дв се види малко. И дѣйствително, въ стр. 47 отъ споменѫтата книга е казано, че „токо-речи половината отъ населението на Търновската, Орѣховската и Еленската околии сѫ градинаре". Половината отъ мѫжското население на тия три околии е 35,862 душь.

[2]) Споредъ свѣдѣнията, които това лѣто азъ самъ събрахъ, тая година ще се изнесѫтъ изъ Габрово, Карлово и Калоферъ гайтани за около 1,800,000 лева. Колкото за гюловото масло, тазь-годишната реколта е била 450,000 маскала, отъ лани е имало 50,000, та всичко става 500,000 маскала, които, продадени по 3½ лева, донасятъ 1,750,000 лева.

Печалбата отъ 300 лева на человѣкъ се счита въобще отъ самитѣ градинаре за твърдѣ умѣрена. Тѣ сѫ работни, пистеливи, въздържливи. Тѣ печелятъ при всичкитѣ високи наеми, които плащатъ за градини и дюкяни, и които често очудватъ маджарскитѣ и ромѫнскитѣ землевладѣлци. Най-скѫпитѣ наеми за дюкяни градинаретѣ плащатъ въ София, дѣто тѣ сѫ принудени отъ Градский Съвѣтъ да се помѣщаватъ въ градскитѣ бараки. За тия дъсчени бараки отъ по нѣколко четвъртити метра тая година тѣ сѫ плащали наемъ по 2000 и по 2500 лева. Нъ тѣ пакъ печелятъ. По нѣкога освѣнъ печалбата си отъ градинитѣ, тѣ иматъ и друга добивка. Тъй, напримѣръ, ония, които работятъ по ромѫнскитѣ села, често зиматъ отъ селянетѣ, срѣщу зеленчука си, не пари, а храни, които продаватъ отпослѣ, разбира се съ печалба, по дунавскитѣ скели. Тѣ се учѫтъ, слѣдонателно, и на търговия. Съ градинарството и търговията, нѣкои отъ тѣхъ, като Лѣсковчанетѣ Стателови, Гешови, Бумбалови и други, сѫ направили доста голѣми капитали. А други сѫ въвели нови методи, нови растения или нови машини отъ напрѣднѫлитѣ страни, които посѣщаватъ, въ затънтенитѣ мѣста, дѣто сѫ се родили. Отъ тѣхъ е внесено въ Търновско оранието съ коние и сѣянието на люцерната и дѣтелината, отъ тѣхъ сѫ внесени и вѣялкитѣ. Послѣднитѣ почнѫли да се правятъ вече и отъ наши желѣзари, и днесь въ много търновски села отвѣванието на житото става не съ лопати, а съ вѣялки. Градинаретѣ не само сами се ползуватъ, материално и умствено, отъ своята работа по чуждитѣ страни, нъ ползуватъ и своето отечество.

Тѣ заслужватъ, слѣдователно, симпатиитѣ на нашитѣ патриоти. Да кажѫ ли, че иматъ и нуждата на нашитѣ законодатели? Тѣ сами едва ли усѣщатъ тая нужда. Съ своитѣ собственни сили, тѣ сѫ могли да си пробиятъ пѫть въ чужди страни, между людски хора; съ своитѣ собственни сили, въ години мрачни за насъ,

опасни за цѣлъ Истокъ, тѣ сѫ могли да вирѣятъ и богатѣятъ въ държави непознати и непристѫпни за другитѣ Българе; съ своитѣ собственни сили, тѣхнитѣ дружества сѫ могли, прѣзъ кризи и прѣзъ войни, да противостоятъ не само на оня principle of degenaration, *принципъ на изродяване*, който, споредъ W. Stanley Jevons, изхабява человѣшкитѣ общества [1]), нъ още и на такива политически и икономически катастрофи, които сѫ помели много хорския наредби и много хорски занятия [2]). Ако прѣди освобождението, въ ония мѫчни за насъ врѣмена, тѣ сѫ могли успѣшно да се борятъ, облѣгнѫти само на своитѣ, непомогнѫти сили, тѣ не могѫтъ да иматъ потрѣба отъ държавна помощь днесь, слѣдъ освобождението. Тѣмъ могѫтъ да трѣбватъ само нѣкои улеснения при излизанието изъ България, при връщанието въ нея, може да имъ трѣбва и едно градинарско училище кѫдѣ Лѣсковецъ, и нищо повече. Нъ тѣ иматъ нужда отъ приятелски съвѣти, да не се заселяляватъ въ странитѣ, въ които работятъ, да не напущатъ дружественниятъ животъ, който, въ борбата за сѫществование, прави тѣхната сила. И ако мойтъ слабъ гласъ можеше да стигне до тѣхъ, азъ бихъ имъ рѣкълъ: хубава е, братия градинаре, тая наша България. Хубава

---

[1]) По силата на тоя Джевонсовъ *принципъ на изродяване*, ако не се пъжѫ, и русскитѣ *артели*, които въ началото сѫ били устроени на дружествени принципи, днесь сѫ изгубили първобитната си форма и сѫ попаднѫли подъ влиянието на капитализма. Това поне е мнѣнието на единъ много внимателенъ наблюдатель, Г. Макензи Уоллесъ, който въ своята Russia (стр. 87) казва, че днесь, „намѣсто да съставляватъ врѣменни дружества, работницитѣ (членове на артели) се главятъ при нѣкой прѣдприамачъ, който има малко капиталъ, и получаватъ отъ него опрѣдѣлена мѣсечна заплата“. Трѣбва да забѣлѣжѫ, че това явление е почнѫло да се мѣрка тукъ-тамѣ измѣжду нашитѣ градинаре, особенно измежду ония, които сѫ се изселили вънъ отъ България. Тѣхнитѣ тайфи състоятъ повечетоотъ чераци, особенно изъ бѣднитѣ Трѣвненска и Еленска околия, които работятъ не на пай, а съ плата.

[2]) Възстанията въ първата четвертъ отъ това столѣтие сѫ били гибелни за едни любопитни грьцки дружества. В. върху тѣхъ книгата Ambelakia ou les Associations Helléniques Par F. Boulanger. Paris. 1875.

е и вашата дружественна организация. Не се изселвайте окончателно изъ България; не се отказвайте никога отъ своята организация. Не лишавате вашето отечество отъ едни добри синове, не лишавайте вашитѣ синове отъ едно хубаво отечество, дѣто животътъ и хората могѫтъ да иматъ недостатъци, нъ дѣто вашитѣ чеда по́лесно ще научѫтъ онова трудолюбие, онова задружно работение и ония домашни добродѣтели, които ще направятъ тѣхното щастие, както сѫ направили и вашето. Не напущайте еаша България, не напущайте вашето дружественно устройство, ако искате и Божията благодать да не напуща вашитѣ челяди.

Задружното Владѣние и Работение въ България.

Отъ „Периодическо Списание“, кн. XXVIII — XXX. 1889.

„Това, което днесь наричатъ *Организация на труда*, добрѣ разбрано, е задачата на цѣлото бѫдѫще за всички ония, които претендиратъ да управляватъ свѣта“. Тия думи, казани отъ единъ великъ английски мислитель, Томасъ Карлайлъ [1]), бѣхѫ вѣрни прѣди четиридесеть и петь години, вѣрни сѫ и днесь. И тогава, когато чартизмътъ вълнуваше цѣла Англия, и сега, когато социализмътъ обезпокоява цѣлъ свѣтъ, хора учени, хора умни, хора добри, се опитвахѫ и се опитватъ да рѣшѫтъ тая велика задача, се мѫчихѫ, и се мѫчатъ да дадѫтъ такъва огранизация на труда, щото тоя Божи свѣтъ да доставя необходимий залъгъ хлѣбъ и нуждний кѫсъ дрѣха не само на хилядитѣ, които владѣятъ и добруватъ, нъ и на милионитѣ, които чернѣятъ и робуватъ. За жалость, тия опити и тие мѫки сѫ далечъ отъ да сѫ се увѣнчали още съ практиченъ успѣхъ. Ученитѣ, умнитѣ и добритѣ, които сѫ се посвѣтили на тѣхъ, сѫ писали много, нъ сѫ свършили малко. Старали сѫ се да докажѫтъ, че сѫ намѣрили расковничето, а сѫ доказали само, че никакъ не могѫтъ да се съгласятъ, какво е това расковниче, и гдѣ трѣбва да се дири то. Тѣ въ всичко сѫ разногласни; въ едно само на послѣдне като че сѫ съгласни. Тѣ почти всички [2]) зехѫ да мислятъ,

---

[1]) Past and Present. By Thomas Cárlyle. Book. IV, Chap. XII.

[2]) Познати сѫ симпатиитѣ на Социалиститѣ за сдружаванията. Нъ не по-малко очаровани отъ тѣхъ сѫ и анти-социалиститѣ. Четѣте напримѣръ, дългата тирада въ тѣхна полза на Paul Leroy-Beaulieu, въ послѣднята му книга, le Collectivisme.

че сдружванията, че ассоциациитѣ между капиталисти и работници ще могжтъ, ако не да рѣшжтъ, то поне да помогнжтъ за рѣшението на мжчний въпросъ по организацията на труда. Нъ, въ всякой случай, рѣшенъ въпросътъ още не е. Той се исправя като старогръцкий сфинксъ, полага своята гатанка, получава неудовлетворителни отговори и испоѣжда цѣли поколѣния.

Гатанката се налага всякому. За това нея сж се помжчили да отгадаятъ не само ученитѣ, нъ и проститѣ. Читателитѣ на Периодическо Списание сж видѣли въ моитѣ статии върху Задругата въ Западна България и върху нашитѣ градинарски дружества[1]), какъ нашитѣ селяне сж се постарали да рѣшжтъ великата задача на организацията на труда и сродний съ нея, нъ не пòмалко труденъ, въпросъ на собственостьта. Може-би, тия наши скромни реформатори да не сж съвсѣмъ успѣли. Нъ успѣли или неуспѣли, тѣхний опитъ е твърдѣ интересенъ; тѣхното постоянство въ него показва, че той прѣдставлява сериозни сгоди; а тѣхното качество на Българе, на наши сънародници, ни налага длъжность да изучимъ всестранно онова задружно владѣние и работение, което съставлява основата на тѣхното трудово устройство, краежгълний камъкъ на тѣхний економически битъ.

Азъ вѣрвамъ, слѣдователно, че читателитѣ нѣма да ми се сърдятъ, ако тъй скоро за третий пжть се повръщамъ върху тоя важенъ въпросъ. Многобройнитѣ съобщения, които азъ получавамъ за него, било отъ чужденци[2]).

---

[1]) Периодическо Списание, кн. XXI — XXII и кн. XXVII.

[2]) Ще бждж непризнателенъ, ако пропустнж случая безъ да поблагодаря за твърдѣ лестнитѣ отзиви, които знаменити специалисти обнародвахж въ чужбина отъ моитѣ издирвания, особенно по задругата. Г. Емилъ де Лавле (въ Revue d'Economie Politique, Juillet-Août 1888), г. Д-ръ Иречекъ (въ Cesty po Bulharsku), г. Д-ръ Ф. С. Краусъ (въ Mitthellungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Band XVIII, и въ Ausland отъ 27 февруарий 1888), единъ безимененъ русски рецензентъ (въ Извѣстія С.-Петербургскаго Слав. Благ. Ком., августъ 1888), се произнесохж съ особно благоволение за моя трудъ. Ползувамъ се

6) Соватчийството и залханджийството, особно въ Гор.-Орѣховица, Дрѣново, Плѣвенъ, Вратца и пр.

7) Котларството, въ Срѣдня България, дѣто котларетѣ мѣняватъ нови котли за вехти;

8) Сапунджийството, тъй сѫщо изъ Срѣдня България, дѣто продавачи разнасятъ сапунъ по селата и го мѣняватъ за кокошки и пари;

9) Грънчарството, особно на Траянскитѣ, Трънскитѣ и Пиротски майстори, които си иматъ отличителенъ скришенъ езикъ, по примѣра на нашитѣ мутавчии и дюлгери, върху чийто условенъ, таенъ езикъ — conventionelle Geheimsprache — Г. Д-ръ Иречекъ писа въ Archiv für Slavische Philologie за 1884;

10) Халваджийството, особно на Македонцитѣ.

Слѣдъ изброяванието на тия занаятия, азъ пристѫпвамъ да дамъ нѣколко подробности върху отличителнитѣ чърти на задружната форма на работение въ по̀-първитѣ отъ тѣхъ. Почвамъ съ овнаритѣ и овчаритѣ отъ Панагюрско.

На кой Софиянецъ не сѫ познати богатитѣ едно врѣме Панагюрци — джелепи? Прѣди войната на 1877, тѣ купувахѫ, въ Западна България, въ Пиротско и Нишско десетки хиляди овни и ги продавахѫ въ Цариградъ. Малко отъ тѣхъ сѫ останѫли да слѣдватъ бащиното си занаятие. Числото имъ се намали, нъ начинътъ на работението имъ не се промѣни. И до днесь още Панагюрскитѣ овнари даватъ на своитѣ овчари, не опрѣдѣлена плата, а часть отъ печалбата. Тоя начинъ на възнаграждение овчаритѣ се нарича у тѣхъ на *башкалъкъ* или на *кяръ*. Купепитѣ овни се дѣлятъ обикновенно на парчета. Има голѣми парчета, има и малки: първитѣ състоятъ отъ по 800--850 овна, а вторитѣ отъ 600—650 овна. Голѣмо ли е парчето, турятъ се на него 4 душь овчари, които трѣбва да го придружаватъ и нагледватъ, до дѣто то се продаде. Първий отъ тия овчари се нарича *кехая*, вторий *бюлюктешинъ* или *подъ*

кехая, третий *третякъ*, а четвъртий *одаджия*, защото той има пòвечето длъжноститѣ на слуга, да мѣси, да си грижи за кониетѣ, да ги товари и растоваря, и пр.. Малко ли е парчето, тогава то има само кехая, подъ-кехая и одаджия. Всичкитѣ разноски безъ исключение, било за овчаритѣ, овнитѣ или кониетѣ, било за ѣдение, паша или мито, се теглятъ отъ джелепина. Нъ пò-голѣма часть, ако не цѣлото количество, отъ тия разноски се покриватъ отъ произведението на вълната, тъй като Панагюрци обикновенно купуватъ овнитѣ прѣди стрижба. Продаджтъ ли се овнитѣ, приберѫтъ ли се паритѣ, расчистването на смѣтки почва: спадатъ се купилото и разноскитѣ, и намира се каква чиста печалба остава на овенъ. Тогава кехаята получава като свой дѣлъ, чиста печалба на 70 до 80 овна, подъ-кехаята зима оная на около 60 овна, третякътъ се възнаграждава съ оная на 40 до 45 овна, а на одаджията се дава оная на около 35 овна. Остатъкътъ отъ печалбата прибира самъ джелепинътъ, който е билъ далъ цѣлий капиталъ, защото овчаритѣ не турятъ никаква майка. Чиста печалба на овенъ се качва нѣкога по 6 лева, нъ обикновенно бива отъ 3 до 4 лева.

Тъкъвъ е обичайтъ у джелепитѣ, у овнаритѣ. Колкото за ония Панагюрци, които сѫ скотовъдци, които иматъ тъи нарѣченитѣ *тамазлъци*, тѣ плащатъ по една умѣренна плата на своитѣ овчари — отъ 50 до 100 лева на година — дозволяватъ имъ при това да иматъ въ тамазлъка и свои овци. Обикновенно овчаритѣ си иматъ всякой по 50 до 100 овци, и тъй се набиратъ овчарски 400 овци при господарскитѣ 5 или 600 овци. Въ края на годината отъ произведението на вълната, ягнетата, сиренето, млѣкото и пр. се спадатъ разноскитѣ, и чистата печалба се дѣли съразмѣрно по толкозъ на овца. Една любопитна дума се срѣща у тия овчари-скотовъдци: послѣдньото млѣко, което се издоява есень

отъ господарскитѣ и овчарскитѣ овци, се подарява на овчаритѣ, и се нарича *ржколъ*.

Подиръ овчаритѣ въ горѣприведений ми листъ идѫтъ Загорци. Тъй се наричатъ, както забѣлѣжихъ вече, всичкитѣ ония жътвари и жътварки изъ Търновско, които лѣтѣ минуватъ въ Романя или Романия (името, което отъ начало още нашитѣ прадѣди дали на Тракия) за да жънѫтъ. Тѣ ходятъ на чети. За слѣдующитѣ подробности върху тия чети азъ имамъ да благодарѭ Г. Д-ру Моллову, който ги е получилъ отъ брата си, изъ Беброво.

Нѣманието на доста работа въ сѣверо-балканскитѣ колиби, нѣманието на работници по тракийскитѣ полета сѫ дали първата идея за привличанието на жътвари отъ Сѣверна въ Южна България. Това лѣтно нахлувание на Загорци е имало голѣми размѣри въ турско врѣме. Тогава, както е познато, е имало голѣми турски чифлици въ Ст.-Загорский окрѫгъ, и притѣжателитѣ на тия чифлици, като не сѫ намирали доста работни рѫцѣ въ Тракия, сѫ испращали своитѣ кехаи, особно по жътва, да имъ довождатъ жътвари отъ Сѣверна България. Сѫществува прѣдание, че въ началото само Циганетѣ сѫ отивали да жънѫтъ[1]), нъ скоро били почнѫли и Българетѣ, които и до днесъ слѣдватъ. Сега наистина не отиватъ въ такова множество, както въ турско врѣме, защото по̀вечето турски чифлици сѫ били раскупени на кѫсове отъ Българе земледѣлци, които нѣматъ нужда отъ много жътвари. Нъ все пакъ и до день днешенъ чети отъЗагорци ходятъ да жънѫтъ на по̀-голѣмитѣ земледѣлци изъ Старо-Загорско, Карнобатско, Бургашко и пр.

Главатарьтъ на четата се нарича драгоманинъ. Той има доста голѣми права, защото не само служи за единъ видъ посрѣдникъ между четата и земледѣлеца, нъ управлява цѣлата чета и наказва ония нейни членове, които сѫ

---

[1]) Г. Молловъ казва, че думата Романци происхожда отъ *Ромъ*, Циганинъ, по цигански. Азъ мисля, че тя происхожда отъ *Романя*.

сгрѣшили въ нѣщо, било съ глоба, било съ нѣкоя и друга тояга по гърба, било най-послѣ, при пó-голѣмо прѣстжпление, съ испжждание отъ четата.

Щомъ пристигне четата на чифлика, драгоманинътъ и кехаята отиватъ та измѣрватъ и прѣгледватъ сѣидбитѣ, именно колко кила е посѣяно (килото има 22 оки), и да-ли е чиста и едра сѣйдбата. Подиръ това прѣгледвание и измѣрвание, драгоманинътъ пазари съ притѣжателитѣ цѣната на кило. Тая цѣна бива различна, споредъ годината. По нѣкога тя слиза и на 4 лева, а по нѣкога се качва и на 10 лева на кило. Жътвата обикновенно трае отъ двѣ до три недѣли. Защото четитѣ биватъ голѣми, то често за жътва въ тия двѣ-три недѣли на една чета се пада да земе 5, 8 до 10,000 лева.

Какъ се подѣля тая печалба между членоветѣ на четата? Споредъ пола и възрастьта. Обикновенно се прѣдполага, че мжжьтъ, прѣзъ врѣмето на жътвата, е могълъ да ожъне 6 кила, жената 4 кила, а момчето или момичето 2 кила. Да прѣдположимъ, че цѣлата чета е пожънжла 1000 кила, които сж били пазарени по 8 лева килото. Четата е получила, слѣдователно, всичко 8000 лева. Да прѣдположимъ още, че тя е броила 225 душь, отъ които 100 мжжие, 75 жени и 40 момчета и момичета. Всѣкой мжжь тогава ще земе за своитѣ 6 кила по 48 лева, всѣкоя жена за своитѣ 4 кила по 32 лева, а всѣкое момче и момиче за своитѣ 2 кила по 16 лева. Подѣлението тогава ще стане както слѣдва:

100 мжжие	ще земжтъ	по	48	лева	4800	лева
75 жени	„ „	„	32	„	2400	„
50 дѣца	„ „	„	16	„	800	„
		Всичко . .			8000	лева.

Загорцитѣ, додѣто жънжтъ, хранятъ се отъ притѣжателитѣ на нивитѣ. По пжтя на отивание и връщание, тѣ ѣджтъ отъ себе си, кой какво си земе отъ дома или си купи по кръчмитѣ. При това всякой си носи постил-

ка и завивка отъ дома, тъй като всички спятъ подъ открито небе. Драгоманинътъ, за свойтъ трудъ, получва по единъ левъ отъ всякой членъ на четата и по единъ подаръкъ отъ притѣжателитѣ на сѣидбитѣ.

Загорцитѣ почти всякога водятъ съ себе си и по единъ гайдарь, който свири, щомъ почнжтъ жътваркитѣ нѣкоя нова нива. Посвири ли малко, той прѣстава, и захваща да жъне като другитѣ.

Освѣнъ гайдата, Загорцитѣ иматъ и пѣснитѣ, които да ги растушаватъ. Въ тия свои пѣсни тѣ не сж много нѣжни за Романия, дѣто ходжтъ да печелятъ. Тѣ я наричатъ „пуста, равна Романия“ и, като искатъ да я опишжтъ, не се скжпятъ съ чернитѣ краски. Чуйте, напримѣръ, слѣдующата пѣсень, която тѣ пѣжтъ кога се връщатъ:

Романѝя пуста остàла,
О'гънь я изгорѝл,
Трънн я обирáсли,
Водà я обитеклà,
Пожàр я пожàрил,
Драгомáне, драгомáне!

Още пó-интересни, отъ економическа точка на зрѣние, ми се видятъ сдружаванията на нашитѣ дюлгери. Азъ нѣмамъ точни свѣдения относително до дюлгеритѣ изъ Срѣдня България. Нъ колкото за Македонскитѣ дюлгери, тѣхнитѣ сдружавания много приличатъ на сдружавания та на Лѣсковскитѣ градинари. И тѣхнитѣ дружини или чети състоятъ отъ 10, 15 до 20 душь. И тѣхнитѣ главатари се наричатъ майстори. И тѣ сж странствующи, като градинаритѣ, защото посѣщаватъ не само всичкитѣ Македонски градове, нъ и много мѣста въ България, Сърбия и дори Ромжния. И нàй-послѣ и нàй-главно, и тѣхний майсторъ зима 2 дѣла, а останжлитѣ по 1, $^3/_4$ и $^1/_2$ дѣлъ. Пó-долу отъ половинъ дѣлъ почти никога не се срѣща. Разликата между тѣхъ и градинаретѣ състои въ видътъ на работата и въ врѣмето на работението. Градинаретѣ почватъ въ Марта.

а свършватъ въ Ноемврия. Македонскитѣ дюлгери, които излизатъ най-много отъ Крушево, Паланка и Дебърско (особно отъ Дебъръ, Галичникъ, Росоки, Тресонче, Селци, Гари и Осои), почватъ на Димитровъ-день (27 Октомврия) а свършватъ по Гергьовъ день (23 Априлия) защото въ Македония, по причина на горещината, лѣтѣ не може да се работи. Въ начало на Октомврия, четата се съставя и тръгва за мѣстоназначението си. Тука тя пораспитва за зданията, които има да се градятъ, и влѣзва въ прѣговори за постройката на онова, което тя е избрала. По нѣкога тя се наима да гради и значителни искуственни градежи, като мостове и други. Тъй, напримѣръ, една голѣма дружина, състояща отъ 25 душь Дебърци, съ 30 дѣла е направила моста надъ Струма, при Горня-Джумая (Сѣверна Македония). Стане ли съгласието, четата почва да работи. Тя живѣе заедно и ѣде заедно. Единъ мѣси, други готви за всички. Когато градимата кжща е въ градъ и частна, обичай е, притѣжательтъ ѝ да гощава и черпи даромъ дружината. Другитѣ разноски излизатъ отъ аванситѣ, които четата получава отъ домовладѣлеца и се записватъ отъ мастора. Свърши ли се работата, дружината прибира цѣлата стойность на постройката, расплаща се, спада разноситѣ, и чистата печалба се подѣля тогава на дѣлъ. Често на дѣлъ се пада чиста печалба по триста лева. Всякой си зима дѣлътъ и отива да почива прѣзъ лѣтото у дома си. — Освѣнъ съдружницитѣ, много отъ тия чети иматъ и чираци, които получаватъ опрѣдѣлена плата за цѣлата сграда и цѣлото врѣме, отъ Димитровъ-день до Гергьовъ-день.

Македонцитѣ много сж доволни отъ тая дружествена система. Тѣ намиратъ въ нея слѣдующитѣ двѣ сжществени сгоди:

1) всичкитѣ работници гледатъ чисто да работятъ, тъй като другояче сградата може да не се приеме отъ

отъ притежателя ѝ, и въ такъвъ случай страдатъ всичкитѣ, а не само масторътъ, и

2) нищо не се краде и губи, а има въобще голѣма економия въ употрѣблението на материала.

При все това, Дебранитѣ дюлгери, живущи въ София, не работятъ вече съдружески. Вѣтърътъ на злѣразбраний индивидуализмъ види се да е повѣялъ и на тѣхъ. Нъ Паланкалиитѣ прѣдприемвали работи задружно, не само въ София, нъ дори и въ Влашко. Една чета отъ 60 душъ Паланкалии работила лани съдружески по новонаправената желѣзнопѫтна линия Царибродъ-София-Вакарелъ.

Свършихъ бѣлѣжкитѣ си. Знамъ, че тѣ сѫ кѫси, непълни. Затова бихъ помолилъ всички ония, които бихѫ желали да понапишѫтъ нѣщо върху тие прѣдмети, бихѫ желали, да принесѫтъ лептата си на тая бѣдна просякиня, която се нарича литература на самозапознаването ни — бихъ ги помолилъ да прочетѫтъ и първитѣ ми двѣ статии, споменѫти въ началото на настоящата. Нека влѣзатъ въ по̀-голѣми подробности, както азъ съмъ влѣзълъ въ казанитѣ ми двѣ студии. И дано Периодическото Списание въ идущитѣ си книжки бѫде по̀-честито да обнародва трудове, пълни и обширни върху тие толкозъ важни за насъ, толкозъ интересни за науката въпроси.

Земледѣлческитѣ Имоти и Производителность на България.

Отъ „Периодическо Списание", книжка XL. 1892.

Статистически Свѣдения за Земледѣлческата Производителность на България при надвечерието на I-то Българско Земледѣлческо-Промишленно Изложение. Отъ М. Георгиевъ, Началникъ на Отдѣлението за държавнитѣ имоти, горитѣ, земледѣлието и търговията при Министерството на Финанситѣ и Директоръ на I-то Българско Земледѣлческо-Промишленно Изложение, София, 1892.

Ние просимъ извинение отъ читателитѣ за дължината на това заглавие. Грѣшката не е наша, а на почитаемий авторъ. Той можеше да каже, че тая интересна брошура се издава отъ IV-то отдѣление при Министерството на Финанситѣ — което щѣше да бѫде цѣла истина — и публиката пакъ щѣше да отдаде всичката честь за нея нему, който е Началникъ на казаното отдѣление. Нъ той прѣдпочете да тури цѣлото си име и всичкитѣ си титли, като има очевидното желание и неоспоримата смѣлость да привлече връзъ себе си всичкитѣ хвалби и всичкитѣ критики за това първо по свойтъ родъ на български списание.

Ние почваме съ хвалбитѣ. Високо похваляваме г. М. Георгиевъ за инциативата, която е ималъ да издаде, по поводъ на първото българско изложение, първий опитъ по едно систематическо оцѣнение на нашата земледѣлческа производителность. И за да оправдаемъ нашата похвала, ние за длъжность считаме да приведемъ тукъ

държави държи *първо* мѣсто по производството на пшеницата и числото на овцитѣ, *второ* мѣсто по производството на житнитѣ храни и *трете* мѣсто по числото на говедата.

Съ тия таблици се свършва първий отдѣлъ отъ книжката.

Споредъ таблицитѣ, дадени въ вторий отдѣлъ, въ 1891 нáй-богатий окржгъ по производството на житни храни, сравнително съ населението, е билъ Разградский, нáй-бѣдний Видинский; нáй-богатий, сравнително съ пространството, пакъ по производството на житни храни, е билъ Силистренский окржгъ, а нáй-бѣдний Трънский; нáй-богатий откъмъ дребенъ и едръ добитъкъ, е билъ Бургаский, нáй-бѣдний Севлиевский; и нáй-послѣ, нáй-богатий, откъмъ едрий добитъкъ е билъ Свищовский, а нáй-бѣдний Софийский окржгъ.

Всичкитѣ тия сравнителни таблици сж твърдѣ интересни и ние не можемъ да не похвалимъ чиновника, който ги е работилъ, както похваляваме и началника, който ги е внушилъ.

Нъ книжката не съдържа само сравнения, а и нови прѣброявания и нови оцѣнения. Нѣкои отъ тия цифри сж основани на даннитѣ добити отъ десятъка, беглика и серчима. Нъ какъ сж намѣрени другитѣ, г. М. Георгиевъ не ни казва въ своята брошура. Вѣроятно той е искалъ неговитѣ свѣдения да се приематъ отъ публиката съ сжщето довѣрие, съ което се посрѣщатъ разнитѣ официални Annuaires Statistiques или Statistische Jahrbücher на други държави. Нъ тия публикации се обнародватъ не отъ частни лица, а отъ разни Министерства или разни Kaiserliche Statistische Aemter, та нѣматъ нужда отъ доказателства. И ние пакъ можехме да повѣрваме г. М. Георгиевъ sur parole, ако нѣкои отъ неговитѣ цифри да не бѣхж тжй противни на други официални цифри, обнародвани въ България, и ако нѣкои

отъ неговитѣ оцѣнения да не бѣхѫ тѫй много патриотическо-оптимистически.

За да не бѫдемъ голословни, ние пристѫпваме къмъ факти.

Читателитѣ ни видѣхѫ, че споредъ г. М. Георгиевъ, въ 1891 България имала:

Ниви хектара	2,170.000
Мери и паши хектара	5,526.859
Говеда главъ	1,680.983
Коние „	325.526

Тѫй като хектарътъ е равенъ съ десеть дюлюма, ще се каже, че прѣзъ 1891 ние сме имали 21.700.000 дюлюма ниви, а 55,268.590 мери и паши или пасбища, както ги нарича г. М. Георгиевъ.

Ние бихме твърдѣ много искали да знаемъ, какъ сѫ намѣрени тия четире цифри, защото не отдавна — въ 1890 — Индустриалната Коммиссия, въ свойтъ докладъ до г. Министра на Народното Просвѣщение, даваше (стр. 4 и 31) съвсѣмъ други цифри, а именно:

Ниви дюлюма	17,918.769
Мери и пасбища[1]) дюлюма . .	2,002.660
Говеда главъ	1,249.986
Коние главъ.	147.147
Мулета и магарета главъ . . .	67.489

Кои отъ тия цифри сѫ прави, кои криви? Иска ни се да вѣрваме, че ония на г. М. Георгиевъ, като пó-нови, сѫ пó-прави, нъ бихме желали да срѣщнемъ въ самата му книга основание за нашата вѣра.

Читателитѣ видѣхѫ тъй сѫщо, че споредъ г. М. Георгиевъ, земледѣлческото производство на България за 1891 г. се било въскачило на лева 903,063.004, сумма, която, между другитѣ, съдържа и слѣдующитѣ пера:

Отъ гори, балталъци, шумаци и пр. лева	28,960.581

[1]) Индустриялната Коммиссия не е употрѣбила наистина думата мера, нъ отъ послѣдующий текстъ се разбира, че подъ думата *пасбища* тя разумѣва и *мерить*.

Отъ мери, паши и пусти мѣста . . „ 300,752.042

„ добитькъ, кокошки, пчели и пр. „ 152,917.488

За първата отъ тия три сумми въ брошурата е казано, че била прѣсмѣтнжта толкозъ приблизително, колкото е възможно. Отъ горското управление, както се научаваме, не сж били дадени никакви данни. Отъ страна ни се каза, че биле турени по 10 кола дърва за горение на кжща въ България, прѣсмѣтнжтъ е и строителний материалъ и намѣрено е количеството отъ лева 28,960.591. Тоя начинъ на прѣсмѣтание ни се види доста примитивенъ, а добитата отъ него цифра доста прѣувеличена.

Примитивенъ е тъй сжще начинътъ, по който е прѣсмѣтнжтъ приходътъ отъ меритѣ, пашитѣ и пуститѣ мѣста. „Този приходъ, казва брошурата, е прѣсмѣтнжтъ въ отношение на прѣхранвание добитъкътъ, едръ и дребенъ, въ продължение на 260 дни на годината". Като турите по 6 стотинки на день на овца и коза, и по 30 ст. на парче едръ добитъкъ, вие дѣйствително ще намѣрите за 260 дни огромната сумма отъ около лева 300,000,000. Нъ пита се, правъ ли е тоя способъ за прѣсмѣтание и трѣбваше ли тая цифра да фигурира въ таблицата на земледѣлческото производство, когато на крайтъ на сжщата таблица фигурира и приходътъ отъ добитъка?

И дѣйствително, тревата на нашитѣ мери и паши сама по себе нѣма за наший земледѣлецъ никаква стойность. Тя добива стойность слѣдъ като се прѣобърне отъ добитъка му въ работа, отъ една страна, въ жребета, телета и ягнета, въ месо, млѣко и вълна, отъ друга. Щомъ отъ тия послѣднитѣ, щомъ отъ добитъка, почитаемий авторъ на тая книга е турилъ приходъ лева 152,917.488, той не трѣбваше да туря и приходъ отъ мери и паши лева 300,752.042, или поне, ако го ту-

рѣше, трѣбваше да го свали отпослѣ отъ общата цифра на земледѣлческото производство [1]).

Ще ни се забѣлѣжи, вѣроятно, че таблицата за земледѣлческото производство на България е направена точно споредъ белгийската [1]). Нъ Белгийцитѣ нѣматъ мери, сѣното което фигурира въ таблицата имъ може да се коси, дига и продава, когато тревата на нашитѣ мери не може да се ползотворява по сѫщий начинъ. Освѣнъ това, други народи, като Французи и Нѣмци, не прѣсмѣтатъ земледѣлческото си производство тѫй както Белгийцитѣ [2]).

При всичката, обаче, недоказанность на нѣкои отъ цифритѣ и прѣкаленность на нѣкои отъ оцѣненията, ние пакъ повтаряме, че книжката на г. М. Георгиевъ е интересна и внушителна. Ние я прѣпорѫчваме на нашитѣ млади петлета, социалиститѣ, които се напъватъ да докажатъ, че България е узрѣла вече за тѣхний наученъ социализмъ.

---

[1]) По поводъ на производството отъ добитъка, ние ще си дозволимъ да направимъ и слѣдующитѣ бѣлѣжки:

а) Г. М. Георгиевъ туря приходъ втъ животнитѣ — rente des animaux (32,715.171, по 12 % отъ капитала имъ), отъ жребета (2,334.375), отъ телета (4,343.280), отъ вълна и козина (15,574.163), отъ ягнета и ярета (14,570.924), отъ яйца (11,437.500), отъ млѣко (71,085 826), отъ медъ (525.000) и отъ буби (331.444), нъ е забравилъ прасетата, които трѣбва да принасятъ на нашето селско население по-вече отъ колкото пчелитѣ и бубитѣ.

б) Тревата която ѣдѫтъ животнитѣ, фигурира въ производството на почвата. Защо тогава не фигуриратъ въ него цвѣтята и черничевитѣ листа, съ които се хранятъ пчелитѣ и бубитѣ?

в) Скотовъдството у насъ трѣбва да е единъ съсипителенъ занаятъ, откакъ добитъкътъ, който ѣде на година трева за 300 мил. лева, и може-би за 80 мил. още слама, косено сѣно, ярма и др., дава на година всичко приходъ лева 152,919.488.

[1]) Annuaire Statistique de la Belgique, 1889, p. 255, Production Agricole.

[2]) В. послѣднитѣ Annuaires Statistiques de la France и Statistische Jahrbücher für das Deutsche Reich. Че храната на добитъка трѣбва да се спада отъ общото производство на една страна е ясно доказано въ прѣнията, станѫли лани прѣдъ Французкото Земледѣлческо Дружество между Г. г. E. Levasseur и Le Trésor de la Rocque и отпечатани въ особна брошура (Note sur la Valeur de la Production Brute Agricole. Paris, 1891).

Като съзнаватъ добрѣ, че огромната часть отъ богатството у насъ е въ ржцѣтѣ на земледѣлцитѣ, тѣ легкомисленно поддържатъ, въ мѣстний и чуждий печатъ, че тия наши земледѣлци сж фиктивни само притѣжатели на това богатство, че тѣ сж голи, осиромашѣли, и че иматъ най-голѣмъ интересъ да видятъ социализма въдворенъ у насъ. „Споредъ смѣтката на Индустриалната Коммиссия, казва г. Д. Братановъ, [3]) излиза, че съ земледѣлието се занимаватъ въ Княжеството 2,111.547 душь и обработватъ 17,918.769 дюлюма или 1,791.876 хектара ниви. Земледѣлческитѣ пакъ касси въ Княжеството сж издали въ записи до 1 Януарий 1890 г. 22,423.548 лева. Като раздѣлимъ послѣднята сумма на числото на земледѣлцитѣ ще видимъ, че на всяки земледѣлецъ въ Княжеството се пада 10 л. 15 ст. дългъ, безъ да смѣтаме лихвитѣ, които плащатъ на кассите; а като раздѣлимъ сжщата сумма на числото на хектаритѣ, колкото се обработватъ въ Княжеството, намираме, че на хектара земя се пада дългъ 12 л. 50 ст. приблизително, пакъ безъ лихвитѣ. Освѣнъ това, откакъ излѣзе законътъ, съ който се разрѣшава на Банката да дава заеми подъ ипотека на ниви, ливади и други земи, тия заеми порастнжхж отъ лева 2,687.632 до 11,832.777, отъ които като туримъ само 5 мил. издадени подъ ипотека на земи и др., ще намѣримъ, че на единъ хектаръ се пада дългъ още 3 л. 10 ст. приблизително безъ лихвитѣ. Така щото излиза, че на единъ хектаръ земя се пада далгъ едно връзъ друго 15—16 лева. Срѣднята цѣна на единъ хектаръ земя у насъ не надминава тая сумма, а отъ тукъ *ясно е, че земята у насъ я иматъ земледѣлцитѣ само на име, а въ сжщность не е тѣхна*".

Скромни дирачи на економическата истина по насъ, ние много мнѣния сме чували и чели, нъ никога не сме

---

[3]) Що е Социализмътъ и има ли той почва у насъ. Отъ Д. Братановъ. Търново, 1891. Стр. 85. Напослѣдне, сжщата теза се защишава и отъ г. Н. Хр. Габровский. (*Лжча*, 1 Юлий 1892).

срѣщали такова *ненаучно* заключение, каквото подчъртанитѣ пó-горѣ думи на наший *наученъ* социалистъ. Какъ г. Братановъ не се сѣти, прѣди да напише тия редове, да погледне въ наший бюджетъ? Въ него той щѣше да види, че населението по насъ плаща всяка година емлякъ 4 $^1/_2$ мил. лева, които, по 4 на хилядото, прѣдставляватъ недвижими имоти за 1,125.000.000 лева. А отъ тия 1 милиардъ 125 милиона нáй-малко 650-тѣ милиона прѣдставляватъ стойностьта на земледѣлческитѣ ни земи — тжй нарѣченитѣ, въ финансовий езикъ, непокрититѣ стежания — и то оцѣнени отъ емлячнитѣ коммиссии, които обикновенно не оцѣняватъ високо. Притурѣте при тѣхъ стойностьта на селскитѣ покрити стежания — 280 мил. лева нáй-малко [1]) — и стойностьта на животнитѣ, оцѣнени отъ г. М. Георгиевъ на лева 272,609.758, и вие ще надминете милиарда и ще бждете много далечъ отъ количеството 27,423.548, което, споредъ Г. г. Братановъ и Габровски, било тжй обременително, щото у насъ земледѣлцитѣ имали земята само на име, и въ сжщность тя не била тѣхна. Прочетѣте книгата на г. Георгиевъ и вие ще се съгласите, че нашитѣ селяне могжтъ да платятъ тоя свой дългъ отъ лева 27.423.548 къмъ Банката и Земледѣлческитѣ Касси само съ стойностьта на ягнетата и вълната на овцитѣ или съ цѣната на часть отъ млѣкото, добито отъ животнитѣ.

Брошурата на г. М. Георгиевъ е внушителна и въ друго едно отношение. Тя може да прѣувеличава пространството и прихода на нашитѣ общински мери, нъ

---

[1]) Ето точнитѣ цифри за 1888 г. които има добрината да ни съобщи Г. Боевъ, Началникъ на Отдѣлението за Прѣкитѣ Данъци при Министерството на Финанситѣ:

Стойность на непокрититѣ стежания	Въ селата лева	587,842.496
	„ градоветѣ „	52,762.065
„ „ покрититѣ „	„ селата „	278,103.763
	„ градоветѣ „	188.459.288
	Всичко лева	1,107,467.613

Тая стойность отъ 1888 г. насамъ се е увеличила.

все пакъ не остава съмнѣние, че тия мери, обработвани или поне стопанисвани както трѣбва, ще произведѫтъ едно огромно богатство. Дѣ отива сега това богатство? То влиза като трева въ храната на едни животни, които откакъ изидатъ и чудо слама, косено сѣно, ячемикъ и пр., не даватъ освѣнъ единъ доходъ отъ лева 151,917.488. Защо тѫй? Дали причината но това се не крие въ факта, че меритѣ по насъ сѫ самото *социализирано* срѣдство за производвтвото, самата собственость ползованието отъ която принадлѣжи не на частни лица, а на общината, на коммуната? И ако това лоше стопанство — тая Misswirthschaft — владѣе сега въ такива едни прости срѣдства за производство, каквито сѫ меритѣ, какво ли ще бѫде ако се социализиратъ, при днешнето умственно и нравственно състояние на нашитѣ селяни, тѣхнитѣ земи и животни?

Разбира се, че въпросътъ за меритѣ трѣбва да се изучи основно, прѣди да се утвърди нѣщо положително. Ние за сега само питания поставяме. Нъ тѫй като едно отъ тия питания подига жизнений въпросъ на умственното и нравственно състояние на нашитѣ земледѣлци, намъ ще бѫде дозволено, мислимъ, прѣди да свършимъ съ социалиститѣ. да имъ отправимъ нѣколко думи.

Не, Господа, не се мамѣте. Не е истина, че земята не е на нашитѣ селяни. Може да има нѣкои безземелни работници, нъ огромната масса е собственница, и прѣстѫпление е за васъ, млади сили, да се занимавате съ друго освѣнъ съ подиганието на тая масса. Нашитѣ земледѣлци сѫ господари на земята. Нъ тѣ сѫ роби на рутината, на невѣжеството, на себелюбието. Залѣгнѣте да ги избавите отъ това робство. Станѣте практикующи земледѣлци, пѫтующи учители, народни наставници. Научѣте ги, какъ да работятъ земята, какъ да въдятъ добитъка, какъ да живѣятъ человѣшки, какъ да се отнасятъ къмъ ближний си. Вдъхнѣте имъ чувството на дълга, на закона, на справедливостьта — чувство, безъ

което е немислимо едно що-годѣ идеално устроиство на обществото. Просвѣтѣте и дисциплинирайте имъ умътъ, волята, сърцето. Улеснѣте имъ кредита: не ги компрометирайте, като твърдите на лѣво и на дѣсно, че тѣ сѫ съвършенно пропаднѫли. Ощастливѣте ги до нѣйдѣ въ настоящето, приготвѣте ги напълно за бѫдѫщето. И когато, слѣдъ години, ваший и наший прахъ и прахътъ на нашитѣ дѣца се социализира въ общата, колективна гробница — земята — тогава може-би ще настане епохата, когато нашитѣ внуци ще могѫтъ съ полза да говорятъ на тѣхнитѣ внуци — що е социализмъ и има ли той почва у насъ.

Още една дума, все по поводъ на книгата на г. М. Георгиевъ. Тя ще бѫде отправена къмъ нашитѣ официални учители по земледѣлието — IV-то Отдѣление при Министерството на Финанситѣ и Индустриалната Коммиссия, съ своитѣ органи, при Министерството на Народното Просвѣщение.

Брошурата на г. М. Георгиевъ се била раздавала, при отваряниято на Пловдивското Изложение, на нѣкои отъ привилегированитѣ гостие, които бѣхѫ поканени на него. Това наше Изложение се посѣщава вече и ще се посѣщава още отъ много непривилегировани земледѣлци и скотовъдци, за които именно въ началото то бѣ назначено. Защо да се не раздаватъ и тѣмъ даромъ нѣкои брошури, съдържающи популярни наставления по земледѣлието и скотовъдството? Защо да не се държатъ, на многобройнитѣ депутации отъ селяне, кѫси сказски, придружавани отъ показание на нѣкои нагледни образци по прѣдмети, които могѫтъ да разберѫтъ? Защо да се не устрои единъ видъ Земледѣлческий Съборъ? И тритѣ тия идеи могѫтъ да се осѫществятъ отъ нашитѣ непѫтующи и пѫтующи учители, съ помощьта на нѣкои по́-интелигентни наши земледѣлци. Изисква се само една бърза инциатива, едно трескаво усърдие, и още една услуга ще се принесе на нашето младо стопанство отъ нашето първо изложение.

Постановления на Първий Българский Земледѣлческо-Промишленъ Съборъ.

Извлечени изъ Дневницитѣ на Събора, София 1898.

Съборътъ, свиканъ по случай на Пловдивското Изложение за да обсѫди мѣркитѣ за повдигание земледѣлието и промишленостьта въ страната ни и състоящъ отъ 81 душь прѣдставители на окрѫзитѣ и вѣщи лица, отвори засѣданията си въ Пловдивъ, на 25 Септ. 1892.

Въ второто засѣдание, което станѫ на 26 Септемврия, подъ прѣдсѣдателството на г. Хр. А. Фетваджиевъ, съборътъ избра окончателно бюро, състояще отъ мене, като прѣдсѣдатель, подпрѣдсѣдатели г. г. Н. Т. Обрѣтеновъ и Хр. А. Фетваджиевъ и секретари г. г. Иванъ Атанасовъ и Петко Дичевъ. Въ сѫщото засѣдание съборътъ, за пò-бързо и лесно испълнение на задачата си, се подраздѣли на двѣ секции — Земледѣлческа и Промишленна.

Секциитѣ на съборътъ имахѫ по нѣколко засѣдания, въ които изработихѫ постановленията за разисквание въ цѣлий съборъ. Въ петьтѣ свои послѣдни и общи засѣдания съборътъ разисква тия постановления, като имъ даде окончателната форма, въ която тѣ се явяватъ въ настоящата сбирка.

Втората часть само отъ тия постановления (отъ 71 до края) е писана отъ мене. Нъ азъ въспроизвождамъ и първата за улеснение на интересующитѣ се.

I. Постановления по Земледѣлието.

Отдѣлъ първий.

Собственно земледѣлие

1. По земледѣлческитѣ орждия и машини.

1. Прѣпоржчва се на нашитѣ земледѣлци употрѣблението на „Американското рухадло“ (орало) за всичкитѣ пó-лекки почви, прѣдъ видъ на това, че то е дало добри резултати у насъ.

2. Плугътъ „орелъ“, който до сега е билъ въведенъ въ нѣкои мѣстности, се отхвърля като *несгоденъ*, тъй като не е далъ добри резултати при употрѣблението му за орание.

3. Тъй сжщо не се прѣпоржчва употрѣблението на плуга „Шрамъ“, распространенъ вече доста въ край-Дунавскитѣ окржзи на България, тъй като не е далъ добри резултати.

4. Оралото, извѣстно подъ название „окучникъ“, се прѣпоржчва на нашитѣ земледѣлци за окопавание на царевицата (кукурузътъ) тамъ дѣто тя се произвожда въ пò-голѣмъ размѣръ.

5. Употрѣбление на мѣстното примитивно орало се прѣпоржчва само за прѣораванието на угаритѣ и при засѣванието. Въ други случаи прѣпоржчва се то да се замѣни съ плуговетѣ, прѣпоржчвани отъ съборътъ и журитѣ при изложението.

6. Понеже плуговетѣ отъ системата „Сакъ“ сж дали отлични релултати въ тия мѣстности, гдѣто прѣобладаватъ тежкитѣ глинести и черноземни почви, каквито се намиратъ въ Добричско, Балчикско, Видинско, Русенско, Бургаско, Карнобатско, Силистренско, Ямболско и другадѣ, затова прѣпоржчва се на земледѣлцитѣ и се обръща вниманието на Правителството, на Постояннитѣ Комиссии, съ молба да вематъ мѣрки за тѣхното въвеж-

дание въ страната ни, както и такива мѣрки, отъ естество да отстраняватъ всичкитѣ злоупотрѣбления, происходящи отъ имитиранието имъ.

7. Плугътъ „Лейникъ“ се удостоява съ сѫщата прѣпоржка, която се даде на плугътъ „Сакъ“, съ тая само разлика, че надлежната фабрика, която го приготовлява, да употрѣбва по̀-добръ и по̀-траенъ материалъ за направата му.

8 Плугътъ „Флотеръ“, понеже е далъ отрицателни резултати въ разни мѣстности у насъ, гдѣто е билъ употрѣбяванъ, не само че не се прѣпоржчва въвеждането му въ страната ни, нъ се обръща вниманието на Правителството и на Постояннитѣ Коммиссии да направятъ потрѣбното, за да не се допуща въ употрѣбление отъ нашитѣ земледѣлци.

9. Въвеждането на плугътъ отъ системата „Екертъ„ не се прѣпоржчва никакъ, тъй както той се е оказалъ тежъкъ и не практиченъ за условията, въ тѣзи мѣстности, дѣто е билъ употрѣбяванъ.

10. Прѣпоржчва се употрѣблението на браната за заравяние на сѣмена.

11. Прѣпоржчватъ се на нашитѣ по̀-голѣми земледѣлци валяцитѣ за растрошване буцитѣ въ мѣстности съ тежки почви.

12. На нашитѣ по̀-голѣми земледѣлци се прѣпоржчатъ машинитѣ „Сѣялки на распръснато“, поради тѣхнитѣ прѣимущества, а се отхвърлятъ всякакви сѣялки на рѣдове, като тѣжки и непрактични.

13. Ржчни сѣялки е добрѣ да се употрѣбяватъ отъ нашитѣ срѣдни земледѣлци.

14. Прѣпоржчватъ се на нашитѣ по̀-голѣми земледѣлци и чифликчии машинитѣ — жътварки „Валтеръ Вудъ“ и „Максъ Кормиксъ“, понеже тѣ сѫ дали найдобри резултати въ страната ни, и се моли правителството да направи потрѣбното распорѣждание да се испитатъ както тѣзи двѣ жътварки, тъй и тия отъ други

системи, и които излѣзатъ най-практични да се прѣпоржчатъ на нашитѣ земледѣлци.

15. Не се прѣпоржча употрѣблението на машинитѣ „Жътварка-сноповързачка,“ поради тѣхната голѣма сложность и тѣжина.

16. Прѣпоржчва се употрѣблението на „Коситѣ съ кафезъ“ тамъ гдѣто е нуждно.

17. Намира се за добрѣ да се прѣпоржчатъ отъ машинитѣ косачи, прѣимущественно най усъвършенствуванитѣ: Валтеръ—Вудовата и Максъ—Кормиксовата, за въ тѣзи мѣстности, гдѣто ливадарството е повече распространено.

18. Прѣпоржчатъ се машинитѣ „сѣнообръщачки“ на тѣзи земледѣлци, които употрѣбляватъ косачкитѣ, и то най-добритѣ системи, сѣнообръщачки „Тигръ и Холинсфордъ“.

19. Прѣпоржчватъ се сѣносъбирачкитѣ машини на тѣзи земледѣлци, които косатъ съ косачки и притѣжаватъ много ливади.

20. Прѣпоржчва се на доставчицитѣ за сѣно употрѣблението на прессата (менгемето) за правение бали отъ сѣно.

21. Прѣпоржчватъ се на нашитѣ най-голѣми земледѣлци машинитѣ вършачки съ вода и пàра; а за да бѫдѫтъ достѫпни тѣзи вършачки съ вода, или на пара и на пó-дребнитѣ земедѣлци, прѣпоржчва се на Постояннитѣ Коммисси въ най-добритѣ земедѣлчески окржзи: Варненский, Русенский и Т. Пазарджикский, съ помощьта на правителството, да купятъ по една вършачка и да направятъ опитъ въ нѣкои отъ селата, за да се овършатъ хранитѣ на дребнитѣ земедѣлци подъ редъ.

22. Тъй сѫщо съ полза могѫтъ да се употрѣбѫтъ машинитѣ „вѣялки“, съ прѣдпочитание мѣстнитѣ.

23. Прѣпоржчватъ се машинитѣ за ронкание царевицата.

24. Прѣпоржчватъ се на земледѣлцитѣ машинитѣ Къклеоборници (триери) за прѣчистването на сѣмената.

25. Прѣпоржчва се въ употрѣбление оралото „Ами отъ Бариотъ“ и екстирпаторитѣ и сеидбинитѣ плугове.

26. Никакъ не се прѣпоржчватъ плуговетѣ съ много палешници.

Горнитѣ системи плугове и машини се прѣпоржчватъ до тогава, до като мѣстната желѣзарска индустрия се развие и почне да произвожда по-добри отъ нашитѣ сегашни орждия.

2. По земледѣлческитѣ растения.

27. Опититѣ съ мѣстни и чуздестранни житни сѣмена да се продължаватъ за напрѣдъ, било чрѣзъ пжтующитѣ земледѣлчески учители, било въ нашитѣ земледѣлчески училища, било при разсадницитѣ, които би се устроили съ съдѣйствието на правителството и Постояннитѣ Коммиссии.

28. За да се насърдчи распространението на индустриалнитѣ растения, а именно: рапицата, особени видове тютюнъ, хмелътъ, макътъ, ленътъ, конопътъ, оризътъ, грѣчихата, памукътъ и чешликата, гдѣто тѣ се въвеждатъ за пръвъ пжть, или пъкъ въ тѣзи мѣстности, гдѣто се обработватъ съ цѣль за подобрение мѣстнитѣ видове, прѣпоржчва се да се освобождаватъ тѣзи растения отъ всякакви даждия — правителственни, общински и окржжни — за единъ периидъ отъ 10 години.

3. По ливидарството.

29. Съборътъ намира за полезно устрояването на искуствени ливади (съ люцерна, детелина и др.), които да се освобождаватъ отъ всякакъвъ видъ даждия — правителственни, общински и окржжни — за единъ периодъ отъ 10 години, като се моли правителството, ако е възможно, да приготви единъ специаленъ законъ за съхранението на полскитѣ имущества.

Отдѣлъ вторий.

Лозарство и Винарство.

1. По подобрението на винарството.

30. Признава се нуждата за подобрение качеството на нашитѣ вина и тѣхната търговия, а именно износътъ имъ.

31. Прѣпоржчва се на правителството и Постояннитѣ Коммиссии да отворятъ образцови винарски изби, въ нашитѣ най-важни винарски райони, гдѣто филоксерата не е констатирана. Така сѫщо се умолява правителството ни да вземе мѣрки за откриването на Видинската винарска изба, за която цѣль тя е била направена.

32. Прѣпоржчва се на правителството ни да подпомага и улеснява съставляването на винарски акционерни дружества въ страната ни.

33. Да се улесняватъ и онѣзи чужденци, които би могли да отворятъ винарски изби въ страната ни, било за работение, или за прѣработване мѣстнитѣ вина, съ цѣль на подобрение винарската индустрия и търговия.

34. Прѣчоржчва се на нашитѣ по-напрѣднѫли винари да въведѫтъ въ употрѣбление слѣдующитѣ винарски сѫдове и машини: *1) рѫшетки за ронкание гроздето и отдѣляние чепкитѣ, 2) воденица за смачкване гроздето, 3) менгеме (пресса) за истисквание пръщинитѣ, 4) помпа (тулумба) за прѣтакание вината и 5) другитѣ второстѣпенни винарски инструменти.*

35. Добрѣ ще бѫде, ако правителството ни се постарае да отвори дебуше (мѣсто за изнасяние) мѣстнитѣ вина въ странство, а особенно въ Австрия и Ромѫния, безъ което въздиганието на нашето винарство е немислимо и твърдѣ мѫчно.

Съборътъ прѣпоржча на почитаемото ни правителство да вземе мѣрки за да се освобождаватъ отъ градското право „октроа“ нашитѣ вина налети въ бутилки.

2. По бъчварството:

36. Прѣпоржчва се на правителството ни да улеснява бъчваритѣ — майстори, съ безплатно доставяние на материялъ отъ нашитѣ гори и чрѣзъ отпущание материялни помощи; а така сжщо да се позволи на нашитѣ винари и майстори—бъчвари да си внасятъ отъ странство дъски за бъчви, безъ никакви даждия—правителственни, общински, или окржжни; тоя материалъ да се прѣнася съ намалена тарифа по мѣстнитѣ желѣзници.

3. По подобрението на Лозарството.

37. Отъ голѣма полза ще бжде, ако Правителството и Постояннитѣ Коммиссии устроятъ разсадници съ Американски лози и откриятъ врѣменни практически курсове за присаждание на Американски лози съ мѣстни, като правятъ и всевъзможни опити и съ други срѣдства противъ филоксерата.

38. Прѣпоржчва се на правителството да увеличи чиновницитѣ по филоксерната зараза, а най-паче въ незаразенитѣ мѣстности и да се вземжтъ мѣрки за съставляванието на специални коммисии, за да бджтъ върху болеститѣ на лозята.

39. Прѣпоржчва се на нашитѣ по-главни лозари да въведатъ въ употрѣбение лозарскитѣ орала за обработванието на лозята, съ цѣль да се намали ржчната работа.

Отдѣлъ третий.

Бубарство и Копринопроизводство.

40. Удобряватъ се мѣркитѣ на правителството за доставяние здраво бубено сѣме, като сжщеврѣменно съборътъ моли да се ускори прилаганието въ дѣйствие законътъ за бубеното сѣме отъ 1891 г.

41. Прѣпоржчва се на правителството и Постояннитѣ Коммиссии да отворятъ образцови бубарници въ

тѣзи мѣстности, гдѣто има най-сгодни условия за свиларството, а особенно въ: Вратца, Пловдивъ, Ст.-Загора, Руссе, Търново, Ловечь, Кюстендилъ и Хасково, като направятъ особенни за тая цѣль помѣщения, или пъкъ наематъ частни помѣщения. Така сѫщо умолява се правителството ни да вземе мѣрки за по̀-скорошното построявание такива образцови бубарници при нашитѣ Земледѣлчески училища.

42. Съборътъ исказва мнѣние, щото правителството ни да отпуща на нашитѣ производители на пашкули премии, за всякой единъ килограмъ сушени пашкули по 50 стотинки, отъ 50 килогр. производителность на горѣ.

43. Съборътъ прѣпоржчва да се увеличи отгледванието на черничови дървета при сѫществующитѣ горски разсадници и да се раздаватъ такива дръвчета безплатно на населението, като сѫщеврѣменно се освобождаватъ черничовитѣ градини отъ всякакви даждия.

Отдѣлъ четвъртий.

Градинарство и Овощарство.

44. Прѣпоржчва се па правителството да отвори врѣмененъ практический курсъ по овощарството въ Кюстендилъ, като се въсползува отъ сѫществующето вече тамъ съградено за тъзи цѣль здание, сега прѣобърнато на казарма.

45. Тъй сѫщо се прѣпоржчва на правителството ни да освобождава отъ всякакви даждия — правителствени, окржжни и общински—рационално отгледванитѣ овощени градини, за единъ периодъ отъ 20 години.

46. Съборътъ намира за добрѣ да прѣпоржча на правителството ни да отпуща външни експортни премии на търговцитѣ и производителитѣ, които изнасятъ овощия прѣсни и консервирани, пестили и произведения получени отъ дестилацията на овощията.

47. Съборътъ прѣпоржча на общинитѣ да раздаватъ

безплатно праздни мѣста на ония жители, които би се задължили да основжтъ на тѣхъ овощни градини.

Отдѣлъ петий.

Скотовъдство.

48. Прѣпоржчва се на правителството ни и на Постояннитѣ Коммиссии да набаватъ и държатъ въ добри условия бикове отъ добри мѣстни породи за въ тѣзи мѣстности у насъ, гдѣто едрий рогатъ добитъкъ е въ западнжло състояние. Съборътъ е на мнѣние, щото чуждестраннитѣ подобрени крави могжтъ да се прѣпоржчатъ за млѣкарницитѣ около голѣмитѣ градове.

Прѣпоржчва се на Постояннитѣ Коммиссии, да взематъ мѣрки за да се отстранятъ несгоднитѣ бикове отъ селата и да се замѣстятъ съ такива, каквито тѣ бихж намѣрили, че ще послужатъ за повдиганието на скотовждството.

49. Прѣпоржчва се на правителството ни да приложи въ дѣйствие по-скоро закона за откривание складове за жребци отъ 1891 г.

50. Прѣпоржчва се на Постояннитѣ Коммисии да откриятъ складове за жребци, съгласно духътъ на законътъ за тая цѣль отъ 1981 г.

51. Прѣпоржчва се на ония Постоянни Коммисии, въ окржзитѣ на които овцевъдството е много развито, да правятъ опити по развъжданието на овце съ доброкачественна вълна, съ Карнобадски и Цигайски овце, както и съ Испански (мериноси), особенно съ послѣднитѣ при нашитѣ земледѣлчески училища.

52. Да се взематъ мѣрки за подобрение на нашитѣ свини съ помощьта на мѣстни добри породи и съ Шумадийски и Английски нерези.

53. Признава се за твърдѣ врѣдително за нашето горско дѣло и за бжджщностьта на страната ни размножаванието на козитѣ въ голѣмъ размѣръ. Исключение

се прави за Ангорскитѣ кози, на които развъжданието би трѣбвало да се насърдчи по всякой начинъ.

54. Прѣпоржчва се на правителството да вземе мѣрки за развъжданието на мулетата тамъ, гдѣто има сгодни условия за тѣхното сжществувание.

Отдѣлъ шестий.

Пчеларство.

55. Прѣпоржча се на правителството и Постоянитѣ Коммиссии да взематъ мѣрки за отпущание парични възнаграждения на онѣзи мѣстни пчелари, които би въвели нови системи кошари: Дзиердзонски, Холандски и пр., а така сжщо и на тия, които би имали повече мѣстни кошари. За новитѣ системи отъ 10 кошари на горѣ да се отпустнатъ премии, а за старитѣ отъ 100 кошари нагорѣ.

Отдѣлъ седмий.

Общи мѣрки за подобрение на земледѣлието.

56. Съборътъ намира за полезно да помоли поч. правителство да въведе въ нашитѣ земледѣлчески училища чисто земедѣлческа программа, като се иматъ прѣдъ видъ прѣобладающитѣ културни условия, въ които сж поставени тѣзи училища, като се прематъ въ тѣхъ ученици съ първоначално образование, споредъ новий законъ, и слѣдъ свършванието на училището да има за свършившитѣ изѣстни отстжпки по отношение на военната повинность.

57. Да се помоли поч. правителство да разрѣши, щото свършившитѣ нашитѣ земледѣлчески училища да могжтъ да ставатъ учители по селата и градоветѣ и да се приематъ на държавна служба по своята специалность.

58. Съборътъ намира за добрѣ да се помоли поч. правителство да вземе мѣрки да ностави образцовитѣ чифлици, при нашитѣ земедѣлчески училища, на по-добра

основа, относително разработванието имъ и счетоводството въ тѣхъ, като се задължатъ управленията на тѣзи училища да издаватъ годишни отчети за финанциалното състояние на тѣзи чифлици.

59. Прѣпоржчва се на поч. правителство да вземе мѣрки да се назначатъ особни комитети, подъ название „комитети за контролирание на правителсвенитѣ образцови чифлици“, на които да се възложи грижата прѣзъ извѣстно врѣме да иматъ право да ги контролиратъ и да исказватъ мнѣнието си прѣдъ правителството ни, относително състояние имъ.

60. Прѣпоржчва се на поч. ни правителство и на Постояннитѣ Коммиссии да откриятъ образцови чифлици въ окржзитѣ, при които чифлици, ако е възможно, да се отварятъ практически курсове по разни клонове на земледѣлието, и правителството да отпуща даромъ държавни земи, тамъ гдѣто има такива.

61. Съборътъ, като признава напълно ползата отъ пжтующитѣ земледѣлчески учители, моли почитаемото ни правителство да увеличи числото имъ тамъ, гдѣто нуждитѣ на земледѣлието го изискватъ, като се установи единъ строгъ контролъ върху тѣхната дѣятелность и се приготви колкото е възможно по̀-скоро единъ правилникъ по тѣхната служба, който да опрѣдѣля тѣхнитѣ права и отношенията имъ спрямо Постояннитѣ Коммиссии и другитѣ учреждения, съ които учителитѣ иматъ постоянни сношения.

62. Прѣпоржчва се на почитаемото правителство и Постояннитѣ Коммиссии, да взематъ мѣрки, щото младежитѣ, свършивши нашитѣ земедѣлчески училища, да се испращатъ въ странство, за да усъвършенствуватъ образованието си, или за да практикуватъ при нѣкои добрѣ наредени училища и образцови чифлици.

63. Намира се, че ще бжде отъ голѣма полза за свършившитѣ нашитѣ земледѣлчески училища, ако почитаемото правителство вземе мѣрки, щото тѣзи ученици,

които завършатъ курса съ отличие, да се оставятъ да практикуватъ извѣстно врѣме, по нѣкоя специалность, при сѫщитѣ училища.

64. Намира се за добрѣ да се прѣпорѫча на нашитѣ Постоянни Коммиссии, да се постараятъ за распространението на земледѣлческото списание „Цѣлина", поне до като почне да се издава специаленъ вѣстникъ по земледѣлието отъ страна на почитаемото ни правителство.

65. Прѣпорѫчва се на окрѫжнитѣ съвѣти да взематъ мѣрки да насърдчаватъ онѣзи земледѣлци, или скотовъдци, на които стопанствата или добитъка се намиратъ въ на-голѣма исправность, като имъ се отпущатъ насърдчителни премии, по случай на общи и окрѫжни изложения и конкурси.

66. Намира се за добрѣ да се помоли почитаемото ни правителство да израбити единъ законъ за земедѣлческитѣ ратаи, слуги и работници, по духътъ на който да се гарантиратъ интереситѣ на имуществата и ратаитѣ и да се прѣдвиди съвършенно кратка процедура по тѣхнитѣ спорове.

67. Съборътъ, като има прѣдъ видъ, че вземанието десятъка въ натура се свършва тая година, прѣпорѫчва на почитаемото ни правителство да прѣобърне тоя данъкъ въ париченъ, като вземе срѣдното произведение отъ резултата на послѣдиитѣ 4 години и направи съразмѣрно намаление, вслѣдствие добритѣ реколти и високитѣ цѣни, прѣзъ тия години. Сѫщеврѣменно като се има прѣдъ видъ, че тоя данъкъ за въ бѫдѫщето трѣбва да се основе на кадастра, съборътъ моли почитаемото ни правителство да учреди отъ сега едно земемѣрно училище, за приготовление земемѣри.

68. Да се помоли почитаемото ни правителство да въведе застрахуванието на полскитѣ произведения и добитъка на ония земедѣлци, които го пожелаятъ, било като устрои взаимното застрахуванпе, чрѣзъ Окрѫжнитѣ

Постоянни Конмисси, било като прѣдложи на дѣйствующитѣ въ България застрахователни дружества да приематъ за напрѣдъ това застрахувание.

69. Съборътъ прѣпоржчва на почитаемото правителство да изработи единъ специаленъ законъ за истрѣбванието въобще врѣдителнитѣ насѣкоми, а особенно скакалцитѣ.

70. Да се помоли почитаемото правителство да вземе мѣрки за опрѣдѣление границитѣ на мерйтѣ, за да не ставатъ спорове и сблъсквания между жителитѣ на разнитѣ села.

II. Постановления по Промишленностьта.

Съборътъ счита за излишно да излага причинитѣ, по които почти всичкитѣ наши занаяти се намиратъ въ твърдѣ незавидно положение. Тия причини сж били често прѣдставяни. Тѣ сж най-ясно схванжти въ брошурата „Кратко изложение на земледѣлието и занаятитѣ“, обнародвана отъ Г-на Министра на Народното Просвѣщение въ 1889 год.

Като напълно поддържа заключенията на тая брошура, съборътъ мисли, че врѣме е вече и самитѣ занаяти да проявятъ извѣстна инициатива и, като се сдружатъ, да искажатъ своитѣ нужди и желания, които никой конгресъ не може да знае тъй добрѣ както тѣ сами. Съборътъ е на мнѣние:

71. Да се съставятъ въ всичкитѣ ни градове свободни еснафски дружества, които да иматъ за цѣль взаимното подпомагание на занаятчиитѣ, тѣхни членове, и обсжждание мѣрки за подиганието на еснафский занаятъ. Тия дружества могжтъ да се учредяватъ било по инициативата на самитѣ еснафи, било тамъ, дѣто тая инициатива не се прави, по настояваняето на Окржжнитѣ и Общинска власти и трѣбва да иматъ устави, които да

бѫдѫтъ утвърдени отъ правителството. Тъй съставенитѣ еснафски дружества могѫтъ да се групиратъ въ промишленно търговски камари, по градъ, или да бѫдѫтъ сдружени въ купъ. по образеца на Сръбското „Занаятлийско Удружие“.

72. Слѣдъ като земе мнѣнието на еснафитѣ, правителството да издаде законъ за упражнението на занаятитѣ у насъ и за правата и задълженията на еснафскитѣ ни чираци. Безъ да подновява старата ограничителна еснафска наредба, желателно е тоя законъ да постанови, че чиракъ, който е изслужилъ извѣстно число години въ единъ занаятъ, трѣбва да се прогласи за масторъ отъ еснафското дружество, или отъ Градско Общинский съвѣтъ, дѣйствующъ въ качество на по-горня инстанция, когато чиракътъ се счита за онеправданъ отъ самото дружество. Съ сѫщий или другъ законодателенъ актъ да се опрѣдѣлятъ правата и задълженията на фабричнитѣ работници.

Спасително би било частната инициатива да може да съживи нашитѣ занаяти. Нъ тъй като, въ настящето ни умствено и материално положение, немислимо би било самитѣ еснафи да могѫтъ да се освободятъ отъ тиранията на рутината, съборътъ мисли, че държавнитѣ, окрѫжнитѣ и общинскитѣ ни власти трѣбва незабавно да се завзематъ съ народополезната задача за подиганието на нашитѣ занаяти. Съборътъ има честь да имъ прѣпорѫчи слѣдующитѣ мѣрки:

73. Развитието на занаятчийското образование въ срѣдата на нашето население. Когато, въ началото на това столѣтие, Белгийската дребна промишленность пропадаше но причини, които днесь дѣйствуватъ въ нашата страна, Белгийскитѣ власти му се притекохѫ на помощь главно съ занаятчийскитѣ работилници (ateliers d'apprentissage), които я въскрасихѫ (Rapport sur la situation de l'Enseignement industriel et Professionel en Belgique, présenté aux Cham-

bres Législatives le 7 mai 1886, par M. le Ministre de l'Agriculture, de l'industrie et es Travaux Publics, стр. 12). Такива работилници и г. Министрътъ на Народното ни Просвѣщение прѣдлагаше въ „изложението", което по-горѣ се споменж. Съборътъ е на мнѣние, почитаемото ни правителство да настои и помогне съ парични субсидии, ако е възможно, щото часъ по̀-скоро да се отворятъ отъ окржжнитѣ ни и общински съвѣти подобни практически работилници, спорѣдъ нуждитѣ на окржга или града и то на слѣдующитѣ занаяти, които се показахж за жизнеспособни и пълни съ бѫдѫще отъ първото ни българско изложение: 1) кожарството, 2) кожухарството, 3) сѣдларството, 4) обущарството, 5) тъкачество—плѣтарството, 6) въжарството, 7) шивачеството, 8) ванцарството, 9) казаството —гайтанджийството, 10) столарството, 11) коларството, 12) бъчварството, 13) кошничарството, 14) желѣзарството, 15) ножарството, 16) златарството, 17) грънчарството, 18) сапунарството, 19) дюлгерството, 20) каменодѣлството, 21) шапкарството, 22) четкарството и 23) мѣдникарството.

Съборътъ мисли, че както въ Белгия, тъй и у насъ въ тия занаятчийски работилници могжтъ да се приемватъ за ученици лица, които едва сж свършили началното си образование, та дори и такива, които не сж го свършили, като се даде на послѣднитѣ възможносгь да го свършатъ додѣто служатъ като ученици въ работилницата. Въ Белгия работата на тия ученици въ работилницитѣ се отстжпва съ тръгъ и контрактъ на прѣдприемачъ, който имъ дава извѣстна плата, часть отъ която се задържа и имъ се връща при излизанието имъ отъ работилницата за да могжтъ съ нея да си купятъ необходимитѣ за обзаведение сѣчива. Сжщого, съ нѣкои измѣнения, може да се въведе и у насъ, дѣто могжтъ да се устроятъ и вечерни или недѣлни учнлища по нѣкои теоретически прѣдмети, непрѣдавани въ работилни-

цата. Тия уроци могжтъ да се даватъ отъ учителитѣ при срѣднето училище на града, дѣто е отворена работилницата, и могжтъ да се посѣщаватъ не само отъ ученицитѣ ѝ, нъ и отъ слугитѣ и масторитѣ на извѣстни занаяти въ сжщий градъ.

Единъ или два окржга могжтъ да отворятъ работилница по извѣстенъ занаятъ, въ която да се испращатъ степендиянти отъ другитѣ окржзи или общ. съвѣти.

74. Ученици, които сж се отличили, да се провождатъ отъ правителството въ странство, за да свършатъ тамъ техническото си образование. Тъй сжщо съборътъ прѣдлага да се испратятъ въ странство на държавни срѣдства и нѣкои отъ занаятчиитѣ, или тѣхнитѣ сътрудници, които най-много сж се отличили въ Пловдивското ни изложение и които даватъ надѣжда, че още повече ще усъвършенствуватъ занаята си, ако видятъ, какъ тоя занаятъ се упражнява въ по-напрѣднали страни.

75. Съборътъ е на мнѣние, че ще има голѣма полза, ако се увеличи числото на отдѣленията при Княжевската занаятчийница или се отвори втора, както се намѣри за добрѣ. На ония, които сж свършили тия занаятчийници не трѣбва да се дава друга служба освѣнъ по тѣхната специалность. Съборътъ мисли, че ще бжде добрѣ на уценицитѣ, които сж свършили съ отличенъ успѣхъ нашитѣ занаятчийски училища и даватъ надѣжда, че ще бждатъ добри занаятчии, да имъ се отпуща отъ правителството пари безъ лихва взаимнообразно, за да се залавятъ на работа.

76. Доставянието, отъ страна на Окржжнитѣ и Общинскитѣ съвѣти, на сѣчива и машини въ мѣста, дѣто сжществующитѣ първобитни прибори не обѣщаватъ никакъвъ напрѣдъкъ на мѣстната индустрия. Тъй напримѣръ, стружнитѣ и струговетѣ, въ които се работи дърволакътъ на Севлиевската и Габровската околия, сж отживѣли вѣка си и ако не се замѣнжтъ съ нови, тая промишленость може да пропадне. Въ такива случаи

мѣстнитѣ съвѣти могжтъ или сами да купуватъ и раздаватъ на кредитъ, или да поржчителствуватъ за покупката на нови сѣчива или машини, съ които съ врѣме да може да се съживи цѣлата промишленность. А въ градове, като Вратца, може да се отвори цѣла копринена работилница, по образеца на копринената работилница, учредена отъ сръбскитѣ власти въ Лѣсковецъ.

77. Даванието на нѣкои улеснения по отбиванието военната повинность на ония наши млади, които управляватъ една окржжна наша работилница, или отворятъ нѣкое промишленно заведение съ по усъвършенствувани технически или механически срѣдства. Много такива заведения сж се безвъзвратно затворили по причина, че тѣхнитѣ създатели сж били земени отъ набора, когато тѣ сж били най-нуждни за успѣха. Или желателно е подобни народополезни примишленници да се подведжтъ подъ категорията на учителитѣ, защото и дѣйствително тѣ сж единъ видъ технически учители.

78. Промѣнението на закона за патентитѣ, като се направятъ повече разрѣди за разнитѣ занаяти.

79. Издаванието на законъ за патента (brevets d'invention) и на фабрични марки, които да осигоряватъ правата на изобрѣтателитѣ и промишленницитѣ, по образеца на други напрѣднали държави.

Горнитѣ мѣрки, прѣдложени за занаятитѣ, ще бжджтъ отъ голѣма полза и за нашата млада фабрична индустрия. Нъ за тая фабрична индустрия има нужда и отъ други мѣрки. Тѣ трѣбва по скоро да се земятъ, толкозъ повече, че много отъ занаятитѣ ни сж осждени на смърть и много отъ занаятчиитѣ ни — на гладъ, ако не се развие фабричната индустрия. Съ нейното развитие ще може 1) нашето земледѣлческо население да продава произведенията си съ по-добра цѣна, 2) нашитѣ неземледѣлци да намиратъ поминъкъ, 3) цѣла та страна да се избави отъ чужда експлоатация. Достатъчно е да се спомене, че прѣди отваряниeто на

шаячнитѣ фабрики, вълната у насъ се продаваше по 1 левъ до 1 левъ и 10 ст. ока, а сега се продава по 1 левъ 80 ст. до 2 лева, за да се види каква полза черпи отъ фабрикитѣ масата на населението ни. Нъ мжчно може да се създаде фабрична индустрия въ страна, дѣто нѣма техници, дѣто отсжтстватъ ефтини машини, капитали и съобщителни срѣдства, ако държавата не ѝ покаже извѣстни улеснения.

80. Съборътъ мисли, че такива улеснения непрѣмѣнно трѣбва да се даватъ и у насъ. Безъ да дава концессии, почитаемото ни правителство може много да помогне на нашата индустрия, ако изучи и издаде единъ законъ горѣ-долу подобенъ на слѣдующий Ромжнский, по общитѣ мѣрки за подпомагание народната индустрия.

Чл. 1) Който основе въ Ромжния едно индустриялно заведение съ единъ капиталъ най-малко отъ 25000 лева, или съ поне 12 работника на день, ще се ползува отъ прѣимуществата на настоящий законъ.

Чл. 2) За да може человѣкъ да се ползува отъ тия прѣимущества, трѣбва да оправдае прѣдъ Министерството на Земледѣлието, Търговията и Индустрията и Държав. Имоти, че владѣе горѣспоменжтий капиталъ, или да докаже съ планове и подробности на проектираната фабрикация, че дѣйствително тъкми да основе фабрика, въ която ще има нужда отъ 12 работника на день, поне прѣзъ 5 мѣсеца на годината. Въ всякой случай, промишленницитѣ, които ще искатъ да се ползуватъ отъ прѣимуществата на настоящий законъ, ще трѣбва да си служатъ съ усъвършенствовани технически и механически срѣдства.

Чл. 3) Промишленнитѣ заведения, които биха отговорили на задълженията, споменжти въ чл. 2, могжтъ да добиятъ даромъ и за всякога, или за 90 години, едно пространство отъ единъ до 5 хектара земя, върху кое да е било имѣние на държавата, общинитѣ или короната. Въ случай, че бихж имали нужда отъ едно по-го-

лѣмо пространство земя, може да имъ се даде колкото искатъ по цѣната установена въ оная мѣстность и въ брой.

Ако въ мѣстото, избрано за едно такова заведение има вода съ падъ да върти колело, то такъво обезщетение не ще се иска за мѣстото, принадлѣжаще на Държавата, общината и и короната, въ което ще се построятъ каналитѣ за докарвание и истичание водата.

Тъй сѫщо не ще се иска никакво обезщетение за постройката на съобщителни срѣдства (шоссе, желѣзница, трамвай и пр.), назначени да свържатъ фабриката съ нѣкое голѣмо шоссе, железнопѫтна станция, рѣка или плаваемъ каналъ.

Исканията за отстѫпвание земя, направени съгласно съ настоящия членъ, ще бѫдѫтъ окончателно разрѣшени отъ надлѣжната власть, най-късно въ три мѣсеца отъ датата на получванието имъ.

Чл. 4) Всяко промишленно заведение, основано по условията, споменѫти въ членове 1 и 2, ще се ползува отъ слѣдующитѣ освобождения.

а) Освобождава се прѣзъ 15 години отъ основанието си, отъ всякакви прѣки данъци, държавни или общински;

б) Всичкитѣ машини или части отъ машини и тѣхнически принадлѣжности, докарани отъ чужбина, се освобождаватъ отъ мита;

в) Суровитѣ материяли, които бихѫ били нуждни за фабрикацията, се освобождаватъ отъ мита, ако тия материяли не сѫществуватъ или не се намиратъ въ достатъчно количество въ страната.

Министерский съвѣтъ рѣшава за всякой случай отдѣлно и вѫтрѣ въ два мѣсеца отъ получванието на искание то, дали материалитѣ, нуждни за фабрикация, не сѫществуватъ, или не се намиратъ въ достатъчно количество въ страната.

г) Прѣнасянието по желѣзници на издѣлията на тия промишленни заведения ще става по най-намалени

цѣни, които въ никой случай не ще надминаватъ колкото струва прѣнасянието *плюсъ* 20 на стотѣ. Пощенслитѣ такси за прѣнасянието на тия произведения въ вътрѣшностьта на страната въ никой случай не ще надминаватъ такситѣ установени отъ международний пощенский съюзъ, стига испращачитѣ да се съобразяватъ, за тѣглото и обема на пощенскитѣ колети, съ конвенциитѣ на тоя съюзъ.

д) По сѫщий начинъ ще става прѣнасянието на суровитѣ материяли, машинитѣ и произведенията, които сѫ нуждни за фабрикацията на тия заведения.

е) Всичкитѣ произведения, внесени отъ чужбина, които слѣдъ като прѣтърпятъ едно що годѣ индустриялно видоизмѣнение въ страната, се изнесѫтъ пакъ вънъ отъ нея, ще иматъ право, при изнасянието, да получатъ надирѣ вноснитѣ мита.

Чл. 5) Ромѫнскитѣ фабрични издѣлия ще се прѣдпочитатъ задължително за всякаква държавна или общинска доставка, дори и тогава, когато, при равни условия на качеството съ чуждестраннитѣ произведения, тѣ бихѫ били 5 на стотѣ по-скѫпи.

Чл. 6) Една или повече фабрики могѫтъ заедно да заявѫтъ на Министрството на Държавнитѣ имоти, че тѣ желаятъ да купятъ едно земледѣлческо произведение въ извѣстно количество и по една цѣна, която да гарантира на земледѣлеца единъ чисть приходъ на хектаръ, поне равенъ на чистий приходъ, който дава единъ хектаръ посѣтъ съ жито въ срѣдна година.

Министерството, слѣдъ като получи едно формално задължение отъ страна на фабрикантитѣ, може да наложи на нѣкои отъ наемателитѣ на държавнитѣ машини задължението да обработватъ върху едно опрѣдѣлено пространство земя исканото произведение, чиято продань на фабрикантитѣ е прѣдварително уздравена.

Съ тая цѣль наемателнитѣ контракти ще съдържатъ едно особенно условие за обработванието върху ед-

но опрѣдѣлено пространство на едно произведение, което Министрътъ избере и поиска една година по напрѣдъ отъ годината, въ която трѣбва то да се обработи.

Чл. 7) Промишленнитѣ заведения, които, при обнародването на настоящий законъ, бихж се намѣрили въ условията, прѣдвидени отъ членове 1 и 2, ще се ползуватъ отъ прѣимуществата на тоя законъ.

Чл. 8) Единъ публично-административенъ правилникъ ще опрѣдѣли подробноститѣ за прилагането на настоящий законъ.

Горний законъ, при първото му внасяние въ Ромжнската камара, съдържаше и слѣдующитѣ членове, които съборътъ тъй сжщо прѣпоржчва на вниманието на почитаемото правителство, безъ да настоява обаче върху тѣхъ както върху членоветѣ на горѣприведений законъ.

Чл. 9) Всѣко промишленно заведение, което се намира въ горнитѣ условия и което изнася вънъ отъ страната свои издѣлия, може да получи отъ държавата, за всичкитѣ изнесени количества, една износна премия, която може да се качи до една петя отъ стойностьта на тия издѣлия, спорѣдъ цѣната на фабриката за вжтрѣшната консомация.

Министерский Съвѣтъ, по прѣдложение на Министра на Търговията, Индустрията, Земедѣлието и Държавнитѣ имоти, рѣшава, да ли трѣбва да се даде тая премия.

Износната премия е задължителна, ако стойностьта на изнасяемитѣ издѣлия на една или повече фабрики възлиза поне на единъ милионъ лева на годината и е доказано, че безъ премия износътъ не може стана.

Чл. 10. Тъкачитѣ и табашкитѣ фабрики ще се ползуватъ отъ една премия за фабрикация отъ 4%, върху стойностьта на издѣлията при излизанието имъ отъ фабриката, съ условие обаче, че произведението и проданьта на фабриката, на която се дава премията, ще бждатъ поне отъ 100,000 лева на годината.

Правото на премия за фабрикация ще прѣстане, щомъ вносътъ на платове и табашки издѣлия се намали на половината отъ стойностьта на вноса на тия произвѣдения въ 1884 год.

Всяко промишленно заведение, издѣлията на което се употрѣбляватъ въ пó-голѣмата си часть за държавни доставки, не може да получи никаква премия за фабрикация.

Чл. 11. Една премия за фабрикация не пó-голѣма отъ 4%, дадена по горѣказанитѣ условия, може да се даде отъ Министерския Съвѣтъ на всяка фабрика, годишнитѣ издѣлия на която възлизатъ поне на 100000 лева, съ условие обаче, че тая премия ще се признае за необходима за добрий вървежъ на фабриката.

Чл. 12. Въ случай, че едно фабрично издѣлие е получило една премия за фабрикация, тая премия ще се спадне отъ износната премия, когато това издѣлие се изнесе вънъ отъ страната.

Освѣнъ горнитѣ мѣрки, съборътъ за длъжность счита да прѣпоржчи още на върховната власть на страната и слѣдующитѣ мѣроприятия, необходими за подиганието на нашитѣ занаяти и индустрия:

Чл. 81. Правителството да направи, безъ търгъ и по цѣнитѣ, добити въ послѣднитѣ нѣколко години, дългосрочни контракти за мѣстни произведения и издѣлия, нуждни за войската, жандармерията и другитѣ държавни органи. Въ Австрия, Сърбия и други държави подобни контракти ставатъ по за 15 години; цѣнитѣ се опрѣдѣлятъ въ началото и се мѣнятъ спорѣдъ промѣненията въ цѣнитѣ на суровитѣ материи, а доставкитѣ се подѣлятъ между фабрикитѣ по единъ начинъ одобренъ отъ правителството. Тоя редъ трѣбва да се заведе и у насъ, като се узакони сѫщеврѣменно, щото приемването на доставкитѣ да става отъ коммиссии, въ които да има и вѣщи лица, по начинъ, който да гарантира

интереситѣ на хазната безъ да причинява излишни затруднения на мѣстнитѣ фабриканти и занаятчии.

Чл. 82. Не само всичкитѣ войници, жандарми, пазачи, стражари и разсилни да се обличатъ и обуватъ съ мѣстни материи, нъ да се задължатъ всичкитѣ военни и граждански, държавни, окржжни и общински чиновници да носятъ дрехи и обуща, направени отъ мѣстни издѣлия, каквито могжтъ да се приготовлявать въ страната ни, поне прѣзъ часоветѣ на занятията имъ. Двойна ще бжде ползата отъ подобна мѣрка: отъ една страна ще се помогне на производителитѣ на мѣстни материи, а отъ друга ще се подигнжтъ два важни наши занаята — шивачеството и обущарството, които сега страдатъ вслѣдствие на голѣмий вносъ у насъ на чужди готови дрехи и обуща.

Чл. 83. При сключванието на нови търговски договори правителството да благоволи да настои, щото чуждитѣ държави отъ една страна да намалятъ митата на нашитѣ земледѣлчески и индустриялни произведения, които се износятъ у тѣхъ, а отъ друга да се съгласятъ да увеличимъ и ний всичкитѣ мита на такиви тѣхни издѣлия, каквито се произвождатъ и у насъ. Тая двойна цѣль има надѣжда да се постигне у насъ, тъй като твърдѣ насърдчителенъ въ това отношение е примѣрътъ на Ромжния, която съ постоянството си успѣ да извоюва търговски договори, благоприятни за нейната млада индустрия. Съборътъ обича да вѣрва, че сжщий успѣхъ ще увѣнчае старанията и на нашето почитаемо правителство, особенно ако то направи нѣкои устжпки върху вноснитѣ мита на продукти и издѣлия, които не могжтъ за сега да се произвождатъ въ нашата страна.

III. Общи мѣрки по Земледѣлието и Промишленностьта.

84. Парѝ съ низска лихва сѫ единъ отъ най-силнитѣ лостове за подиганието на цѣлий народенъ поминъкъ. За това правителството се умолява да измѣни законътъ за земледѣлческитѣ касси, като опростотвори формалноститѣ за раздавание пари и като имъ дозволи да правятъ заеми и на занаятчиитѣ отъ фондове, происходящи отъ сиротски пари и такива отъ вносоветѣ на занаятчии, като сѫщеврѣменно се помоли и правителството да помогне за образуванието на занаятчийски фондъ при земледѣлческитѣ касси. При това съборътъ мисли, че кассиеритѣ и секретаритѣ на тия касси не трѣбва да бѫдѫтъ изборни, а назначени отъ правителството по конкурсъ. Желателно е още, щото правителството да даде съдѣйствието си, а въ случай на нужда и гаранцията си, за да могѫтъ Българска Народна банка и земледѣлческитѣ ни касси да сключватъ заеми, съ които да улесняватъ населението ни. При това правителството ни се умолява да насърдчи отваряниeто на нови, непривилегировани, частни или анонимни банки, учреждението на еснафски спестовни касси, на анонимни спестовни дружества и на други подобни кредитни учреждения. Врѣме е вече да почнѫтъ да функционираръ и пощенскитѣ спестовни касси, законътъ за които датира отъ 1885 година и паритѣ на които, вложени въ нашата Народна Банка, съ врѣме могѫтъ да стигнѫтъ значителни количества и да окажатъ голѣма полза, като се раздаватъ на нашитѣ мѣстни производители.

85. Немислимо е развитието на занаятитѣ и индустрията безъ срѣдства за съобщение. За това съборътъ моли правителството да вземе мѣрки, въ границитѣ на сегашнитѣ ни срѣдства, за по бързото свършване на ония междуселски пѫтища, шоссета и желѣзнопѫтни линии, които сѫ необходими.

86. Една отъ главнитѣ спънки за въвеждането у

насъ на пó-усъвършенствувани земледѣлчески и промишленни сѣчива и машини е отсжтствието на желѣзарски работилници, дѣто тия прибори да могжтъ да се поправятъ, когато се счупятъ. Съборътъ е на мнѣние, че Окр. Съвѣти трѣбва да се задължатъ да отворятъ на свои срѣдства, или като даджтъ субсидии на опитни желѣзари да отворятъ такива работилници, които да могжтъ да удовлетворятъ тая въпиюща нужда на нашитѣ пó-прогрессивни земледѣлци и промишленици.

87. Нашето първобитно земледѣлие инашитѣ западнжли занаяти могжтъ да намѣрятъ силна опора за повдигание въ сдружаванието. Тамъ гдѣто единичний трудъ е безполезенъ да достави повече капитали, пó-усъвършенствувани машини и други срѣдства за произвождание, сдружаванието ще може да намѣри тия неоходими за напрѣдъка фактори. Затова Съборътъ горѣщо прѣпоржчва съставянието на земедѣлчески и промишленни производителни дружества, като моли сжщерѣменно поч. правителство да издаде законъ, съ който да се опрѣдѣлятъ правата и задълженията на членоветѣ и отговорностьта на настоятелствата, както на тия дружества, тъй и на нашитѣ други дружества, като: спестовни, кредитни и пр.

88. Много отъ нашитѣ земледѣлчески произведения и промишленни издѣлия иматъ нужда да бжджтъ прѣпоржчани, за да намѣрятъ износъ за въ странство; затова врѣме е вече да се основе единъ търговский музей съ единъ складъ въ София и, ако е възможно, въ единъ или два града вънъ отъ страната ни.

89. Съборътъ прѣпоржча на поч. правителство да направи рѣшителни постжпки прѣдъ Дирекцията на Източнитѣ Желѣзници, за да направи сериозно намаление по транспорта на стокитѣ, а особенно на житата и дървений материялъ, по всичкитѣ желѣзници, а особно по частьта на Бѣлово—Търново-Сейменъ—Ямболъ.

90. Да се прѣпоржчи на поч. правителство да учреди при Министерството на Финанситѣ една само-

стоятелна Дирекция по Земледѣлието, Промишленостьта и Търговията.

91. Съборътъ прѣпоржчва на поч. правителство да вземе мѣрки за свиквание на периодически общи и окржжни събори по земледѣлието и промишленостьта.

92. Прѣпоржчва се на почитаемото ни правителство да вземе мѣрки, за да се издава единъ специяленъ вѣстникъ съ земледѣлческо-промишленно съдържание.

БОГАТСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ.

От „Мисъль“, Мартъ 1893.

Между сказкитѣ, прочетени тая зима въ Славянската Бесѣда, една отъ най-интереснитѣ бѣ оная на г. Ант. Манушевъ, подначалникъ на отдѣление въ Министерството на Финанситѣ върху *Богатството на България.* Г. Манушевъ даде добръ примѣръ и заслужва не малка похвала. Скромно и трудолюбиво, той работи въ онова наше поле, поето има най-голѣма нужда отъ работници — полето на самопознанието. Слѣдъ като ни прѣдстави въ Пловдивското Изложение едни поучителни таблици по производството на България, той въ Славянската Бесѣда поправи и допълни тия свои данни, като прибави къмъ тѣхъ и резултата на своитѣ изслѣдвания по коллективний имотъ и външната търговия въ България.

И тритѣ тия главни отдѣла отъ сказката му прѣдставляватъ такъвъ интересъ за материялното състояние на отечеството ни, щото читателитѣ на *Мисъль* нѣма, вѣрвамъ, да ми намѣрятъ вина, ако азъ земж поводъ отъ тѣхъ за да поговоря върху прихода, имота и търговията на България. Цифритѣ, съ които азъ ще има да боравя, ще бждѫтъ въ много случаи ипотетични, прѣдполагаеми. Нъ нека не се заборавя, че ние правимъ сега, въ това отношение, първитѣ стѫпки отъ стихийностьта къмъ самопознанието. Па най-послѣ, както е реклъ економистътъ Дюнойе, азъ нищо не налагамъ, нищо и не прѣдлагамъ: само излагамъ.

I. Приходътъ на България.

Таблицитѣ, приготвени за Изложението и обнародвани въ особна брошура отъ г. Мих. Георгиевъ,*) давахѫ земледѣлческото производство на България прѣзъ 1891 г., прѣсмѣтнѫто по пазарнитѣ цѣни на сѫщата 1891 г. Въ сказката си г. Манушевъ ни съобщи срѣднето производство на България прѣзъ послѣдний *четирегодишенъ* периодъ отъ 1889 до 1892 г. — години, прѣзъ които системата на десятъка е направила възможно прѣсмѣтанието на нашето производство. Тъй намѣренитѣ количества на нашитѣ земни произведения г. Манушевъ е помножилъ съ срѣднитѣ имъ пазарни цѣни, притурилъ е прихода отъ пашитѣ, горитѣ, добитъка и отъ разнитѣ клонове на индустрията и е намѣрилъ цѣлий приходъ на България. Ето неговитѣ цифри, споредъ хектографиранитѣ бѣлѣжки, раздадени при сказката:

Пшеница	14,117,598	хектолитра	по	10 л.	141,175,980
Ръжь	4,210,350	„	„	8 „	33,682,800
Ечемикъ	4,685,000	„	„	8 „	37,480,000
Овесъ	2,803,250	„	„	5·50	15,417,875
Царевица	3,981,210	„	„	5	19,906,050
Хелда и просо	210,100	„	„	9	1,890,900
Всичко жита	30,007,508	„			249,553,555
Слама	3,600,000,000	кгр.	по	1 л. 100-тѣ кгр.	36,000,000
Сѣно	566,773,432	„	„	3 „ „ „	17,003,202
Оровъ	98,801,284	„	„	8 „ „ „	7,904,103
Вино	2,853,000	хектолитра	по	13 лева	37,089,000
Приходъ отъ индустриални растения (гюлъ, тютюнъ, рапица, анасонъ и пр.) приблизително					10,000,000
„ „ зеленчуци, варива и плодове приблизително					30,000,000
„ „ паши					8,000,000
„ „ гори					28,000,000
„ „ неупоменѫти					5.000,000
Всичко приходи отъ почвата					428,549,860

*) Статистически Свѣдения за Земледѣлческата Производителность на България при надвечерието на I-то Българско Изложение. София, 1892.

Приходъ отъ домашнитѣ животни, споредъ *Статистическитѣ Свѣдения* на г. М. Георгиевъ и отъ непрѣдвидени въ тѣхъ 4 мил. лева.	156,438,748
Непрѣдвидени земледѣлчески приходи	15,011,392
Всичко приходъ отъ земледѣлческата индустрия	600,000,000
Приходъ отъ другитѣ клонове на индустрията: занаяти. търговия, транспорти и пр. . . .	300,000,000
Всичко годишенъ националенъ приходъ приблизително	900,000,000

Въ споменжтитѣ по-горѣ *Статистически Свѣдения*, само земледѣлческото производство на 1891 г. се оцѣняваше за лева 903,063,000. Тая цифра се добиваше като се прѣсмѣтахж цѣнитѣ на житнитѣ храни много по-високо и като се прибавяше единъ фантастиченъ *приходъ на меритѣ отъ 300,000,000 лева*. Както забѣлѣжихъ и въ рецензията си върху *Статистическитѣ Свѣдения* *), щомъ се туря приходътъ отъ добитъка, не трѣбва да се смѣта и приходътъ отъ тревата на меритѣ, защото тая трева се изида отъ добитъка. На основание на сжщий принципъ, не трѣбва да се счита за приходъ и стойностьта на сламата, на сѣното и на оная частъ отъ овеса, ечемика и пр., която не се изнася вънъ отъ държавата, защото и тия продукти служжтъ за храна на добитъка, приходътъ отъ който фигурира въ горнята таблица. Споредъ мене, слѣдователно, ще бждемъ по-близо до истината, ако опрѣдѣлимъ стойностьта на земледѣлческото ни производство на лева 525,000,000, най-много на лева 550,000,000. Разбира се, че тая цифра ще бжде вѣрна, ако сж вѣрни и количествата на житнитѣ храни, които по-горѣ приведохъ. Ако нѣма нѣкоя грѣшка въ тѣхъ, тогава България може да се похвали, че има една статистика на своята земледѣлческа производителность много по-вѣрна отъ колкото оная на

*) Периодическо Списание, книжка XL.

много други държави, които, като нѣматъ десятъкъ, събиранъ отъ правителствени органи, нѣматъ и точни данни за производството на своята земя.

Г. Манушевъ прѣсмѣта приходътъ отъ неземледѣлческитѣ занятия у насъ лева 300,000,000 — половината отъ земледѣлческото ни производство. Като зимамъ прѣдъ видъ, че у насъ неземледѣлцитѣ сж 27 %, а земледѣлцитѣ 73 % отъ цѣлото ни население, **) и като прѣдполагамъ, че първитѣ печелятъ поне 30 % повече, отъ колкото вторитѣ, мисля, че г. Манушевъ не е сгрѣшилъ, като е приелъ горнята пропорция. Ако не съмъ се излъгалъ въ това отношение, цѣлий ни народенъ приходъ ще излѣзе както слѣдва:

Отъ земледѣлието и скотовъдството лева	550,000,000
„ занятитѣ, търговията, службитѣ и пр. л.	275,000,000
Всичко л.	825,000,000

Цѣлото ни население на 1 Януария 1888 е било 3,154,875. Ако прѣдположимъ, че то се е увеличило отъ тогава насамъ съ 150,000 душь, и земемъ кржглото число 3,300,000, то на глава се пада годишенъ приходъ по 250 лева, колкото е горѣ-долу приходътъ на душа въ Россия, а нѣщо по-долу отъ оня въ други земледѣлчески страни, като Италия, Португалия, Испания и Гърция. [1])

II. Имотътъ на България.

Имотътъ на една страна състои въ недвижими и движими имоти, било държавни, било обществени и частни. *Частнитѣ* недвижими имоти въ България сж оцѣнени отъ нашитѣ емлячни коммиссии.

**) Споредъ прѣброяванието на 1 Януария 1888, у насъ е имало тогава земледѣлци, земледѣлчески жени и дѣца 2,315,127, а неземледѣлци и пр. 839,248.

[1]) Mulhall's Dictionary of Statistics, p. 245. дѣто приходитѣ сж смѣтнати тъй: Италия, 268, Португалия, 278, Испания, 285, и Гърция 295 лева на човѣкъ.

за лева 1,112,479,599,
отъ които
на непокрититѣ имоти падатъ 611,781,522
„ покрититѣ „ „ 500,698,077

Г. Манушевъ намира това оцѣнение, особно на непокрититѣ имоти, много низско. Като зима пространствата на разнитѣ видове земи у насъ, споредъ както тѣ сѫ дадени въ споменѫтитѣ *Статистически Свѣдения*, и като ги прѣсмѣта по цѣни, които той нарича „минимални пазарни цѣни", той вади стойностьта на всичкитѣ непокрити имоти у насъ — частни, общински и държавни — както слѣдва:

Ниви	2,170,000	хект.	по	1,000	л.	хект.	2,170,000,000
Лозя	96,000	„	„	2,000	„	„	192,000,000
Градини [2])	46,312	„	„	1500 до 6000	„	„	144,223,000
Ливади	312,000	„	„	1,250	„	„	390,000,000
Гори [3])	1,332,429	„	„	150 до 2000	„	„	1,316,199,450
Мери и паши	5,526,859	„	„	100	„	„	552,685,900
	9,483,600			Всичко [4])		лева	4,765,108,350

[2]) Г. Манушевъ раздѣля градинитѣ тъй: бахчи или градини 18,600 хектара по 3,000 л. хектара, бостани 7,500 по 3,000 лева, гюлове 2,500 по 6,000 лева, оризища 350 по 4,000 лева, градини съ плодовити дървета 4,000 по 6,000 лева и разни 12,362 по 1,500 лева. Хиляда хектара се губятъ. Въ хектографиранитѣ цифри на г. Манушевъ се срѣщатъ нѣколко такива lapsus calami.

[3]) Горитѣ се расподѣлятъ отъ г. Манушева тъй: Стари гори, приблизително, 444,143 хектара по 2,000 лева хектарътъ, гори срѣдня възрасть 276,073 по 1000 лева, млади гори 276,073 по 400 лева, съвсѣмъ млади гори 276,000 по 150 лева. И тукъ се губятъ около 6000 хектара.

[4]) Въ тоя сборъ, както забѣлѣжихъ вече, влиза стойностьта на всичкитѣ частни, общински и държавни непокрити имоти. Освѣнъ меритѣ, колко гори и други земи притѣжаватъ у насъ общинитѣ, не съмъ въ положение да кажѫ, защото отъ никѫдѣ не можахъ да получѫ тия свѣдения. Колкото за държавнитѣ непокрити имоти, г. Спасъ Тричковъ, главенъ съкровищникъ въ Министерството на Финанситѣ, имà добрината да ми съобщи слѣдующата таблица:

Гори	992,490	хект.	по	250	лева	хект.	516,095,150
Ниви	25,155	„	„	1,000	„	„	25,155,000
Ливади	3,349	„	„	1,200	„	„	4,018,800
Градини	375	„	„	2,000	„	„	750,000
Лозя	169	„	„	2,000	„	„	338,000
Бостани	274	„	„	1,500	„	„	411,000
Шумаци	4,698	„	„	250	„	„	1,174,500
Пасбища	484,509	„	„	250	„	„	121,127,250

При това главно наше богатство отъ л. 4,765,108,000 г. Манушевъ притуря:

а) Покрититѣ имоти подлѣжащи на емл.	„	1,000,000,000
б) „ „ на държавата	„	40,000,000
в) Желѣзницитѣ	„	100,000,000
г) Домашнитѣ животни	„	270,000,000
д) Стоки въ търговско движение	„	150,000,000
е) Селска покѫщнина съ землед, орѫд.	„	200,000,000
ж) Градска „ „ занаятч. „	„	125,000,000
з) Пари въ крѫгообръщение, приблизит.	„	80,000,000
Стойность на всичкитѣ движ. и нед. имоти	„	6,730,108,350

Въ горнето изброяване на богатствата на България, г. Манушевъ е пропустнѫлъ нѣкои важни фактори, като общинскитѣ покрити имоти, минитѣ, шоссетата и телеграфитѣ. Нъ прѣди да говоря за тѣхъ, ще се спря върху оцѣненията на г. Манушева.

Повечето економисти сѫ съгласни, че при прѣсмѣтанието имотитѣ на една страна трѣбва да се зима за основа *не производителната имъ стойность* (Ertragswerth), *а продажната имъ цѣна* (Verkehrswerth). Добрѣ е сторилъ, слѣдователно, г. Манушевъ, като се е помѫчилъ да намѣри пазарнитѣ цѣни на недвижимитѣ имоти у насъ, та съ тѣхъ да помножи пространствата на разнитѣ видове земи въ България. Нъ ако старанията му сѫ похвални, резултатитѣ едва ли могѫтъ да се нарекѫтъ сполучливи. Читателитѣ сѫ забѣлѣжили, че той

Овощни градини	25	хект.	по	5,000	лева хект.	125,000
Оризища	213	„	„	2,000	„ „	426,000
Лениша, саазлѫци и пр.	3,895	„	„	200	„ „	779,000
Разни	10,795	„	„	100	„ „	1,079,500
Блата съ риба	11,428	„	„	500	„ „	5,114,000
Всичко	1,335,297	„	държавни земи за лева			677,193,200

Отъ горнитѣ само нѣкои били дадени подъ наемъ и принасяли на година 118,000 лева.

оцѣнява хектарътъ ниви у насъ по 1000 лева, съ други думи туря декарътъ или новий увратъ по 100 лева. Не отказвамъ, че при нѣкои градове и въ нѣкои случаи, когато земята е малко или когато нѣкой земледѣлецъ желае абсолютно да си окржгли нѣкое парче земя, декарътъ се плаща по нѣкога 100, а може би и повече лева. Нъ да земемъ тая цифра за минимална продажна цѣна на увратъ нива въ цѣла България, то е да не знаемъ нашето отечество. Азъ прочетохъ стълпове връзъ стълпове отъ приставска проза по продажба на недвижими имоти, распитвàхъ пристави, нотариуси и пжтующи земледѣлчески учители, и безъ да се похваля, че съмъ направилъ една основна анкета, мисля, че ще имамъ съ себе си болшинството отъ вѣщитѣ по тия въпроси наши съотечественици, като кажж, че цѣнитѣ, които г. Минушевъ е турилъ за непокрититѣ имоти у насъ, трѣбва да се намалятъ — вкупъ, тъй като не влизамъ въ подробности — поне съ половината. Знамъ, че и моето оцѣнение ще се намѣри за много високо отъ доста опитни лица, като г. Габе и други, съ които съмъ говорилъ. Нъ тѣ сж свободни да го критикуватъ, както и азъ критикувамъ г. Манушевитѣ цифри. Именно чрѣзъ тия критики ще може да се достигне едно по-приблизително опрѣдѣление на нашето народно богатство. Колкото за точното опрѣдѣление на това богатство, то е единъ идеалъ, който никоя страна не е постигнжла до сега. И въ държави много по-напрѣднжли отъ нашата, разно се оцѣняватъ дори и имотитѣ, точнитѣ размѣри или пространства на които сж добрѣ извѣстни. Земѣте, напримѣръ, Австрия. Прѣди години, 5,908 милиона фиоринта бѣше официалното оцѣнение на нейнитѣ недвижими имоти, послѣ г. Рошманъ-Хербургъ ги оцѣни за 6,497 милиона фиоринта, а тая година г. Д-ръ Шиффъ направи ново оцѣнение и намѣри, че казанитѣ имоти (безъ ония на Далмация и, разбира се, на Мад-

жарско) стрували 9,713 милиона фиоринта [1]). Ако отъ Австрия ние минемъ въ една по-ближна намъ, но не до тамъ куктурна страна — Сърбия, ние ще намѣримъ още по-голѣми разлики. Въ 1863 недвижимитѣ имоти вънъ отъ Бѣлградъ били оцѣнени отъ властитѣ за 244,628,844 лева. Въ 1883 тия сѫщитѣ имоти, заедно съ ония на присъединенитѣ въ 1879 окрѫзи, били оцѣнени отъ *Управа Фондова* за 2,160,000,000 лева [2]) — едно твърдѣ високо споредъ мене оцѣнение.

Тъй сѫщо високо оцѣнява, споредъ мене, г. Манушевъ и покрититѣ ни имоти, подлежащи на емлякъ. Да се притурятъ сто на сто на оцѣнението, направено отъ емлячнитѣ коммиссии, е твърдѣ много. Достатъчно ще бѫде, споредъ моето мнѣние, ако притуримъ само 25 на стотѣ. И тая притурка дори ще бѫде голѣма, ако земемъ за основа факта, че днесь цѣнитѣ, по които се продаватъ зданията въ София, частно падатъ по̀-долу отъ оцѣненията на емлячнитѣ коммиссии. Колкото за

---

[1]) Отъ тия 9,713 мил., 6540 милиона фиоринта прѣдставляватъ стойностьта на непокрититѣ имоти, а 3,173 мил. оная на покрититѣ. Ще се каже, че Австрия, съ своитѣ 287,000 четвъртити километра, има непокрити имоти за около 12 милиарда лева. Могѫтъ ли тогава непокрититѣ имоти на България, която има повърхность 96,276 четвъртити километра, да струватъ 4 милиарда и 765 миниона, както ги оцѣнява г. Манушевъ? И оня, който никога не е видѣлъ богатитѣ австрийски области, ще се съгласи, че трѣбва да има голѣма разлика между тамошнитѣ цѣни и нашитѣ. Споменѫхъ оцѣнението на г. Д-ра Шиффъ, защото то е, може би, найновото въ економическата литература. Неговий рефератъ не бѣше още обнародванъ, когато прѣди три мѣсеца г. A. de Foville съобщи горнитѣ цифри въ Economiste Français отъ 12 Ноемврия 1892.

[2]) La Serbie Administative, Economique et Commerciale, par Emile de Borchgrave, Ministre Résident de Belgique à Belgrade. Bruxelles, 1883. P. 161. Оцѣнението на *Управа Фондова* е направено вслѣдствие на едно запитвание отъ г. Борщграфъ.

държавнитѣ покрити имоти, тѣ сѫ оцѣнени отъ самото отдѣление на държавнитѣ имоти на 42,664,172 лева.[1])

Ако за държажнитѣ покрити имоти сѫществува оцѣнение, никаква статистика нѣма за общинскитѣ, *епархиалнитѣ*, *мънастирскитѣ* и общественнитѣ, които не подлѣжѫтъ на емлякъ. Затова, види се, и г. Манушевъ не ги е споменѫлъ. И азъ самъ се затруднявамъ да ги оцѣня. По една повръхностна смѣтка, обаче, която направихъ, мисля, че не ще сгрѣшѫ ако ги туря за лева 60,000,000.[2])

Минитѣ, у насъ, сѫ една съвършено непозната величина. За да се помнятъ само, може да се спомене и тѣхната стойность при стойностьта на много по-цѣнни-тѣ шоссета, и всичко заедно да се оцѣни на около 150,000000.[3])

---

[1]) Ето цифритѣ, които ми се доставихѫ отъ г. Сп. Тричковъ, като прѣдставляющи държавнитѣ покрити имоти:

2,255	кѫщи и други подобни здания лева	39,969,000
209	дюкяни „ „ „ „	1,871,536
36	воденици	283,536
8	бани	540,000
	Всичко „	42,664,172

[2]) У насъ има 75 града и 4,638 села. Между градоветѣ има нѣкои — като София и Пловдивъ — които иматъ за милиони покрити имоти (черкови, училища, водопроводи и пр.). Нѣкои отъ срѣднитѣ градове притѣжаватъ скѫпи казарми, а много отъ малкитѣ — здания за по 200 и 300,000 лева. Всичкитѣ български православни черкови въ 1889 г. сѫ били 1819 (А Шоповъ, *България въ Църковно Отношение*), а всичкитѣ български първоначални училища въ 1890 г. 2,747. Ако да се знаеше точно, колко е похарчено за тия и всичкитѣ други неподлѣжащи на емлякъ *недържавни* здания, можеше да излѣзе сумма дори и по висока отъ 60 милиона.

[3]) Върху шоссетата г. Ив. Несторовъ, главенъ инжинеръ, имà любезностьта да ми даде слѣдующата бѣлѣжка: Въ България има свършени шоссета около 4,500 километра съ приблизителна стойность на килом. 30,000 лева.

Има още: Трасирани и повечето започнати 1,000 килом.
Междуселски пѫтища, свършени около 500 „

Колкото за държавнитѣ Телеграфи и Телефони, тѣхната стойность възлиза на 1,210,000.[3])

Споредъ г. Манушева, сто милнона лева прѣдставляватъ стойностьта на желѣзницитѣ въ България. Ако оцѣнимъ държавнитѣ желѣзнопѫтни линии за колкото сѫ костували на правителството, а недържавнитѣ споредъ както е костувала Ямболската, то ще намѣримъ, че всичкитѣ желѣзници въ България струватъ л. 120,000,000.[4])

Споредъ свѣденията, обнародвани за Изложението, България има домашенъ добитъкъ за лева 270,000,000. Това оцѣнение зема и г. Манушевъ. При всичко, че ми се види малко високо, азъ не възражавамъ противъ него, защото се надѣѭ, че тазъ-годишното редовно прѣброяване на домашнитѣ животни ще покаже, че у насъ има повече едъръ добитъкъ, отъ колкото се мислѣше до сега.

Най-мѫчно всѫду, а особно у насъ, е да се опрѣдѣли стойностьта на покѫщнината, сѣчивата, орѫдията и въобще движимата нежива стока на едно население.

---

[3]) Ето, въ кръгла цифра, смѣтката имъ, която дължѫ на любезностьта на г. П. Матѣевъ, директоръ на [illegible] Телеграфитѣ:

I. Телеграфни линии:	4.591	килом. лева	1,126,000
II. Телеграфо-телефонна линия	160	„ „	47,000
III. Градски телеф. линии въ София и Пловдивъ		„	37,000
		Всичко лева	1,200,000

[4]) Ето таблицата на желѣзнитѣ ни пѫтища, както я намирамъ въ книгата върху България на Княза Ф. И. Батембергъ:

Руссе—Варна	226	километра л.	52,777,500
Царибродъ—София—Вакарелъ	107	„ „	18,470,868
Ямболъ—Бургасъ	110	„ „	11,000,000
Вакарелъ—Саранево	64	„ „	6,400,000
Саранево—Мустафа-Паша	206	„ „	20,600,000
Търново-Сейменъ—Ямболъ	106	„ „	10,600,000
Всичко	817	„ „	119,848,377

Не е като земя или постройка да я мѣришъ, не е като добитъкъ да го броишъ, та споредъ мѣрката или броя да я оцѣнявашъ. За това азъ не се наимамъ да правя ново оцѣнение, а приемвамъ за сега онова, което е направилъ г. Манушевъ, толкозъ повече, че суммата 475,000,000 лева, за покѫщнината, сѣчивата, орѫдията и неживата стока не ми се види до тамъ прѣувеличена. Ако прѣдположимъ, че у насъ има около 700,000 семейства, ще се каже, че на семейство се падатъ по 680 л. за стока, сѣчива и покѫщнина. Рѣдки сѫ ония семейства у насъ, които нѣматъ, освѣнъ сѣчивата и покѫщнината, храна посѣта или въ хамбаря, ако сѫ селски, стока готова или полуприготвена, ако сѫ градски, та мисля, че количеството отъ 680 лева на семейство не е голѣмо.

Мѫчно е тъй сѫщо да се опрѣдѣли дори и приблизително количеството на паричното кръгообращение у насъ. Страни небогати и първобитни като нашата си служѫтъ повече съ сребърни, отъ колкото съ златни монети. Нъ тъй като у насъ почти нѣма банкови билети, то можемъ да прѣдположимъ, че въ България има въ кръгообращение толкозъ златни, колкото и сребърни, мѣдни или никелови монети. Количеството на послѣднитѣ може веднага да се опрѣдѣли: България е насѣкла отъ 1881 год. насамъ мѣдни, никелови и сребърни пари за лева 38,100,000 [1]). Почти всичкитѣ тия монети трѣб-

---

[1]) Ето таблицата на българскитѣ монети, дѣ и кога сѫ сѣчени:

Мѣдни въ Бирмиигамъ	1881	за л.		2,100,000
Сребърни (1/2 до 2 л.) въ Петербургъ	1882—3	„	„	10,000,000
„ (5 лева) „ „	1884	„	„	2,500,000
„ „ „	1885	„	„	7,500,090
Никелови „ Брюкселъ	1888	„	„	3,000,000
Сребърни (1/2 до 2 л.) въ Унгария	1891	„	„	8,000,000
„ (5 лева) „ „	1892	„	„	5,000,000
	Всичко за лева			38,100,000

ва да се намиратъ въ България, и като туримъ за още толкозъ милиона златни монети, ще намѣримъ, че сумата отъ лева 76,000,000 прѣдставлява приблизително паричното кржгообращение на България.

Нека съберемъ сега богатството на страната ни. И тъй като паритѣ сж богатство par excellence, нека почнемъ, както нѣкои економисти[2]), съ тѣхъ:

Пари въ кржгообращение	лева	76,000,000
Непокрити имоти	„	2,382,000,000
Покрити имоти	„	727,000,000
Пжтища, срѣдства за съоб., мини и телег.	„	271,000,000
Домашни животни	„	270,000,000
Покжщнина, сѣчива и стока	„	475,000,000
Всичко	лева	4,201,000,000
Спада се държ. длъгъ къмъ чужденци[3])	„	153,000,000
Оставатъ	лева	4,048,000,000

На глава отъ българското население се падатъ, слѣдователно, по около лева 1227, пò-малко отъ колкото богатството на человѣкъ въ другитѣ земледѣлчески страни. Въ Руссия, напримѣръ, на глава се падатъ, споредъ една стара статистика, по 1325 лева, а въ

---

[2]) В. оцѣнението, което Г. A. de Foville прави за богатството на скандинавскитѣ земи въ Economiste français отъ 14 Мартъ 1892.

[3]) Ето количеството на тоя дългъ, което Г. Манушевъ е пропустналъ да спадне:

	мил.	лева
1. Румел. данъкъ, годишно 2,951,000 л. капитализиранъ по 6 %	„	„ 49.6
2. Старий румелийский дългъ, по 500,000 лева годишно		4.0
3. Остатъкъ отъ оккупационий дългъ		13.0
4. Дългътъ за линията Руссе-Варна		45.2
5. „ „ Царибродската и Ямболската линии.		29.2
6. Първата рата отъ новий заемъ за л. 142 мил.		12.
Всичко		153.0

Норвегия, Швеция и Гърция, по най-новитѣ исчисления, на глава по 1360, 1766 и 2500 л. респективно. Отъ това сравнение не слѣдва, разбира се, че България е най-бѣдната страна. Работата е голѣмъ факторъ на богатството. България, съ трудолюбивото си население, при всичко, че нѣма толкозъ имотъ, може да вади толкозъ приходъ, колкото и други земледѣлчески страни съ по̀голѣмъ имотъ, стига работата ѝ да хваща мѣсто.

III. Външна Търговия.

Почти всичкитѣ цифри, съобщени отъ Г. Манушева по външната ни търговия, сѫ били обнародвани вече, та не прѣдставляватъ нищо ново. Исключениние правятъ само количествата за вносътъ и износътъ на България прѣзъ 1892, които не сѫ обнародвани още отъ Статистическото ни Бюро, по които Г. Манушевъ е прѣсмѣтнѫлъ приблизително. Споредъ това негово прѣсмѣтание, ние сме имали прѣзъ послѣднята година вносъ за 56,822,434 лева, износъ за 54,921,337, л., та цѣлата ни външна търговия прѣдставлява цифрата, 111,743,771, лева. Като земемъ прѣдъ видъ, че споредъ послѣднитѣ статистики (отъ 1891) Норвегия (съ 1,943,000 жители) е имала външна търговия за 454,020,000 лева, а Гърция (съ 2,187,000 жители) е имала зимания-давания съ странство за 240,430,000 лева, ще признаемъ, че ние, съ 3,300,000 жители, стоимъ много назадъ отъ споменѫтитѣ двѣ земледѣлчески страни.

И жалното е, че отъ освобождението насамъ ние въ това отношение не напрѣдваме тъй, както трѣбваше да напрѣднемъ. Редовни статистики се водятъ у насъ отъ 1880 год. насамъ, тъй като до 1879 имахме окупацията и митническитѣ показания не могѫтъ да се приемѫтъ за вѣрни. Споредъ мене, и 1880 год. не е много нормална, защото и правилници нѣмахме и чи-

новницитѣ ни бѣхѫ неопитни. Нъ нека земемъ и нея и 1881 год. Споредъ таблицитѣ, обнародвани отъ статистическото ни бюро, Сѣверна България е имала външна търговия въ 1880 за лева . . . 81,341,837
„ „ „ 1881 „ „ . . . 90,287,000
Тъй като Южна България — бившата Източна Румелия — не е имала митници на турската граница, то не сѫществуватъ данни, то за да прибавимъ при горнитѣ сумми и количествата на нейната търговия, ние трѣбва да прибѣгнемъ до прѣдположения. Понеже Южна България има почти половината жители отъ сѣверна, а въ поминъчно отношение е дори нѣщо по-напрѣднѫла, то нѣма да съркаме ако туримъ, че тя въ казанитѣ години е изнесла и внесла 50 % отъ стокитѣ изнесени въ Сѣверна България.[1]) Ако прѣсмѣтнемъ по тоя начинъ, ние ще намѣримъ, че съединена България е имала зимания — давания съ странство:

Въ	1880	год.	за лева	122,012,755
„	1881	„	„ „	135,430,500
„	1892	„	„ „	111,743,771

Истина е, че 1892 година бѣ исключително лоша, по причина на карантината и на долнитѣ цѣни на хранитѣ и че търговский ни балансъ за 1889—91 год. се сключваше съ по 152 до 155 милиона лева. Нъ все пакъ, ако цифритѣ на Г. Манушева се потвърдятъ и

---

[1]) Това прѣдположение се оправдава и отъ факта, че и сега още прѣзъ южно-българскитѣ митнически пунктове минуватъ стоки за нѣщо повече отъ 50 % отъ стойностьта на стокитѣ, които минуватъ прѣзъ сѣверно-българскитѣ митници. Въ румелийско врѣме износътъ на Южна България за Турция трѣбва да е билъ сравнително по-значителенъ, тъй като никакви мита не сѫ били плащани на турскитѣ власти. Колкото за износътъ на сѣверна България за бившата Източна Румелия, той е билъ почти всичкий транзитенъ за Турция. Източна Румелия е имала малъкъ износъ за сѣверна България.

отъ Статистическото ни Бюро,*) ще бѫде жално, че именно въ годината на първото българско изложение, България, е имала послѣденъ по суммата си търговский балансъ. Още по-жално ще бѫде, ако и за напрѣдъ ние слѣдваме да се относимъ съ досегашното си равнодушие къмъ всичко, що се досега до материалното въздигание на населението ни. Стига сме правили само шумъ; врѣме е да повършимъ и малко работа. Отъ сега нататъкъ подобрението начинитѣ на производството ни и отварянието пѫтища за износа на произведенията и издѣлията ни, трѣбва да съставляватъ постоянната грижа, главната задача на нашитѣ държавни и обществени дѣятели. Другояче ние ще слѣдваме да четемъ сказки и да пишемъ статии върху *богатството на България*, а въ сѫщность ще изваждаме само на явѣ нейната *сиромашия*.

---

*) Тѣ не се подтвърдихѫ, тѫй като износътъ за 1892 се въскачи на 74.640.000 лева, а вносътъ на 77.303.000 лева. Цѣлата външня търговия за 1892 възлѣзе, слѣдователно, на около 152.000.000 лева.

Данъчний Товаръ въ България.

От „Юридический Прѣгледъ", Септемврия 1893.

Четвъртото Велико Народно Събрание надари България съ още двѣ Министерства. Мнозина се страхуватъ, че тоя подаръкъ ще излѣзе скжпъ за отечеството ни. Дали тоя страхъ ще се осжществи или не, ще зависи, първо отъ хората и мѣркитѣ, които новитѣ Министри ще зематъ, и второ, отъ суммитѣ, които тия хора и мѣрки ще погълнжтъ. За хората и мѣркитѣ азъ нѣма тоя пжтъ да говоря. Доста се говори и писа по тѣхъ — особно по мѣркитѣ — въ Земледѣлческо-Промишленний Съборъ, държанъ лани прѣзъ Октомврия въ Пловдивъ. Днесь, въ навечерието на приготовленията на бюджето-проекта за 1894 г., по-своеврѣменно и по-нуждно е да се обърне внимание и на правителство и на публика върху опасностьта, която заплашва народното стопанство, ако новитѣ министерства наложятъ нови жертви на българскитѣ данъкоплатци.

Защо да го криемъ? Новитѣ министри ще бжджтъ хора и тѣ — като другитѣ министри. А другитѣ, министри, и въ България и вънъ отъ нея, искатъ кредити, кредити и пакъ кредити. Съ искание на кредити ще почнжтъ и нашитѣ министри на Общитѣ Сгради, на Търговията и земледѣлието.

Първото имъ занятие ще бжде да си приготвятъ бюджетитѣ за идущата година. А въ тия бюджети ще фигуриратъ най-малко по 7—8 глави—расходи за личний съставъ, вещественни расходи, за поддържанье това и

онова—тия и ония държавни храненици—разни расходи и на края разни фондове. И всичкитѣ тия глави, събрани вкупъ, ще се въскачатъ на твърдѣ почтенни суми. Прѣтоварений гърбъ на българина ще ли да понесе тия нови товари?

България е брашнянъ човалъ: колкото повече го тупашь, толкозь повече пуща. И тупами ли, тупами тоя нещастенъ брашнянъ човалъ, като гледаме само, щото ние и нашитѣ влакна отъ тоя човалъ да не бѫдѫтъ отупани. И отъ воденичарската метафора на бряшнаний човалъ направили сме и цѣла политическа аксиома, частица отъ държавната ни мѫдрость. Нъ днешний непочтителенъ вѣкъ се относи твърдѣ критически къмъ подобна държавна мѫдрость. Той всичко испитва, изслѣдва, измѣрва и истеглюва. И той е намѣрилъ, че никой народъ не може да се прѣобърне въ бряшненъ човалъ, да се тупа и истърсва непрѣстанно и безнаказанно. Той е поставилъ граници, отвъдъ които данъчний товаръ става несносенъ.

Тия граници най-ясно е теглилъ въ съврѣменната финансова наука единъ отъ най блѣстящитѣ ѝ учители, Г. Полъ Льроа Болие. „Ние считаме данъцитѣ за умѣ„рени, казва той, въ третото издание на своето Traité „de la Science des Finances (томъ II, стр. 127), когато „съвокупностьта на народнитѣ, областнитѣ и общинскитѣ „даждия не надминува 5 или 6 на стотѣ отъ прихода „на частнитѣ лица. Тоя процентъ трѣбва да бѫде нор„маленъ въ страни, дѣто държавний дългъ е малъкъ и „дѣто политиката не се влияе отъ завоевателенъ духъ. „Данъцитѣ сѫ търпими, ако и тежки, когато не над„минаватъ 12 или 14% отъ прихода на населението. „Пò-горѣ отъ 12 или 14% процентътъ става прѣка„ленъ: възможно е страната да понесе единъ подобенъ „размѣръ, нъ съ увѣренность може се каже, че напрѣ„дъкътъ на народното богатство се замедлява отъ него; „свободата на индустрията и дори оная на гражданитѣ

„се заплашватъ и спъватъ отъ сложностьта и тяжесть-„та на даждията.“

Слѣдъ като опрѣдѣля по тоя начинъ процента, който една страна безнаказанно може да плаща въ данъци, г. Paul Leroy Beaulieu анализира бюджетитѣ на Белгия, Англия и Франция и намира, че Белгийцитѣ плащатъ за даждия 6 до $6^1/_2$% отъ свойтъ приходъ, Англичанитѣ $7^1/_2$%, а Французитѣ 12%. „Въ Франция, прибавя авторътъ, данъцитѣ сж стигнжли точката, дѣто едно „ново тѣхно увеличение би станжло опасно за еконо-„мическото положение на страната.“

Нека направимъ сега за България смѣтката, която Г. Льроа Болие е направилъ за Белгия, Англия и Франция, за да намѣримъ, какъвъ процентъ отъ частнитѣ си проходи нашето население плаща въ данъци на държавата, окржжията и общинитѣ.

Както знаемъ, тазъ-годишний ни държавенъ бюджетъ се въскачва всичко на лева 89,369,334

Отъ тая сума трѣбва да спаднемъ*):

1. Приходътъ отъ съобщенията	7,770,000	„	
2. „ „ държавни имоти и капитали	5,756,760	„	13,526,760
Остатъкъ всичко държавни даждия		лева	75,842,574
Прибавяме: окржжнитѣ[2])		„ „	6,856,749
градскитѣ[3])		„ „	9,769,795
селскитѣ[4])		„ „	7,124,000
И намираме всичко		„	99,593,218

или, въ кржгли цифри, около 100 милиона лева.

---

[1]) Приходитѣ отъ съобщенията и отъ държавнитѣ имоти естесвенно се спадатъ, защото тѣ не сж данъци, а платки за услуги или ползование.

[2]) Споредъ даннитѣ за окржжнитѣ бюджети прѣзъ 1893, г. които имá добрината да ми достави г. Т. Васильовъ, Главенъ Секретарь въ Минист. на Вжтрѣшнитѣ дѣла.

[3]) Въ *Държавенъ Вѣстникъ*, брой 58, отъ 22 априлий 1893.

[4]) Точни данни за 1893 г. не бѣ възможно да се намѣрятъ. За това се принудихъ да диря елементи за прѣсмѣтание селскитѣ бюджети въ докладитѣ на окржжнитѣ управители за 1892 г. Въ седемь само

Разбира се, че тая цифра приблизително само прѣдставлява данъчний товаръ на България прѣзъ 1893 г. Нъ ние приблизително само можемъ да имаме и цѣлокупний приходъ на всичкото население на Княжеството. На колко може да се въскачи тоя приходъ? Въ книжка X отъ втората годишнина на *Мисъль*, въ статията си върху *Богатството на България*, азъ се помжчихъ да го прѣсмѣтнж и дойдохъ до заключение, че за минжлитѣ четире години България е имала едно възъ друго приходи 800 до 825 милиона лева на година. Много мои приятели, вѣщи земледѣлци и промишленници, частно ми съобщихж, че това мое оцѣнение имъ се вижда за твърдѣ високо. Не искамъ да повдигамъ и тукъ сега тоя впросъ. Ще кажж само, че за послѣднитѣ четире години, когато ние имахме изобилни реколти, цифрата 825,000,000 лева и днесь не ми се види висока. Нъ отъ тазъ-годишната срѣдня жътва ние виждами, че неможемъ да расчитаме всякога на богати реколти. За това за въ бждще азъ съмъ наклоненъ да направя една отстжпка на моитѣ приятели критици, като прѣсмѣтнж, за сега, годишний цѣлокупенъ приходъ на България най-много на 800 милиона лева. Вѣрвамъ, че самъ Г. А. Манушевъ и *Балканската Зора* нѣма да намѣрятъ, за текущата година поне, тая цифра за много низска. [1])

отъ тия доклади азъ можехъ да намѣря данни по счетоводството на селскитѣ общини. Спорредъ тия данни, най-високи сж били бюджетитѣ на селскитѣ общини въ Бургаский окржгъ (едно връзъ друго по 9,500 лева на община), а най-низски ония на селскитѣ общини въ Хасковский окржгъ (по 2,500 лева на община). Помежду тѣхъ иджтъ селскитѣ общини на Плѣвенский окржгъ (по 6,920 лева), на Силистренский (по 5,615 лева), на Ломский окржгъ (по 4,580 л.), на Кюстендилский (по 3,300 л.) и на Вратчанский (по 3,270 л.). Както виждатъ читателитѣ, ние тукъ имаме данни за общини отъ разни страни на Българ́ия, за това и азъ мисля, че не сбъркахъ, като турихъ по 4,000 лева на селска община. Въ Българ́ия тая година всичкитѣ ни селски общини сж 1781, което число, помножено на 4,000, дава 7.124,000.

[1]) Ония, които сж чели горѣспоменжтата ми статия въ *Мисъль*, помнятъ, че оцѣнението на Г. А. Манушевъ за послѣднитѣ четире години бѣ по 900 милиона на година. Азъ казахъ и повтарямъ, че това

Щомъ тая цифра не е низска, щомъ на годината печелимъ 800 милиона лева, а за данъци даваме 100-тѣ милиона, ще се каже, че на държавата, окржзитѣ и общинитѣ ние плащаме 12 ½ на стотѣ отъ годишний си приходъ. А ние видѣхме, че французитѣ плащатъ 12 %. Ако въ богата Франция 12 на стотѣ сж много, то смѣло можемъ да кажемъ, че въ държавица бѣдна, като България, процентътъ 12 ½ % е огроменъ. „Прѣувеличенията на данъцитѣ, казва Емилъ де Лавле, въ своята „*Политическа Економия*, която е прѣведена и на бъл„гарски, съсипахж двѣтѣ най-силни империи на свѣта, „римската и империята на Карла V.“ Желателно е, необходимо, е щото уроцитѣ на историята и политическата економия да не се заборавятъ отъ насъ именно сега, когато учреждението на двѣтѣ нови министерства ще създаде силни искушения за гласуването на нови кредити. Подиганието на земледѣлието, търговията и индустрията, допълнението и подобрението на нашитѣ пжтища за съобщение безъ съмнѣние ще изискатъ нови жъртви. Тия нови жъртви трѣбва обаче безъ друго да се покриятъ съ икономии по другитѣ министерства. Другояче народний ни поминъкъ ще получи отъ тяжестьта на данъцитѣ рани, отъ които мжчно ще могжтъ да го излѣкуватъ министерствата, които именно се основахж за да го подигнжтъ, развиятъ и унапрѣдятъ.

оцѣнение е brutto, слѣдователно високо, че въ него не трѣбва да влазя стойностьта на сламата, сѣното, ячемика, и орова, които се издатъ отъ наший добитъкъ, приходътъ отъ който фигурира особно. Въпросъ е, дали и работата на добитъка трѣбва да влазя въ него. Ония, които искатъ да пишжтъ върху тия въпроси, трѣбва зрѣло да обсждятъ прѣнията, станжли върху тѣхъ въ Парижъ между г. г. Trésor de la Roque и Levasseur. Най-новийтъ рефератъ върху тия прѣния се обнародва въ Economiste français отъ 25 марта 1893 г. Споредъ него, Г. Trésor de la Roque билъ оцѣнилъ най-напрѣдъ прихода на Франция на 26 милиарда, послѣ го свалилъ на 19, които Г. Levasseur намаля на 13.

Нашиий Расходенъ Бюджетъ.

Отъ „Юридический Прѣгледъ", 15 Марта 1894 г.

Свърши се прѣди два мѣсеца и първата редовна сессия отъ VII-то Обикновенно Народно Събрание. Задрѣмахж пакъ отъ свойтъ десетомѣсеченъ сънь ековетѣ на оградата, въ която членоветѣ му рѣшаватъ сждбинитѣ на страната. Не заспиватъ само отзивитѣ, които тѣхнитѣ прѣния и постановления събуждатъ изъ народа. Тѣ още звучжтъ по нашитѣ вѣстници, изъ срѣдата на нашата интелигенция, въ кжщитѣ на ония данъкоплатци, които сж усѣтили дѣйствието на Събранието, ако не по друго, то по двойната почти цѣна, която сж платили за обикновенний пакетъ тютюнъ. Тѣ ще екнжтъ и изъ колибитѣ на нашитѣ селяне, когато на послѣднитѣ се подложи смѣтката за плащание, la note à payer — когато бирникътъ имъ прѣдстави ненамаленитѣ данъчни листове или властьта имъ поиска, въ натура или пари, увеличената пжтна повинность.

И голѣмо ще бжде разочарованието на наший данъкоплатецъ, особно ако той е чулъ, какво се пишеше по нашитѣ вѣстници минжлото лѣто. Земледѣлческий ни органъ *Цѣлина**), тъй убѣдително писа противъ неравномѣрностьта на пжтната повинность, щото за съжаление е фактътъ, че тая неравномѣрность, намѣсто да се отстрани, се още повече усили въ минжлата сессия. А всичкитѣ ни други газети възвѣстихж на едно зарадвано население, че правителството, проникнжто отъ народо-

*) Кн. XI и XII, 1893. Виждте едно извлечение и въ *Юр. Прѣгледъ* кн. XVII.

спасителната идея за намалението на държавниитѣ разноски, назначило коммиссия, която да обсѫди и заключи. като какви економии могѫтъ да станѫтъ въ държавний ни бюджетъ. Въ своето въсхищение *Балканска Зора* (брой 932) мислѣше, че „нѣма да се намѣри Българинъ, който да не похвали правителството за економиитѣ, които се е рѣшило да направи, защото дѣйствително населението е много натоварено съ данъци. Софийската коммиссия за економиитѣ сама по себе си и независимо отъ всичко друго е прѣдназначена да принесе голѣма полза на страната и нѣма освѣнъ да се желае да свърши тя най-успѣшно работата си".

И дѣйствително, коммиссиитѣ за економиитѣ — защото тѣ бѣхѫ двѣ — принесохѫ голѣма полза, като констатирахѫ и двѣтѣ, че е възможно да се намалятъ държавнитѣ расходи. Това констатирание е отъ голѣма важность, защото и днесь още се намиратъ у насъ публицисти, които твърдятъ, че не е възможно окастрюванието на наший расходенъ бюджетъ. Първата отъ коммиситѣ, назначена минѫлото лѣто, състоеше отъ началницитѣ на отдѣленията при министерството на Финанситѣ, а втората отъ главнитѣ секретари на разнитѣ министерства. Ще се каже, че и въ двѣтѣ влизахѫ лица най-отблизо запознати съ разнитѣ части на нашата държавна машина, най-вѣщи да посочѫтъ намаления безъ да повреджтъ въ нищо работението и развитието на наший народенъ организмъ. И ако това, що се мълви въ София е вѣрно, ъпрвата отъ казанитѣ коммиссии прѣпоръчила намаления за 1[illegible]$^1/_2$ милиона лева, а втората за около 7 митиона. За жалость, тия прѣпоръки — съ нѣкои и други исключения *) — не само не се въпло-

*) Споредъ както прѣсмѣта и *Балканска Зора* (брой 1023), слѣдъ като спаднемъ кредита за насичание монетитѣ (10,300,000) и увеличението въ лихвитѣ на държавнитѣ ни дългове (3,196.360), бюджетътъ за 1894 прѣдставлява едно намаление само отъ 594,728 лева.

тихж въ тазъ годишний ни бюджетъ, нъ не видѣхж и бѣлъ свѣтъ за да освѣтлятъ общественного мнѣние.

А врѣме бѣше — особно слѣдъ раздрънкването данъчний въпросъ въ цѣлий ни печатъ минжлата есень — щото заключенията на тия коммиссии да не останжтъ мъртва буква, тѣхний гласъ да не мине „тихо, като прѣзъ пустиня". Врѣме бѣше, казвамъ, защото ако има у насъ нѣщо, което да не е нормално, което да расте и се развива вънъ отъ всѣка съразмѣрность съ развитието на земледѣлието, индустрията и търговията ни, то е наший расходенъ бюджетъ. Ние имаме жита, които се не продаватъ; имаме търговии, които дрѣмятъ; имаме занаяти, които се срастватъ или пропадатъ. Едно само имаме, което расте ли, расте: то сж разноскитѣ на нашата държава.

Покойний Лавле казваше за думата бюджетъ, че тя е английска, че иде отъ старофренската **bogéte**, която значила малъкъ джебъ. „Малкий джебъ, прибавяше Лавле, е станалъ огроменъ; той расте всяка година и обикновенно бива пробитъ".

Ако има бюджетъ растовитъ и пробитъ, той е наший. Най-малъкъ изъ помежду бюджетитѣ на балканскитѣ държави въ първата година подиръ нашето съединение — прѣзъ 1886 — той днесь е оставилъ много надирѣ сръбский, надварилъ е гръцкий и бързо крачи да стигне румжнский. Въ 1886 нашитѣ редовни държавни разноски сж се въскачили на 36,503,261 лева. Расходний ни бюджетъ за 1894 се въскачва на 102,270,982 лева и кой знае, дали, съ свърхсмѣтнитѣ кредити той нѣма да надмине и 110 милиона. Тая цифра е била почти стигнжта отъ нашия бюджетъ—редовенъ и свърхсмѣтенъ— за 1892, послѣднята година, упражнението на която е вече сключено. Стомилионний бюджетъ не е, слѣдователно, новость за България и ние смѣло можемъ каза, че ако бюджетитѣ и на други държави растжтъ, то нѣма

примѣръ въ историята, щото единъ расходенъ бюджетъ въ мирно врѣме да е порастнжлъ въ такива размѣри вжтрѣ въ седемь години. Послѣднята четверть отъ деветнадесетий вѣкъ ще остане забѣлѣжителна въ историята по колоссалнитѣ въоржжения, по исполинскитѣ обществени сгради, по развитието на държавний социализмъ — три причини, които най-много товарятъ държавнитѣ бюджети. Нъ прѣзъ цѣлата тая послѣдня четвърть отъ нашето столѣтие, бюджетитѣ на най-богатитѣ европейски държави не сж се увеличили съразмѣрно тъй много, каквото наший въ тоя кратъкъ периодъ отъ седемь години. Да вземемъ, напримѣръ, бюджетитѣ на Франция и Англия, благосъстоянието на които най-много се е развило отъ двадесетина години насамъ. Ето какви сж били, въ кржгли цифри, тѣхнитѣ бюджети отъ 1872 до 1892:

Франция	(въ милиона франка)	Англия (въ милиона лири)
1872	2655	72
1875	2945	76
1879	3115	81
1886	3178	88
1892	3400	90

Въ единъ периодъ отъ 20 години бюджетитѣ на Франция и Англия сж се увеличили, слѣдователно, съ единъ процентъ респективно отъ 28 и 25 на стотѣ. Какъвъ контрастъ съ наший бюджетъ отъ съединението насамъ! Ето какъ е расълъ той отъ 1886 до 1892, въ двѣтѣ си главни отдѣления, редовни и свърхсмѣтни разноски*):

*) Числата за първитѣ шесть години сж извлечени изъ главний отчетъ за финансовото положение на България, прѣдставенъ въ сессията отъ 1893, а ония за 1892 изъ Балансите на Гл. Съкровищникъ (В. *Държавенъ Вѣстникъ* отъ 13 Апр. и 5 Февр. 1894). Въ разноскитѣ за 1886 влизатъ и ония на бившата Източна Румелия за мѣсецитѣ Януарий и Февруарий 1886. Тия източно-румелийски разноски за послѣднитѣ два мѣсеца на нейното бюджетно сжществование азъ дължж на любезностьта на единъ бивши източ.-румелийски високъ чиновникъ. Тѣ сж земени прѣдъ видъ и въ разложението по министерства на разноскитѣ за 1886, което разложение давамъ по-нататъкъ.

Година	Редовни	Свърхсмѣтни	Всичко
1886	36,503,261	13,766,100	50,269,361
1887	39,849,486	9,975,603	49,825,089
1888	50,988,635	20.233,866	71,222,501
1889	66,099,700	8,644,558	74,744,259
1890	64 365,956	20,653,923	85,019,879
1891	73,006,696	20,068,040	93,074.736
1892	82,478,808	25,967,944	108,446,752

Та въ единъ периодъ отъ 7 години нашиѝ редовенъ бюджетъ се е увеличилъ съ 126 па стотѣ. Въ тоя сѫщиѝ периодъ отъ седемь години, бюджетитѣ на другитѣ балкански дьржави, сравнени съ нашиѝ, прѣдставляватъ слѣдующитѣ цифри (въ милиони левове и кръгли числа) и долнето процентно нараствание:

		Гърция	Сърбия	Румѫния	България
Бюджетътъ	1886	87	46	134	36,5
„	1892	98	60	180	82,5
Процентно нараст.		12	30	34	126

Прѣзъ сѫщитѣ години и приблизително при еднакви условия бюджетитѣ на другитѣ балкански дьржави сѫ се уголѣмили, слѣдователно, съ по 10 до 34 на стотѣ, а нашиѝ е порасълъ съ 126%.

Никой, разбира се, не щѣше да има да възрази противъ това пораствание, ако въ това врѣме нашето население, или поне благосъстоянието на това население, бѣше се увеличило горѣ-долу въ сѫщитѣ размѣри. Нъ населението ни отъ 1886 до 1892 не е порасло повече отъ около 12%. А колкото за благосъстоянието му, кой може да утвърди, че то се е подобрило, вѫтрѣ въ седемь години, не съ 126, а и съ 26%? Истина е, че приходътъ на едно население прѣимущественно земледѣлческо, като нашето, зависи отъ рожбата на хранитѣ и цѣнитѣ, по които тѣ се продаватъ, та и годината 1892 може да е била по-добра отъ годината 1886. Нъ ето, че слѣдъ 1892 дойде 1893, когато и рожбата

бѣ срѣдня и цѣнитѣ паднжхж до невидени до сега цифри. Кой знае, дали и година 1894 не ще бжде лоша и тя като 1893 и дали слѣдъ седемьтѣ сравнително тлъсти години не ще се изредятъ седемъ мършави години? А пакъ расходний бюджетъ расте ли, расте.

Истина е, тъй сжщо, че държавнитѣ ни приходи отъ 1886 до 1892 сж постоянно нараствали и они, които считатъ тия приходи за мѣрило на народното благосъстояние, могжтъ да оправдаятъ съ това пораствание увеличението на расходний ни бюджетъ. Ето споредъ Главний Отчетъ на Финансовото ни Министерство, и частни прѣсмѣтания (за 1892), какви сж били нашитѣ констатирани и събрани държавни приходи отъ 1886 до 1892:

Година	Констатирани за събирание	Събрани
1886	47,748,176	40,893,262
1887	48,933.780	43.177,086
1888	56,326,970	52,233,882
1889	68,784,821	65,911,382
1890	69,045,356	66,540,412
1891	89,594,528	86,805,328
1892 (приблиз.)	89,000.000	88,313,150

Както забѣлѣжватъ обаче читателитѣ, държавнитѣ ни приходи сж почнжли да растятъ отъ 1889, когато десятъкътъ, на основание закона отъ 18 дек. 1888, захванж да се събира въ натура. Отъ 56 милиона въ 1888, нашиий приходенъ бюджетъ е скокнжлъ на около 69 въ 1889, и отъ 69 въ 1890 той се е покатерилъ на $89^1/_2$ въ 1891 (или пó-добрѣ $81^1/_2$, защото въ 1891 има извънреденъ приходъ 8 мил. отъ насичание сребърни монети). Тия рѣзки скокове се длъжжтъ на десятъка, както се види отъ слѣдующата таблица, въ милиони:

Години	Произведения на десятъкътъ	Приход. Бюджетъ.
1888 (десятъкъ въ пари)	15.7	56.3
1889 (десят. въ натура)	23.0	68.8
1890 (десят. въ натура)	24.4	69.0
1891 (десят. въ натура)	33.0	81.6 (безъ паритѣ

Случайнитѣ изобилни реколти и високитѣ цѣни на хранитѣ увеличихѫ приходний ни бюджетъ, ако не въ ущърбъ на благосъстоянието на массата отъ нашето население — земледѣлцитѣ, то въ врѣда на изнамѣрваньето едно точно мѣрило за нейната данъкоспособность. Никой не може да твърди, че тая данъкоспособность се е увеличила отъ 1888 до 1891 отъ 15 на 33, когато други мѣрила на богатството на нашата масса — като бегликътъ и серчимътъ, плащанието пѫтната повиность въ пари, вносниѣ и износнитѣ мита и пр. — сѫ се увеличили съ много пó-малъкъ процетъ, а именно:

	ВЪ ХИЛЯДИ ЛЕВОВЕ					
Години	Бегликъ	Серч.	Пѫтна повин.	Емлякъ	Патентъ	Вносни и износни мита
1888	5,352	238	1,222	4,404	1,222	7,109
1891	5,687	265	1,295	4,493	1,372	7,764

Ако поминъкътъ на нашето население се бѣ значително подобрилъ, то и добитъкъ щѣше да има повече, и пѫтната повинность щѣше да плаща въ пари, и здания щѣше да гради повече, и търговията му щѣше да се увеличи въ много пó-голѣми размѣри. Въ студията си върху *Бюджетитѣ на България*, която се печати сега въ *Българский Прѣгледъ*, г. М. К. Сарафовъ констатира печалний фактъ, че половината отъ нашитѣ данъкоплатци прѣдпочитатъ да отбиятъ пѫтната си повинность като работѭтъ 4 деня—които съ отивание и врѫщание ставатъ и 6 — отъ колкото да платятъ по 4 лева. Той обръща внимание и върху съотношението между бюджета на една държава и стойностьта на внесенитѣ и изнесенитѣ ѝ стоки, като прави едно сравнение, за България само, между разнитѣ години отъ освобождението насамъ. Още лани азъ въ „*Мисъль*“ бѣхъ посочилъ, колко пò-високо отъ насъ стои въ това отношение

една земледѣлческа страна като Норвегия. Ако вземемъ да направимъ едно ново сравнение между България, Гръция и Румжния, ние ще намѣримъ, че дори и обанкротирана Гърция стои по важностьта на външната си търговия по-добрѣ отъ насъ. Ето това сравнение (въ милиони) за 1892:

Държави.	Стойностьта на Вноса и Износа.	Расх. бюдж.	На 100 л. отъ стойность на Вноса и Износа падатъ се държ. расходи
България	152.0	82.5	54.3
Гърция	201.6	97.6	48.4
Румжния	666.1	179.6	27.0

При тия факти и цифри, азъ ще прибавя и слѣдующитѣ двѣ бѣлѣжки по материалното положение на нашето население.

1-о. Вѣстници, като *Балканска Зора* и *Цѣлина*, които нѣматъ никакъвъ интересъ да прѣдставляватъ това положение по-лошо отъ колкото си е, нѣколко пжти се занимахж съ въпроса, колко произвожда единъ нашъ обикновенъ земледѣлецъ, колко плаща за данъкъ и пр., и колко му остава чистъ приходъ за прѣхрана. И колчимъ сж разисквали тоя въпросъ, много неотрадни картини сж рисували по благосъстоянието на нашата работна масса. Думата *благосъстояние* звучи като една горчива ирония, когато человѣкъ чете, напримѣръ *), че единъ земледѣлецъ, както стопанува 80 уврата земя, съ 5 душь работници, вади въ най-плодороднитѣ години

единъ приходъ отъ	лева	541.—
и слѣдъ като спадне за данъкъ и сѣме .	„	168.34
той трѣба да прѣхрани и дѣца и доб. прѣзъ г. съ		372.66

Ако ли има пакъ и лихва да плаща, тѣ ще бждатъ на панагонъ. Ако такова е положението — нито левъ на день за цѣло семейство — на единъ стопанинъ на 80

*) *Цѣлина*, февр. 1894, въ статията: *Сирожашията на нашитѣ селяне*.

уврата, който работи съ 5 душь работници, какво ли трѣбва да бѫде материалното състояние на по-слабитѣ наши земледѣлци?

2-о. Всякой знае, че нашата работна масса твърдѣ рѣдко ѣде месо и друга подобна питателна храна. Нъ всякой би помислилъ, че като една отъ първитѣ производителки на жита въ цѣла Европа (виждте сравнителнитѣ таблици обнародвани по случай на Пловдивското Изложение), тя ще ѣде поне достатъчно хлѣбъ. За жалость, както Г. П. Германовъ забѣлѣзва въ послѣдний си рапортъ, у насъ нито хората, нито добитъкътъ се хранѭтъ както трѣбва. Г. П. Германовъ се готвилъ да докаже това въ новий рапортъ, който, както слушамъ, той работи. За сега достатъчно ще бѫде да забѣлѣжѫ, като се въсползувамъ отъ цифритѣ, които има любезностьта да ми достави Г. Поручикъ Атанасовъ и които всякой може да провѣри, че прѣзъ 1889—92 години България е произвела:

хлѣбна храна килограмми		6,762,762,950
изнела прѣзъ сѫщитѣ год. навънъ	2,199,431,650	
употрѣбила е за посѣви прѣзъ иститѣ години	916,982,170	3,111,413,820
Оставатъ за ѣдение за населен. ѝ прѣзъ 4 г. ки.		3,646,339,130

Понеже нейното население прѣзъ тия четери години е било около 3,250,000, то на човѣкъ и година се пада по 280 килогр., когато въ хлѣбоѣдни страни, като нашата, полага се срѣдне по 320 килогр.*).

На ония, които бихѫ рѣкли да извадятъ отъ горнитѣ данни бързото заключение, че ние економически пропадаме, азъ ще забѣлѣжѫ, че има за щастие у насъ признаци — като увеличението на непрѣмитѣ ни даж-

*) Ето смѣтка и за фуражнитѣ храни прѣзъ сѫщитѣ 1889—92 г.:

България е произвела прѣзъ тия години килограмми		1. 495 797, 750
изнесла е	166, 820,260	
употрѣбила е за посѣви	242, 031,050	408, 851, 310
оставатъ за храна на добитъка ѝ килогр.		1, 087,946 440

дия и други — които показватъ, че въ нѣкои отношения и у нѣкои классове отъ нашето население, положението не е тъй безнадѣжно и отчаяно. Кои сж точно тия отношения и какви сж тия классове, ние не знаемъ, защото не познаваме още себе си, защото ни една мѣродавна анкета не е хвърлила още свѣтлина въ мракътъ на това наше безпросвѣтно невѣжество.

Врѣме е, новото министерство на земледѣлието да се въодушеви отъ спасителното Сократово *познай себе си* и да назначи една вѣща коммиссия, която да ни освѣтли върху материалното ни положение и да ни достави основа, върху която да положимъ мѣркитѣ за повдигание благосъстоянието на населението и едно ново, равномѣрно и справедливо распрѣдѣление на данъцитѣ ни.

Каквито издирвания обаче и да се правятъ, тѣ за жалость нѣма да докажатъ, че економическото ни положение е тъй цвѣтуще, щото да оправдава увеличението на държавнитѣ ни разноски съ 126% и да извинява въ една бѣдна страна раскоша на единъ стомилионенъ бюджетъ.

Нъ ако подобрението на народний поминъкъ не е такова, щото да обясни увеличението на расходний ни бюджетъ, може да се възрази, че това увеличение се оправдава съ производителностьта или необходимостьта на уголѣменитѣ разноски. За да видимъ, до колко това възражение е справедливо, ние трѣбва да сравнимъ нашитѣ расходни бюджети отъ 1886 и 1887 съ ония на 1892 и 1894 — разложени по министерства — и да подиримъ въ тѣхъ производителнитѣ и необходими разноски. За да бжде това сравнение цѣлисходно, трѣбва: 1) да се сгрупиратъ за 1894, Външнитѣ дѣла съ Пощитѣ и Телеграфитѣ, Финансиитѣ съ Общитѣ Сгради, Търговията и Земледѣлието, и 2) да се спаднжтъ за 1892 и 1894, отъ суммитѣ на Финансовото Министерство, разноскитѣ за насичание монетитѣ и за експлоа-

тирание държавнитѣ желѣзници, които разноски за 1892 сж били приблизително 7.000.000 лева, а за 1894 сж гласувани, пакъ приблизително, 14,375,000 лева*). Слѣдъ тия двѣ операции, ето главнитѣ отдѣления на държавнитѣ ни разноски прѣзъ казанитѣ четири години:

	1886	1887	1892	1894
1. Върховно Правителство	1,260,397	1,363,359	1,588,299	1,766,800
2. Държавни Дългове	133,290	172,890	11,140,776	17,336,651
3. Сметна Палата	105,594	124,377	238,[illegible]87	270,397
4. Министер. на Външ. Дѣла	3,100,596	3,221,593	5,376,939	6,080,180
5. „ „ Вжтр. „	5,809,674	6,457,567	8,977,614	9,351,268
6. „ „ Нар. Просв.	2.330,630	1,895,101	6,301,255	8,823,743
7. „ „ Финансить	6,751,3[illegible]8	7,106,418	14,719,392	17,090,807
8. „ „ Правосжд.	3,118,536	3,131,689	4,524,564	4,763,347
9. „ „ Войната	13,893,186	16,376,492	22,611,087	22,412,789
10. Разноски по насичание монетитѣ и за експлоатирание държавнитѣ линии			7,000,000	14,375,000
	36,503,261	39,849,486	82,478,808	102,270,982

За увеличението въ разноскитѣ на Върховното Правителство нѣма какво да се каже: щастие за България щѣше да бжде, ако процентътъ на уголѣмяванието въ расходитѣ на разнитѣ министерства бѣ сжщий. Да приемемъ тъй сжщо за необходими и за производителни, ако не за хазната, то поне за населението, увеличенията на разноскитѣ по държавнитѣ дългове и по експлоатацията на желѣзницитѣ. Да прѣдположимъ, най-послѣ, че естественното развитие на държавний ни организмъ правѣше неизбѣжно едно качвание отъ 25$^{0}{}_{0}$ и въ расходитѣ на разнитѣ министерства. Нъ необходими ли бѣхж, нъ производителни ли сж и другитѣ увеличения? Разнитѣ части на държавната ни машина, които сж се въртѣли съ такива малки харчове въ 1886 и 1887, трѣбваше ли да

*) Разноскитѣ за насичание монетитѣ въ 1892 сж били 3,822,000 л
А разноскитѣ за експлоат. (в. *Свобода*, брой 1322) 3,178,000 л
Приблизително всичко: 7,000,000 л.
За разноски по насичание монетитѣ въ 1894 сж глас. 10,300,000 л.
А за разноски по експлоат. (в. *Свобода*, брой 1322) 4,075,000 л.
Приблизително всичко: 14,375,000 л.

погълнжтъ почти двойни сумми въ 1892 и да искатъ още по-голѣми количества за 1894? Населението на България удвои ли се? Двойни ли сж нуждитѣ ни, двойни ли сж опасноститѣ за отечеството ни, отъ каквито бѣхж прѣди 7—8 години? Напротивъ, слѣдъ войната съ Сърбия, по-размирни години отъ 1886—1887 не сме имали. И никой не може да поддържа, че нуждитѣ на разнитѣ ни служби отъ тогава сж се удвоили.

Че и самитѣ най-мѣродавни правителственни органи признаватъ, какво казанитѣ увеличения не сж били необходими, се доказва отъ прѣдложенията за намаление разноскитѣ, направени отъ коммиссиитѣ, за които споменжхъ по-горѣ. И тия прѣдложения трѣбва безъ друго да се уважжтъ при изработванието бюджета за 1895, защото за идущата година не може да се черпи вече отъ извора — насичанието на монетитѣ — отъ който се запуши празднината на тазъ годишний бюджетъ. А тая празднина до година ще бжде по-голѣма, защото ще се притурятъ на бюджета ни най малко $1^1/_2$ милионъ лева, лихва и погашение на паритѣ, които Länderbank ще ни брои прѣзъ текущето упражнение срѣщу голѣмий заемъ отъ 148 милиона. Като съберемъ ползата отъ насичание монетитѣ — близо 5 милиона — съ дефицита на тазъ-годишний бюджетъ — повече отъ 1 милнонъ — и съ суммата на горѣспоменжтитѣ лихва и погашение — $1^1/_2$ мил. — ние ще намѣримъ, че отъ сега още е зинжлъ за идущата година единъ дефицитъ отъ $7^1/_2$ милиона, който трѣбва непрѣменно да се покрие съ економни. Да увеличаваме данъцитѣ за да посрѣщаме обикновенний бюджетенъ недостигъ ще бжде прѣстжпно. Напротивъ, ние трѣбва да намалимъ нѣкои отъ налозитѣ — като десятъка и емляка върху земледѣлческитѣ имоти — които тъй жестоко тежжтъ върху повечето наши селяни. Загубата отъ това намаление трѣбва до нѣйдѣ да се навакса съ увеличението на патента върху по-замож-

нитѣ ни граждани, които сега, сравнително съ селянитѣ, сѫ легко обложени.

Не сѫ достатъчни обаче само економинтѣ въ наший редовенъ расходенъ бюджетъ. Трѣбва да се тури край и на други двѣ злини, които докарахѫ Гърция до банкротство, които ще навлекѫтъ бѣди на Сърбия, които заплашватъ и нашето бѫдѫще.

Първата отъ тия двѣ злини сѫ свърхсмѣтнитѣ кредити. Ние видѣхме, какви обезпокоителни размѣри сѫ взели и у насъ тия кредити отъ съединението насамъ. Въ 1888, 1890 и 1891 тѣ сѫ били по 20 милиона лева на година, а въ 1892 сѫ се въскачили и на 26 милиона. Признавамъ, че всичкитѣ тия кредити сѫ били разнесени на основание на закони, гласувани отъ Народното Събрание. Не е доказано обаче за мнозина, които боравятъ съ нашитѣ финанси, дали Събранието се е съобразявало точно съ промѣненитѣ членове 125 и 126 отъ конституцията ни, като гласувахѫ свърхсмѣтни кредити за повече отъ 4 милиона лева за оформяване на станѫли вече разноски. Нъ, независимо отъ тоя юридический въпросъ, това, което трѣбва да ни плаши, е извънредната лесновия, съ която Събранието вотира тия извънредни кредити, безъ да се погрижва, съ какви приходи ще се покриятъ тѣ. Неочакванитѣ увеличения на държавнитѣ ни приходи отъ 1888—1892—благодарение на десятъка — помогнѫхѫ да се посрѣщнѫтъ много отъ свърхсмѣтнитѣ кредити безъ прибѣгване къмъ заеми. Но такива огромни увеличения въ приходитѣ не могѫтъ да се очакватъ вече. Фактътъ, че въ 1893 много отъ свърхсмѣтнитѣ кредити сѫ се се покрили отъ първитѣ рати на голѣмий заемъ трѣбва да направи внимателни нашитѣ депутати, да не гласуватъ вече свърхсмѣтни кредити, безъ да сѫ се убѣдили, че тия кредити сѫ отъ жизненна необходимость за страната и че за тѣхното исплащане нѣма да се посѣгне къмъ произведението, къмъ „добивката“

на заеми, които сж били сключени за съвършенно други цѣли.

Това черпение отъ заеми за да се запушватъ дупкитѣ, отворени отъ свърхсмѣтнитѣ кредити, е втората злина, срѣщу която трѣбва да се вземжтъ во-врѣме най-енергични мѣрки. Чл. 7 отъ контракта съ Länderbank, който е минжлъ прѣзъ Народното Събрание, та има силата на законъ, гласи тъй: „Добивката отъ настоящий „заемъ отъ 142,780,000 лева е назначена исключително „за построението и туряниѣто въ експлоатация на же„лѣзницата Каспичанъ—Шуменъ—Търново—Севлиево— „Ловечь—Плѣвенъ—София—Кюстендилъ и на пристани„щата въ Варна и Бургасъ и не може подъ никакъвъ „прѣдлогъ да се отвлече отъ това си специално назна„чение“.

При всичката изричность на тоя членъ отъ единъ законъ, отъ суммата 32,050,000 лева номинални, които сме взели срѣщу казаний заемъ, ние сме употрѣбили само около 4 и 5 милиона за напрата на линията София—Перникъ. Часть отъ остатъка може да се намира въ държавнитѣ ковчежничества, нъ за никого не е тайна, че голѣма часть е била употрѣбена за други платки и, слѣдователно, отвлѣчена отъ своето специално назначение.

Отвличанието на заеми отъ специалното имъ назначение е била плъзгавата урва, по която Гърция се е пръзулнжла и сгромолясала въ незавидната финансова яма, въ която се намира днесь*). Опасностьта на тая прѣдателска урва е, че никой не я види, додѣто държавата, която се плъзга по нея, плаща редовно лихвитѣ на своитѣ дългове. До когато Гърция исправно осрѣбряваше купонитѣ на заемитѣ си, тя се считаше за добра

*) Les Finances Helléniques, отъ D. Georgiadès, въ Messager d' Athenes, 20 ян. 1894.

доходни даждия, като иджара и серчима; 4) справедливото расхвърление на абонамента, споредъ качеството на лозата, и на патента, споредъ данъкоспособностьта на лицата и 5) увеличението ония косвенни данъци, които не тежѫтъ върху массата на населението.

„Като обявявамъ засѣданията на коммиссията за октрити, продължи по-нататъкъ министрътъ, азъ правя възвание на Ваший просвѣтенъ патриотизмъ и Ви моля да помогнете за справедливото расхвърляние на нашитѣ данъци, за облегчението на нашата земледѣлческа масса. Нека не забравяме, че безъ подобно облегчение една голѣма опасность заплашва главний поминъкъ на нашето население, а може би и бѫдѫщето на самата ни страна“.

Слѣдъ това коммиссията се повърнѫ къмъ разисквания въпроса, повдигнатъ отъ г. министра и състоящъ въ това, пѣма ли нѣкаква възможность да се бутне нашата данъчна система въ основанието ѝ. Слѣдъ нѣколко размѣнени расѫждения по тъзи тема, — расѫждения, които съ още по̀-голѣма ясность доказаха абсолютната неуловиномость па доходнитѣ признаци въ нашето общество, което до вчера трѣбваше да крие своитѣ срѣдства и своитѣ промишленни способности — рѣши да се откаже отъ стремлението къмъ една коренна реформа, и да се прѣдаде за сега на едно възможно подобрение ония видове отъ сѫществующитѣ данъци, които най-повече се нуждаятъ отъ това.

Прочее, макаръ това рѣшение и да се прие, коммиссията рѣши винаги да се ползова отъ добринитѣ на подоходнитѣ налози щомъ понататъшнитѣ разисквания обнаружатъ каква годѣ възможность.

Рѣчь при Отваряние Засѣданията на Коммиссията за подобрение положението на Селското население *).

Отъ в. „Миръ", № 89, 25 Апр. 1895.

Господа,

Задачата на коммиссията, засѣданията на която отварямъ днесь, е опрѣдѣлена отъ приказа. Както се вижда отъ него, въ нейний съставъ влизатъ не толкова хора специалисти по земедѣлието, колкото лица вѣщи по економическото положение на селската маса, по науката на правото. Причината на това е явна: почти всичкитѣ въпроси, съ които имате да се занимавате, сж економически или юридически. Който познава нашето селско население, той знае, че четире сж главнитѣ врагове на неговото благосъстояние:

Първий врагъ е незнанието. Нъ съ тоя врагъ ние оставаме да се расправя нашето Минестерство на Народ. Просвѣщение, наший Земледѣлчески Съвѣтъ, нашитѣ земледѣлчески училища и надзиратели, чиято мисия е да избавятъ, чрѣзъ земледѣлческото образование и живий примѣръ, нашитѣ селяни отъ невѣжеството и рутината.

Вторий врагъ сж стихийнитѣ нещастия. Кой не знае, че и най-събуденій и добрий нашъ селянинъ е изложенъ да загуби, единъ прѣкрасенъ день, не по своя вина, ако

*) Въ тая Коммиссия земвахж участие, подъ мое прѣдсѣдателство, г. г. М. Теневъ, А Каблешковъ, Георги Груевъ, Ст. Караджовъ, К. Серафимовъ, Хр. Фетваджиевъ, А. Манушевъ, Ив. Тюлевъ, Георги Консуловъ и Боне Х. Петровъ.

не всичко, то повечето отъ състоянието си, вслѣдствие на огънь, градъ или смърть на добитъка? Стоката на гражданана е изложена на една само опасность, огъня, оная на селянина — на три.

Третий врагъ сѫ нуждитѣ, слабоститѣ и непрѣдвидливостьта, присѫщи на человѣческата природа, била тя селска или градска. На тия нужди и пороци първи жертви падатъ селянитѣ, вслѣдствие на незнаянието имъ, вслѣдствие на стихийнитѣ нещастия, вслѣдствие на невеселата имъ домашна обстановка и на по-голѣмитѣ трудове, съпряжени съ тѣхнитѣ занятия. И ние виждаме кръчмаре и лихваре въсползувани отъ тия обстоятелства да се впущатъ върху тѣхъ, като орли върху трупъ, и да довършватъ това, което огънь, градъ и моръ не сѫ могли да съсипятъ. Слѣдъ тѣхъ вървятъ адвокати и сѫдебни пристави. И ние рискуваме да видимъ единъ день много наши селяни останѫли безъ земя, ако не вземемъ у врѣме мѣрки за запазванието тая земя, това главно орѫдие за тѣхний поминъкъ.

Четвъртий врагъ е нѣмотията, отсѫтствието на капитали, за да могѫтъ да се купятъ усъвършенствувани машини, сѣмена и пр., да се създадѫтъ заводи, като масларници и други подобни — тия мощни орѫжия въ днешната всесвѣтовна борба за животъ. Каквито голѣми надежди и да възлагаме на земледѣлческитѣ касси, тѣ не ще могѫтъ да доставятъ на нашия селянинъ, дребенъ землевладѣлецъ, какъвто е той, достатъчно пари за да си купи една машина вършачка или прибори за правение хубато масло или сирене. Тукъ се искатъ по-значителни срѣдства, по усрѣдоточени условия, които у насъ могѫтъ да се добиятъ само чрѣзъ сдружаванието.

Вашата благородна миссия, господа, е да посочите на правителството най-необходимитѣ законодателни или административни реформи, най-цѣлесъобразнитѣ орѫжия въ борбата противъ послѣднитѣ три неприятели на на-

шитѣ селяне-собственници. Моята роль е много по-скромна. Тя е да въвѣри тая благородна миссия на лица просвѣтени като васъ, въодушевени като васъ отъ най-съзнателната любовь къмъ тия наши селяне, които въ борбата съ всякидневнитѣ си врагове показватъ сѫщитѣ чудеса отъ геройство, каквито показахѫ и въ Сливница въ бойтъ срѣщу тогавашний ни народенъ врагъ.

Като оставимъ на страна невѣжеството, първий отъ тия всякидневни неприятели на селянина, както рекохъ вече, сѫ стихийнитѣ нещастия. Противъ тоя врагъ въ образованитѣ страни отколѣ се употрѣбява едно прѣкрасно срѣдство — застраховката. Вамъ прѣдстои да обсѫдите, като по кой начинъ да се употрѣби това срѣдство у насъ, дали ди бѫде задължително или факултативно, за кои задължително и за кои не, и дали отъ държавата, дали по началата на взаимностьта, или най-послѣ при посрѣдството на акционерни дружества. Първий български землед. — промишлений съборъ при изложеиието въ Пловдивъ (1892), тоя добъръ сѣячъ на добри сѣмена, нѣкои отъ които, съ радость го констатирамъ, поникнѫхѫ и растѫгъ вече, бѣше прѣпорѫчилъ, между своитѣ 92 постановления, и слѣдующето (68):

„Да се помоли почитаемото ни правителство да въведе застрахуванието на полскитѣ произведения и добитъка на ония земледѣлци, които го пожелаятъ, било като устрои взаимното застрахование, чрѣзъ Окрѫжнитѣ Постоянни Комисии, било като прѣдложи на дѣйствующитѣ въ България застрахователни дружества да приемѫтъ за напрѣдъ това застрахование.“

Трѣбва да признаемъ, че застраховката чрѣзъ акционернитѣ дружества костува скѫпо. Азъ не получихъ още свѣденията, които поискахъ отъ г. Теодорова, директора на нашето дружество „България“, нъ ако вземемъ премиитѣ по застраховката срѣщу градобитвина въ нѣкои други държави, ние намираме, че въ Ромѫния дру-

жествата зиматъ между 4 и 5%, въ Италия между 5 и 6%, въ Германия между ½ и 2%. — Често такива дружества обаче иматъ голѣми загуби на края на лѣтото. Въ Бавария държавата е дала 1.250.000 лева като основенъ фондъ, а всяка година дава по 50.000 лева помощь за застраховката противъ градобитнината. По тая застраховка ще намѣрите интересни свѣдения въ една статия въ послѣдний брой на *Страховий Сборникъ*, а по застраховката на добитъка, толкозъ нуждна и у насъ, особно за работний добитъкъ, — въ Швейцарскитѣ инструкции и въ Райфейзеновтиѣ образцови устави по селскитѣ дружества, които турямъ на ваше расположение, както и другитѣ съчинения въобще по тия въпроси, които се намиратъ въ това министерство.

Срѣщу злинитѣ, материални и нравственни, происходящи отъ множеството и алчностьта на кръчмаритѣ и жъдностьта на тѣхнитѣ клиенти — ще има да разгледате доста срѣдства. Първото отъ тия срѣдства е ограничението на кръчмитѣ. То е дало добри резултати въ страни като Швеция и Норвегия, гдѣто общинитѣ изваждатъ на търгъ правото на кръчмувание и дѣто тъй наречената Готембургска система е намалила въ 20 години вжтрѣ кръчмитѣ въ Готембургъ отъ 61 на 19; като Холандия, дѣто не се дозволява освѣнъ една кръчма на 250 д. жители; и най-послѣ като Россия, дѣто отъ 1-й Януарий 1895 г. се е въвелъ държавенъ монополъ на спиртнитѣ пития въ 4 исгочни губернии, добритѣ плодове на който ще прочетете въ прѣдпослѣдний (12 й) брой на *Вѣстникъ Финансовъ, Промѣшленности и Торговли.* Второто срѣдство е ограничението на часоветѣ, прѣзъ които кръчмитѣ сж отворени, и запрѣщението да продаватъ на малолѣтни и пияни. Третето, по-тежкото облагание на кръчмаритѣ. А четвъртото, което може да ви се види за до нѣйдѣ парадокласно, да се направятъ креанситѣ, вересиитѣ на кръчмаритѣ, когато тѣ произ-

лизатъ отъ продань на спиртливи пития, несъбираеми прѣдъ сѫдилищата, както сѫ несъбираеми и креанситѣ отъ картоиграние. Като се земе прѣдъ видъ, че кръчмаритѣ даватъ и надписватъ често на нетрезвенни хора, които не знаятъ какво вършѫтъ, а пъкъ играчитѣ, които губятъ, губятъ съзнателно, може смѣло да се попита, защо играчитѣ да не сѫ длъжни да плащатъ, а жертвитѣ на кръчмитѣ да сѫ длъжни? Споредъ маджарский законъ отъ 27 Апр. 1883, тѫжбитѣ по плащание дългове за спиртливи пития подлежѫтъ на особни ограничения; сѫдътъ може да освободи длъжника отъ една часть отъ дълга, и сумата на такива искове не трѣбва да надминава извѣстенъ максимумъ, 8 фиоринта или 16 лева.

Колкото за лихваритѣ, освѣнъ увеличението на капиталитѣ на нашитѣ земледѣлчески касси, за което има вече законъ и чрѣзъ което лихварскитѣ услуги ще ставатъ постепенно излишни, едно мощно срѣдство противъ тѣхната експлоатация ни прѣдставляватъ новитѣ законодателства на Австрия, Маджарско, Швейцария, Германия и особно англо-индийский законъ отъ 1879 г., интересни свѣдѣния върху които законодателства ще намѣрите, помежду друго, и въ реферата на г. Л. З. Слонимский, *Охрана крестянскаго землевладѣнія*, четенъ прѣдъ юридическото общество при С.-Петербургский университетъ. Па най-послѣ може да се обсѫди и сѣверо-американската система на Homestead и Exemption laws, чрѣзъ която ще се избавятъ нашитѣ селяне отъ разорителнитѣ сѫдебни екзекуции. Най-новий авторъ по тая система, T. L. Vacher, съ ентусиазмъ говори за нея. Г. К. П. Побѣдоносцевъ я е прѣпорѫчилъ за Русия. Самъ г. Слонимскій, при всичкитѣ резерви, които прави, дава мнѣние, че тя може да послужи за основа на дълговото законодателство въ Русия. Въ Италия е станѫло вече едно упѫтвание къмъ нея. Въ настоящата сесия на фран-

цузката камара имало прѣдставени три законопроекта, послѣдний отъ г. Léveillé, за въвождането и въ Франция на единъ homestead law. Споредъ чл. 5 отъ тоя законопроектъ, всякой семейнъ имотъ, „туренъ подъ за„щитата на тоя институтъ, става неотчуждаемъ. Никой „заемодавецъ не може да наложи запоръ на него или да го „продаде, освѣнъ оня, който го е продалъ, или който е съ„дѣйствувалъ на неговото подобрение и освѣнъ държа„вата за данъци и глоби. Притѣжательтъ не може да „се откаже отъ неотчуждаемостьта на семейний имотъ“. Ако тоя притежатель е Българинъ и ние гласуваме подобенъ законъ, каквито дългове и да прави той прѣдъ кръчмари и лихвари, тия послѣднитѣ не ще могжтъ да му продаджтъ земята. Нъ щомъ имотитѣ му станжтъ неотчуждаеми, неговий кредитъ съвършенно изчезва, може да забѣлѣжи нѣкой. Отъ дѣ ще вземе тогава пари? Отъ Бълг. Нар. Банка и отъ земледѣлческитѣ касси, а може би и отъ нѣкои общински и дружественни касси, които, като държавни или обществени учреждения, могжтъ да се приравнятъ съ държавата и да иматъ привилегията да продаватъ неотчуждаемитѣ имоти. Разбира се, че подобна мѣрка, особно ако е тя задължителна за всички селяне, а не само факултативна, както е въ С.-Америка, може да се вземе когато всинца се убѣдимъ, че Бълг. Народна Банка и Земледѣлческитѣ и други касси ще иматъ достатъчно пари за да удовлетворяватъ нуждитѣ на селското население. Па и селянитѣ не трѣбва да зиматъ повече, отъ колкото имъ сж нуждни. Кредитътъ е едно двуостро оржжие, което често служи, нъ често и наранява неопитната ржка, която го употрѣбява. Длъжность на държавата е да улеснява кредитътъ за необходимитѣ нужди, нъ да не насърдчава расточителностьта. Мжчнотията ще бжде да се узнае съ какви капитали нашитѣ Земледѣчески и други касси ще могжтъ да удовлетворяватъ всичкитѣ нужди на нашитѣ селяни. Отъ добититѣ вече свѣ-

дения по задължеността на селското ни население излиза, че то по настоящемъ дължи по-вече на частни лица, отъ колкото на Бълг. Нар. Банка и на Земл. Касси. Такива свѣдения ни се доставихѫ до сега само отъ 5 околии по за три села отъ всяка — бѣдно, срѣдне и по-заможно село,—и ето главнитѣ данни за тия 15 села.

Околия и село	Кѫщи	Жители	ДЪЛГЪ на частни лица	ДЪЛГЪ на Б. Н. Б. и Землед. Каси	ДЪЛГЪ Всичко	Недвиж. имоти Стойнос. въ лева
Софийска околия:						
с. Мраморъ. . . .	96	767	27486	13079	40565	108620
„ Илиянци. . . .	43	323	28615	26636	55251	46260
„ Петричь	152	1064	5000	5940	10940	88000
	291	2154	61101	45655	106756	244880
Карнобат. окол.:						
с. Герделий. . . .	99	674	68715	31757	100472	90209
„ Комарево . . .	87	685	40563	12227	52790	97556
„ Белвсъ.	68	441	23205	7877	31082	35392
	254	1800	132483	51861	184344	223157
Провад. околия:						
3 села: Пестедикъ, Ясѫ-Тепе и Повичъ	430	2983	81934	73551	155485	358267
Тетевенска окол.:						
с. Батержци . . .	334	1874	8302	11030	19332	92365
„ Левенъ	272	1544	33245	2490	35735	40860
„ Галатъ	116	419	3771	5085	8856	51846
	722	3837	45358	18605	63923	185071
Павликен. окол.:						
с. Градище	201	1114	66397	30653	97050	188437
„ Павликени . . .	165	1100	4600	33723	38323	228544
„ Бутово.	143	986	11090	2260	13350	69166
	509	3200	82087	66636	148623	486147
Всичко .	2206	13974	402923	256308	659231	1497522

Отъ горнитѣ слѣдва, че на една кжща се пада дългъ по 182 лева къмъ частни лица. Ако всичкитѣ селски кжщи въ България дължжтъ по толкозъ, то цѣлий дългъ на селското ни население къмъ частни лихвари ще бжде 91.000.000 лева. Още е рано обаче за една дори приблизителна смѣтка. Трѣбва да чакаме свѣденията и отъ другитѣ 80 околии, за да си съставимъ едно що-годѣ понятие. Въ всякой случай значителнитѣ суми, длъжими отъ селенитѣ на частни лица, ни налагатъ длъжностьта да бждемъ рѣшителни наистина, нъ и острожни въ мѣркитѣ, които ще приемемъ. Тия мѣрки могжтъ да подигнжтъ едно принципално възражение. Било по въпроса на задължителната застраховка, било по оня на кръчмитѣ, било най-послѣ по оня за запазването на селското землевладѣние, може да ни попита нѣкой: Дѣ остава личната свобода? Малолѣтни или малоумни ли сж нашитѣ селяни, та ги туряте подъ опека, да сж длъжни да се застраховатъ, щжтъ не щжтъ, да не могжтъ да пиятъ на вересия или да се задлъжняватъ комуто и когато искатъ? Господа, ако мислите, че мѣркитѣ земени отъ много по-образовани народи сж стѣснителни за нашитѣ селяни, не ги прѣпоржчвайте. Не заборавяйте само, моля, едно: че наший селянинъ почти всякога е жененъ и че споредъ юридическитѣ му понятия — поне въ Западна България, дѣто азъ съмъ изслѣдвалъ задругата — имотътъ му не принадлѣжи само нему, а на цѣлото му семейство, което впрочемъ му е помогнжло да го спечели и обработва. Той е единъ видъ *фидеикомисаръ* на жена си и дѣцата си и вѣрвайте, че хиляди невинни уста ще Ви благославятъ, ако Вие успѣете да направите нѣщо за тѣхното обезпечение.

За земледѣлческитѣ дружества малко има да кажж. За тѣхъ у насъ се е писало и говорило твърдѣ много, чрѣзъ тѣхъ другалѣ сж се направили чудеса. Въ Франция, оня видъ отъ тия дружества, които се наричатъ

земледѣлчески синдикати и се дължатъ на французский законъ отъ 21 Марта 1884 г., са дали силенъ потикъ на отечествтнното си земледѣлие. Отъ 5 въ 1884, тѣ са станали 1093 въ 1894 г. Дания, страна много помалка отъ нашата, благодарение на своитѣ селски дружественни масларници, е изнесла въ 1893 г. само масло за 85 милиона лева, съ 15 милиона повече отъ цѣлий износъ въ България. Въ своето 87-мо постановление, нашиий Земледѣлческо-Промишлений Съборъ е казалъ слѣдующето:

„Нашето първобитно земледѣлие и нашитѣ западнали занаяти могатъ да намѣрятъ силна опора за повдигание въ сдружаванието. Тамъ дѣто единичний трудъ е безпомощенъ да достави повече капитали, по-усъвършенствувани машини и други срѣдства за произвождание, сдружаванието ще може да намѣри тия необходими за напрѣдъка фактори. За това съборътъ горѣщо прѣпоръчва съставянието на земледѣлчески и промишленни производителни дружества“.

Съборътъ е искалъ да прѣпоръчи и дружествата за обще ползуване отъ скапи усъвършенствувани земледѣлчески машини. Кой не знае, колко трудъ и врѣме и пари спестяватъ жътваркитѣ и вършачкитѣ? А много малко частни селяни има у насъ, които да могатъ да си доставятъ сами тия машини. Споредъ свѣденията на земледѣлческото ни отдѣление, въ България имало вече въ началото на 1894 г. 18510 усъвършенствувани плугове, 6848 вѣялки и сортировки, 1303 желѣзни грабли, 968 машини за ронкание кукурузъ, нъ само 123 жътварки, 50 косачки, 45 сѣялки, 19 сѣносъбирачки и 17 вършачки, отъ които само 6 парни. Купуванието па послѣднитѣ е естественно мачно за дребнитѣ ни земледѣлци, а пъкъ едри почти нѣмаме. Сдружатъ ли се обаче, за тѣхъ ще бъде лесно, както е било лесно и за тѣхнитѣ съземледѣлци въ по-напрѣднали страни. Въ

единъ отчетъ за подобни нѣмски дружества азъ четж слѣдующето:

„Цѣльта имъ е не само да се удовлетвори нужда„та отъ споразумѣние, прѣдставление и защита на зем„ледѣлческитѣ интереси, нъ и да се постигнжтъ прак„тически цѣли: загражданието на рѣки, прѣсушванието „на блата, ирригацията, купуванието изъ цѣло на ма„шини, сѣмена и торове, купуваннето за цѣло друже„ство жътварки, вършачки и пр., основанието на друже„ствени масларници, сиренарници, спирто-и пивоварници „и други заводи, продаване направо на консоматоритѣ „земледѣлческитѣ произведения, учреждението на взаимни „кредити или застрахователни заведения противъ огъня, „града или смъртностьта на добитъка“.

Послѣднитѣ думи оправдаватъ моето рѣшение, да свържж въпроса на земледѣлческитѣ дружества съ ония на застраховката и лихварството. Твърдѣ вѣроятно е обаче тритѣ тия пункта да не исчерпватъ цѣлий въпросъ по благосъстоянието на нашата селска маса. Вие сте волни да разгледате и други нѣкои въпроси, ако благоразсждите. Защо, напримѣръ, да нѣмаме и Земледѣлчески камари, както ще имаме търговски, земледѣлчески камари, които да прѣдставливатъ интереситѣ на нашитѣ земледѣлци, на почти цѣлий народъ? Казвамъ на цѣлий народъ, защото и ония отъ насъ Българитѣ, които не сж селяни, сж свързани съ тѣсни сроднически или економически свързки съ нашето селско население. Та ще принесете незабравими услуги на цѣлото отечество, Господа, ако Вие се посветите всецѣло на Вашата задача и я испълните съ оная просвѣтена грижа и горѣща любовь къмъ слабитѣ ни сънародници, които Негово Царско Височество и цѣлий народъ очакватъ на Васъ.

Законопроектъ

За Семейнитѣ Недвижими Имоти.

Чл. 1. По силата на настоящий законъ считатъ се за семейнъ имотъ слѣдующитѣ недвижими имоти:

1) Кѫщата, или дѣлътъ отъ нея, на всякой стопанинъ, българский подданникъ, въ която живѣе той съ семейството си, съ стойность до 2000 лева за въ градоветѣ София, Пловдивъ, Руссе и Варна, до 1200 лева за въ другитѣ градове, и до 600 лева за въ селата.

2) Кѫщата на всякой стопанинъ земледѣлецъ българский подданникъ, въ която той живѣе заедно съ прилѣжащитѣ ѝ земледѣлчески сгради съ стойность до опрѣдѣлений въ пунктъ 1-й размѣръ, и освѣнъ кѫщата и нивитѣ му съ пространство до четире хектара заедно съ петь декара ливади, или вмѣсто ниви и ливади само деветь декара лозя или деветь декара гюлове. Ако ли стопанинътъ нѣма еднородни имоти съ казанитѣ пространства, въ такъвъ случай, освѣнъ нивитѣ и ливадитѣ, въ семейний имотъ влизатъ и толкова лозя или гюлове, колкото трѣбва за допълнение на 45 декара, като се счита единъ декаръ лозе или гюлъ за петь декара нива.

Забѣлѣжка 1. Думата семейство по пунктъ 1) ся разбира въ широка смисъль, нъ исключава незаконно съжитие.

Забѣлѣжка. 2. Земледѣлецъ стопанинъ се счита онзи, който искарва прѣхраната си исцѣло или главно отъ земледѣлие.

Чл. 2 Недвижимитѣ имоти, отъ които е състоялъ нѣкой семейнъ имотъ, прѣстаятъ да се считатъ за такива, ако прѣстанѫтъ окончателно да служатъ на прѣдназначението си събразно съ чл. 1.

Напротивъ, недвижимъ имотъ, който по-напрѣдъ не е билъ семейнъ имотъ, става такъвъ, щомъ подпадне подъ условията прѣдвидени въ чл. 1, нъ собственникътъ на такъвъ имотъ ще се ползува отъ прѣимуществата по тоя законъ само колкото се относи до послѣдующи дългове.

Забѣлѣжка. Врѣменно, по оправдателни причини, прѣкъсвание на прѣбиванието въ семейнъ имотъ или на обработванието му отъ собственника не бърка да се счита семейнъ.

Чл. 3. Недвижими имоти, които по закона се считатъ семейнъ имотъ, не могжтъ да се описватъ и продаватъ за дългъ, било исцѣло, било на части, освѣнъ ако взиманието на кредитора е уздравено съ ипотека върху тѣхъ.

Чл. 4. Всякой стопанинъ, който има право на семейнъ имотъ, може да обяви чрѣзъ заявление до мѣстното общинско управление, кои имоти съставляватъ семейний му имотъ въ границитѣ показани въ чл. 1.

Обявенитѣ семейни имоти трѣбва да се вписватъ въ особенъ регистръ, какъвъто за тая цѣль е длъжно да държи всяко общинско управление.

Никакви гербови и други мита или канцелярски берии не се взиматъ за заявленията, съ които се обявяватъ семейни имоти, и за вписванието имъ въ общинскитѣ регистри. — Тия регистри трѣбва да се държжтъ всякога на расположение на лицата, които би поискали да направятъ нѣкоя справка въ тѣхъ.

Чл. 5. Когато нѣкой длъжникъ има недвижими имоти повече отъ онія, които по чл. 1-ий се считатъ неговъ семейнъ имотъ, взискательтъ кредиторъ може да обърне взисканието си върху повечето имоти. Въ такъвъ случай, ако взисканието ся обръща върху непокрити недвижими имоти, взискательтъ е длъженъ да приложи на заявлението си до сждебний приставъ удостовѣрение отъ надлѣжното общинско управление: 1) какви недвижими имоти има длъжникътъ въ владѣнието си споредъ емлячната данъчна книга съ означение по редъ вида, про-

странството и емлячното оцѣнение на всякой имотъ; и 2) обявилъ ли е длъжникътъ имотитѣ, които съставляватъ семейний му имотъ, и кои сж тѣ, ако ги е обявилъ.

Ако длъжникътъ, който има право на семейнъ имотъ е обявилъ имотитѣ, които съставляватъ семейний му имотъ, тия имоти се освобождаватъ отъ описъ. Въ противенъ случай, на длъжника, и безъ искание отъ негова страна, се оставятъ за семейнъ имотъ или четири хектара ниви заедно съ петь декара ливади, или само деветъ декара лозя, или деветь декара гюлове срѣдно качество. А когато длъжникътъ има разнородни имоти съ пространства по-малки отъ казанитѣ, въ такъвъ случай оставятъ му се за семейнъ имотъ нивитѣ и ливадитѣ, а освѣнъ тѣхъ толкова лозя или гюлове, колкото трѣбва за допълнение на 45 декара, като ся счита единъ декаръ лозе или гюлъ за (5) петь декара нива.

Въ врѣме на описа длъжникътъ, който не е обявилъ семейний си имотъ, има право да покаже какви непокрити недвижими имоти да му се оставятъ за семейнъ имотъ.

Чл. 6. Ако кжщата или дѣлътъ отъ нея, въ която живѣе длъжникътъ съ семейството си, има респективно стойность повече отъ показаната въ чл. 1-ий п. 1), тя може да се продаде за дългъ, нъ взискательтъ е длъженъ да купи за длъжникътъ друга кжща съ стойность отъ 1600 до 2000 л. за въ градоветѣ София, Пловдивъ, Руссе и Варна, — отъ 500 до 1200 л. за въ другитѣ градове и отъ 300 до 600 лева за въ селата, споредъ нуждата на семейството, като ся заплати стойностьта ѝ отъ цѣната на продадената кжща.

До купуванието на друга кжща длъжникътъ не бива да се изважда изъ продадената кжща и цѣната на тая послѣдната не бива да се прѣдава на взискателя.

Чл. 7. Не се допуща лично задържание за ис-

пълнение рѣшение противъ земледѣлецъ, който има право на семейнъ имотъ.

Чл. 8. Распорежданията на чл. 3-ий губятъ силата си и не ся прилагатъ, когато домътъ на длъжника происхожда отъ осѫждание на обезщетение за подпалване, за убийство, за осакатявание, имѣюще за послѣдствие неспособность за работение, за кражба и злоупотрѣбление на обществени пари.

Чл. 9. Никой собственникъ, ако е жененъ, не може да ипотекира или да продава недвижими имоти, които по закона ся считатъ за неговъ семейнъ имотъ, прѣди да даѫтъ съгласието си съпругата му и ония отъ пълнолѣтнитѣ му синове, които работятъ задружно съ него; а ако съпругата му е умрѣла и собственникътъ има непълнолѣтни чада, въ такъвъ случай той е длъженъ да поиска и разрѣшение отъ надлѣжний мировий сѫдия, като покаже въ прошението си причината, която го заставлява да ипотекира или да продава семейний имотъ или часть отъ него.

Чл. 10. Продань и ипотека на семейнъ имотъ противъ распорежданията на чл. чл. 3, 5, 6 и 9 е недѣйствителна.

Чл. 11. Ипотека на семейнъ имотъ не се допуща за по̀-малко отъ седемъ години, нъ длъжникътъ има право да исплати ипотечний си дългъ и по̀-рано отъ опрѣдѣленитѣ срокове.

Чл. 12. Семейний имотъ слѣдъ смъртьта на собственика му, прѣминува върху неговитѣ наслѣдници, безъ да отговаря за личнитѣ дългове на наслѣдодателя, ако тоя имотъ слѣдва да служи на прѣдназначението си съобразно съ чл. 1.

Чл. 13. Наслѣдницитѣ отъ женский полъ на стопанинъ земледѣлецъ се исключаватъ отъ правото за наслѣдство върху семейний имотъ, ако стопанинътъ има наслѣдници отъ мѫжский полъ въ нисходяща линия, нъ

наслѣдницитѣ отъ женский полъ иматъ право, да живѣятъ въ семейната кѫща до омѫжванието си, а вдовицата съпруга до смъртьта си.

Наслѣдницитѣ могѫтъ, обаче, да се съгласяватъ да остане семейний имотъ само върху едного отъ тѣхъ.

Чл. 14. Въ случай на смъртъ на собственника, ако има непълнолѣтни наслѣдници, семейний имотъ не може да се дѣли или да се подлага на продажба чрѣзъ търгъ (лицитация), а трѣбва да остане нераздѣленъ до пълнолѣтието на най-младий наслѣдникъ и до смъртьта на прѣживѣлий съпругъ.

Чл. 15. Ако слѣдъ дѣлбата на семейнъ имотъ нѣкой отъ наслѣдницитѣ продаде своя дѣлъ, сънаслѣдницитѣ, или само нѣкои отъ тѣхъ, иматъ право на прѣдпочитание въ срока опрѣдѣленъ отъ гражданский законъ за упражнение правото на прѣдпочитание по съпритѣжание.

Прѣходни Распореждания.

Чл. 16. Распорѣжданията на чл. 3-ий не се прилагатъ на взимания, прѣдшествующи на настоящий законъ, които иматъ завѣрена дата или на които записитѣ се зарегистрираръ у нотариуситѣ за освидѣтелствувание врѣмето въ разстояние на три мѣсеца отъ влизанието въ сила на настоящий законъ. Обаче, по дѣла за подобни взимания, както при рѣшаванието на дѣлото, така и отпослѣ при испълнението на рѣшението, сѫдилищата могѫтъ, по молба на длъжника, да постановяватъ да се отсрочва до три години проданьта на недвижимъ имотъ, който по тоя законъ се счита семейнъ, като опрѣдѣляватъ срокове за исплащанието на длъжимата сумма.

За ипотекарни взимания, прѣдшествующи на настоящий законъ, сѫдилищата сѫщо могѫтъ да опрѣдѣлявать

да се исплати дългътъ съ лихвата въ разстояние на три години, ако стойностьта на ипотекираний имотъ е достатъчна за да обезпечи исплащанието на капитала заедно съ лихвата.

По лихоимски дѣла се прилагатъ особеннитѣ распореждания на закона върху лихоимството относително до исплащанието на дълговетѣ.

Забѣлѣжка. Записитѣ на Българската Народна Банка и на Земледѣлческитѣ Касси за заеми, направени отъ тѣхъ на длъжницитѣ, се считатъ да иматъ завѣрени дати.

Мотиви на Законопроекта за Семейнитѣ Недвижими Имоти.

Идеята и принципитѣ на настоящий законопроектъ сѫ взети отъ американский (на съединенитѣ щати) „Homestead exemption". Точното значение на тия думи неможе да се опрѣдѣли, нъ изобщо институтътъ на homestead'а подразбира: съвокупностьта на ония законоположения, които при извѣстни условия, освобождаватъ отъ принудителна продань за дългъ тия недвижими имоти, които служатъ за жилище и необходимо нужното прѣпитание на едно семейство, прѣимущественно земледѣлческо.

Тоя институтъ е введенъ най-напрѣдъ (1839 година) въ кантонътъ Texas и въ настоящето врѣме е распространенъ почти въ всичкитѣ 44 кантони на Съединени Щати. Това обстоятелство служи за едно ясно и необоримо доказателство за полезностьта на тоя режимъ. Законитѣ на homestead'а сѫ единъ примѣръ отъ експерименталната политика. Тѣхното ввеждание и распространяване отъ единъ кантонъ въ другъ е ставало постьпенно, слѣдъ като опитътъ нагледно е доказвалъ тѣхната полезность и благотворность. — Послѣднята е така очевидна, щото нѣкои отъ кантонитѣ на Съединенитѣ Щати сѫ намѣрили за нужно да направятъ чрѣзъ своитѣ основни закони — конституциитѣ, — задължително ввеждането у себе си на homestead'а и осигуряването на неговата трайность.

Въ Европа тоя институтъ е намѣрилъ пламенни апостоли и защитници въ всичкитѣ почти учени мѫжие,

дружества и учреждения, които иматъ за цѣль изслѣдването на социалнитѣ въпроси, благоденствието и напрѣдъкътъ на народитѣ, а главно на земледѣлческата масса. — Приложението на homestead'а въ по първитѣ европейски държави, е само въпросъ на врѣмето и то на най-близкото. Особенно слѣдъ като статистиката най-ясно доказа постоянното увеличение числото на принудителнитѣ продажби на недвижимитѣ земледѣлчески и селски имоти, обезземелването чрѣзъ това на дребнитѣ землевладѣлци и земледѣлци, разрушението на семействата имъ и увеличаването количеството на селскийтъ пролетариятъ.

Още нѣма ни една западна европейска държава, която да е вписала въ своитѣ закони началата на homestead'а, нъ има вече, както казахъ по-горѣ, една силна агитация въ полза на тѣхното приемание. Освѣтлени отъ наблюдаването на многобройнитѣ фактове и като знаятъ основанията и резонитѣ, които сж накарали законодателитѣ на Съединенитѣ Щати и на Канада да приематъ тоя институтъ, нѣкои отъ виднитѣ публицисти и политици на Франция, Германия и Австрия сж прѣдставили вече на своитѣ парламенти законопроекти за прилагането и въ тия страни принципитѣ на homestead'а. — Така, въ Германия е прѣдставенъ проектъ (прѣпоржчанъ отъ Имперскийтъ Земледѣлческий Съвѣтъ) на M. K. Schneider — окржженъ сждия въ Касселъ. Въ Франция още въ 1886 г. сж публикувани три проекта по семейнитѣ имоти отъ „Дружеството на Обществената Економия" (La Société d'Economie Sociale). Въ 1893 г. три подобни законопроекта сж били приготвени и прѣдставени въ бюрото и на камарата отъ депутатитѣ — le comte de Mun, l'abbé Lemiré и M. Leveillé. — Така сжщо въ Австрия е билъ нареденъ въ 1892 г. единъ законопроектъ за реформитѣ по Heimstaettenrecht.

Обикновенно въ законодателно отношение ние вър-

вимъ по стжпкитѣ на по-напрѣднжлитѣ европейски държави. Въ настоящий случай, и той е, може би, едничкий, ние можемъ, мисля, да ги прѣдваримъ, защото имаме нужда за ввеждането у насъ наредбитѣ на homestead'a, пакъ и нашитѣ социални условия напълно подхождатъ къмъ тѣхното успѣшно и полезно за страната ни прилагание. Основитѣ на които се крѣпи нашата държава сж земледѣлието и земледѣлческото население. Трѣбва тия основи да се осигуржтъ отъ разрушение и закрѣпятъ. Да се осигуржтъ особенно за такива тѣжки врѣмена, каквито сж настоящи-тѣ, — земледѣлието въ падъкъ и имотитѣ на земиедѣлцитѣ въ ржцѣтѣ и распорежданието на лихваритѣ и лихоимцитѣ.

Срѣдствата за това закрѣпяване азъ намирамъ въ прѣдлагаемий законопроектъ за семейнитѣ имоти. Идеята и принципитѣ му сж тия на американскийтъ homestead, нъ той не е копировка отъ послѣдний. Той е съставенъ по начинъ — да отговаря колкотое възможно повече на нашата социална структура, на нашитѣ битови условия. Главната и пряма цѣль на проекта е, като се освобождава отъ принудителна продань за дългъ извѣстна часть отъ недвижимитѣ имоти, необходими за сжществуванието на едно семейство, да се запази послѣднето, особенно земледѣлческото, отъ разрушение, което може да произлѣзе било отъ чисто социални причини, било отъ непрѣдвидливостьта, глупостьта, или лошото поведение на самий началникъ на семейството.

Тая цѣль единь пжтъ достигнжта, ето ползата и главнитѣ прѣимущества за страната:

а) Запазва се дребната собственность въ ржцѣтѣ на селянетѣ, на самитѣ работници. „Не е ли най-доброто срѣдство, казва Saturnin Vidal, да привържешъ къмъ земята земледѣлецътъ-работникъ, като обезпечишъ отъ насилствено отнимание огнището му и нѣколко декара отъ работната му земя? Тия нѣколко де-

кара той толкова повече съ присърдце, макаръ и съ потъ на челото, ще оплодотворява, колкото повече е осигуренъ, че той прѣзъ цѣлий си животъ ще може да се ползова отъ тѣхъ и че слѣдъ смъртьта си ще може да прѣдаде това ползувание на жена си и дѣцата си".

б) Усилва се здравината и трайностьта на обществото, чрѣзъ осигуряването стабилностьта на съставляющитѣ го елементи — семействата. Съ уничтожението на семейното огнище по-голѣмата часть отъ сирацитѣ, оставени на пжтя и лишени отъ надзоръ и въспитание, биватъ годни само за набора на оная армия, която французитѣ наричатъ l'armée du crime, армия на злодѣянията, — една отъ общественнитѣ язви. Не би ли било по-добрѣ, ако единъ прѣдвидливъ законъ имъ запазѣше огнищата отъ разорение?

в) Намалява се числото на прѣстжпленията. Това е доказано за Съединенитѣ Щати — отечеството на homestead'а, който се смѣта за единъ отъ най-силнитѣ фактори на намаляването прѣстжпностьта въ тия страни. Ако е истина, както казватъ и повтарятъ много пжти, че собственностьта е единъ силенъ агентъ на морализацията, тогава смѣло можемъ да кажемъ, че тя ще бжде хиляди пжти по-силна въ тая си роля, когато е гарантирана отъ всѣкакви външни посѣгателства.

Главнитѣ възражения, които могжть да се направятъ противъ тоя законъ, сж:

1-о) Че съ него се създава привилегия за една часть отъ населението и;

2-о) Че тия распоредби ще убиятъ окончателно кредита на земледѣлцитѣ, който е така нуженъ за напрѣдъка на самото земледѣлие.

I. Отъ думата привилегия нѣма защо да се плашимъ. Въ случайтъ, това не е и привилегия, а едно естественно, едно човѣшко право за сжществувание; нъ даже и да би било това привилегия, тя всé пакъ би

трѣбвало да се приеме, като такава, която принася полза на голѣмото болшинство отъ народа. Било е врѣме, когато кредиторътъ е ималъ право да секвестрира за вземанията си не само имуществата на длъжника, нъ и самийтъ него. Тия права отдавна вече не сѫществуватъ и съ тѣхното уничтожение никой въ настоящето врѣме не мисли, че сѫ се създали кой знае какви привилегии за длъжницитѣ, напротивъ, чудятъ се, какъ е възможно било да се допущатъ подобни безчеловѣчни права въ полза на кредиторътъ. Такъвъ е и настоящий случай и така ще се мисли въ бѫдѫще и за привилегията, която ужъ създаваме съ тоя законопроектъ въ полза на длъжникътъ. Тая привилегия може още по-лесно да се оправдае съ това, че тя почива върху слѣдующата идея: човѣкъ като се ожени и основе едно семейство, сключва къмъ послѣдното извѣстни задължения. Жената и дѣцата му сѫ неговитѣ първи кредитори, кредитори на единъ подслонъ и на най необходимитѣ срѣдства за осигуряване — макаръ чрѣзъ трудъ — на тѣхното бѣдно сѫществувание. Защо да не се смѣта, че бащата на семейството е прѣдплатилъ тоя свой дългъ, който е единъ отъ най-священнитѣ, като по тоя начинъ обезпечва на своитѣ ако не друго, то поне едно жилище и нѣколко оскѫдни срѣдства (въ работна земя) за животъ?

Независимо отъ казаното, тая привилегия нѣма защо да ни стрѣска още и за това, че тя не е новость въ нашето законодателство. Нашитѣ закони сѫ пълни съ подобни привилегии. Виждте за примѣръ чл. чл. 859, 957, 958 и 974 отъ Гражданското Съдопроизводство, чл. 14 отъ закона за бирницитѣ и чл. 46 отъ дѣйствующийтъ сега законопроектъ за пенсиитѣ на чиновницитѣ и учителитѣ.

II. Признавамъ, че кредитътъ е единъ отъ важнитѣ фактори за общий напрѣдъкъ, пакъ и за напрѣдъкътъ на самото земледѣлие. Нъ споредъ мене, той не е така

г. се е билъ увеличилъ само въ по-богатитѣ окржзи, а въ по-назадъ останжлитѣ въ търговско отношение, той не само не се е увеличилъ, нъ още значително се е намалилъ*). Отъ тѣхъ най-послѣ тѣ ще видятъ, какъ сж распрѣдѣлени нашитѣ окладни прѣки даждия между разнитѣ окржзи. За да не кажатъ пакъ нашитѣ противници, че това, което е намалено отъ прѣкитѣ данъци, е притурено на косвеннитѣ, ние за нуждно считаме да напомнимъ приходитѣ отъ непрѣкитѣ даждия прѣзъ 1894 и 1896 г., както тѣ официално се съобщихж на Народното Събрание въ приходний бюджетопроектъ за 1898 г. Ето тия приходи:

1894 г.	лева	22.682.148
1896 г.	„	24.674 761
По-малко въ 1894 г.	„	1.992.613

Ето сега и самитѣ горѣспоменжти таблици, цифритѣ на които мислимъ сж по-краснорѣчиви отъ всякакви думи:

---

*) Не е вѣрно, че облаганието съ данъка върху занятията е станжло несправедливо. За доказателство служи малкото число на постжпилитѣ въ Министерството на Финанситѣ оплаквания отъ нѣкои окржзи и неполучването на никакви тжжби отъ други. Приблизително въ Министерството сж получени до сега:

1. Отъ Софийский окржгъ 50 оплаквания, отъ които 30 отъ града София, въ който има 7000 даноплатци;

2. Отъ Пловдивский окржгъ 60 — отъ които само 20 сж намѣрени основателни;

3. Отъ Варненский 12;

4. Отъ Търновский има около 100, почти всичкитѣ повърнжти на ново разглеждание;

5. Отъ Русенский 128;

„ Хасковский 40;

7. „ Пазарджик. 68;
8. „ Бургазский 12;
9. „ Шуменский 10;
10. „ Разградский 10;

Или всичко отъ цѣла България 440 оплаквания при повече отъ 150.000 обложени. Отъ останжлитѣ 12 окржзи нѣма ни едно оплаквание.

Друго още, което добрѣ доказва, че данъкътъ не е тежко опрѣдѣленъ, е сравнението на сегашнитѣ облози съ минжлопрѣдѣлитѣ. Въ 4 окржга: Видинъ, Ломъ, Ловечь, и Трънъ, съ *единъ само* смѣта и иджарътъ, сж пó-малки сега; въ 9 окржга: прозорци Варна, Кюстендилъ, Плѣвенъ, Сливенъ, Разградъ, Пазарджикъ, Свищовъ и Шуменъ увеличението е незначително: отъ 10 до 25 па 100, когато повече е трѣбвало да се очаква, като се знае, че старитѣ облози сж били опрѣдѣлени прѣзъ 1885 година, че отъ тогава нито сж били ревизирани, и че въ единъ периодъ отъ 10 години само отъ нарастването на населението слѣдва да се добие увеличение, и че съ сегашний законъ се досѣгатъ много нови обекти, които старий законъ не е облагалъ. Въ 6 окржга има едно пó-значително увеличение, нъ пъкъ тия окржзи, въ сравнение съ положението имъ прѣзъ 1885 година, сега сж много прогресирали.

До колко данъкътъ е легкъ се доказва отъ факта, че всичкий му приходъ, отъ нечиновници и безъ иджара, за тая година ще бжде около 1350000 лева, плащани повечето отъ по-заможнитѣ изъ 150-тѣ хиляди даноплатци, които подлѣжатъ на него.

Относително равномѣрното облагание, върху което въ нашитѣ распореждания най-много бѣхме настояли, може да има грѣшки, нъ за тѣхъ трѣбва най-голѣмата отговорность да носятъ прѣдставителитѣ на даноплатцитѣ въ коммисиитѣ. Нъ пъкъ възможно ли е една комисия отъ 4 душь да знае и прѣцѣни положението на всичкитѣ даноплатци? Нъ тия

грѣшки не ще да сѫ толкова голѣми, защото, както споменахъ, полученитѣ оплаквания сѫ малко.

Колкото за оплакванията на слугитѣ, тѣ не сѫ справедливи, защото тѣ и по старий законъ на патента не бѣхѫ освободени отъ данъкъ, па освѣнъ това, много отъ тѣхъ получаватъ, освѣнъ жилище, храна, отопление и освѣтление, по-голѣмъ приходъ отъ единъ бѣденъ земледѣлецъ, подложенъ на поземелний и други данъци. Бѣднитѣ слуги не плащатъ данъкъ.

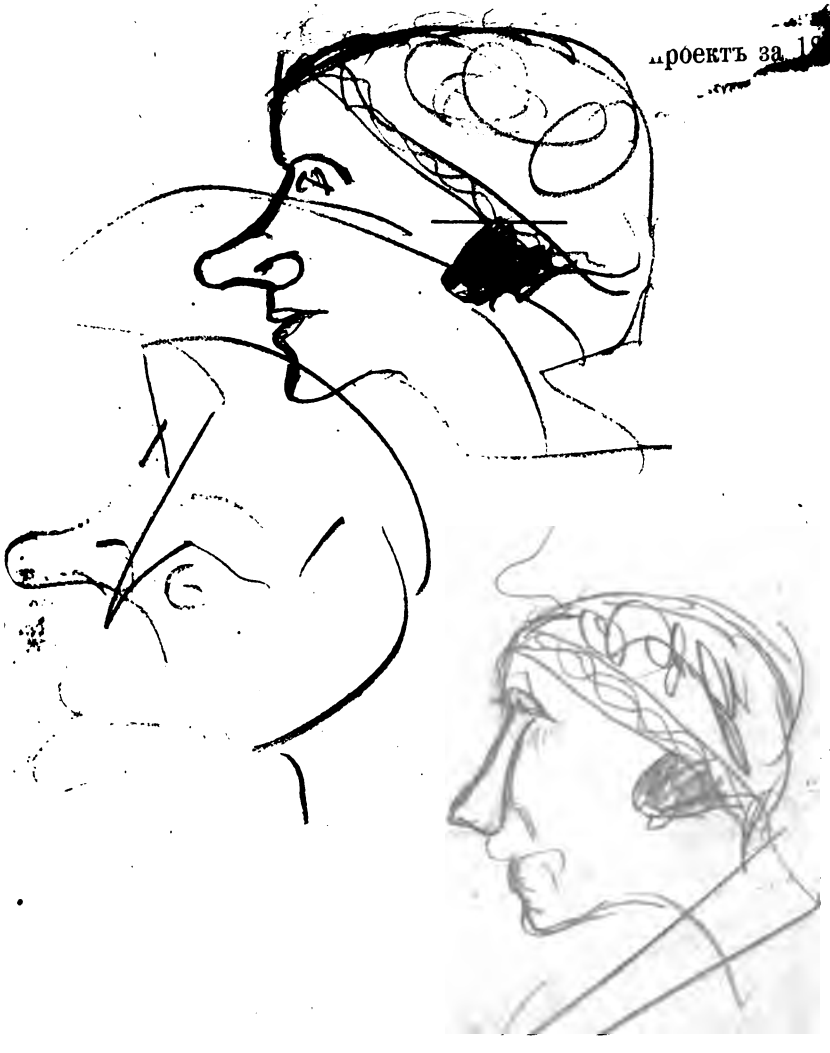

проектъ за 18

ДАНЪЦИТѢ И БЮДЖЕТЪТЪ.

От „Юридический Прѣгледъ", 1 Марта 1898.

Въ наша хубава България, ако вѣрваме послѣднето прѣброяване, направено въ 1893, има 113,968 кѫщи съ *единъ само* прозорецъ. Споредъ сѫщото прѣброяване, 470,154 прозорци на нашитѣ и тъй мрачни жилища, били запушени съ *книга*. Население, което, отъ сиромашия, не вижда хубава България освѣнъ прѣзъ единъ само прозорецъ — което, отъ нѣмотия, употрѣбява книгата, не да се освѣтлява съ нея, а да затулва и тъй оскѫдната Божия свѣтлина — има, струва ми се, право повече отъ всяко друго да иска отъ своитѣ прѣдставители и публицисти отчетъ по двата за него особно жизненни въпроси — въпроситѣ на данъцитѣ и бюджета.

Първъ върху сътрудницитѣ на *Юридически Прѣгледъ*, които заговорихѫ по тия два въпроса, послѣденъ измежду народнитѣ прѣдставители, които и практически се занимахѫ съ тѣхъ, менѣ се налага особна длъжность да дамъ единъ такъвъ отчетъ. И като го давамъ днесь, опрѣнъ, както и прѣди четире години, не на голи думи и фрази, а на оффициални данни и цифри, азъ се надѣя, че всичкитѣ добросъвѣстни читатели, които съ внимание го сравнятъ съ статиитѣ ми отъ 1893 и 1894, ще се съгласятъ, че азъ никога не съмъ си позволилъ да се подиграя съ читающата публика, съ нейното довѣрие къмъ сътрудницитѣ на това хубаво и полезно списание, както нѣкои поискахѫ да ме обвинятъ.

Нека ми бѫде позволено най-напрѣдъ да напомня, какво азъ писахъ прѣди четире години. Въ първата си

статия по данъчний ни товарь (*Юридический Прѣгледъ*, 1-й септемврия 1893) азъ изказвахъ надѣжда, че новоучреденитѣ двѣ Министерства (на Общитѣ Сгради и на Търговията) нѣмаше „да наложжтъ нови жертви на българскитѣ данъкоплатци,“ прѣсмѣтвахъ данъчний товарь, състоящъ отъ държавни данъци, окржжни и общински връхнини и свършвахъ съ заключението, че разноскитѣ за двѣтѣ нови Миннстерства трѣбваше „безъ друго да се покриятъ съ икономия по другитѣ министерства,“ за да се не увеличава вече данъчний товарь.

Въ втората си статия (*Юридический Прѣгледъ*, 15-й марта 1894) слѣдъ като излагахъ бързото ра̀стение на расходний ни бюджетъ, азъ свършвахъ студията си, като заключавахъ, че бѣ необходимо да не увеличаваме вече данъцитѣ за да покриваме расходнитѣ си бюджети, а напротивъ „да намалимъ нѣкои отъ налозитѣ — като „десятъка и емляка върху земледѣлческитѣ имоти — „които тъй жестоко тежжтъ върху повечето наши селени. „Загубата отъ това намаление трѣбва до нѣйдѣ да се „навакса съ увеличението на патента върху по-замож„нитѣ ни граждани, които сега, сравнително съ селянитѣ, „сж легко обложени.“

Ди видимъ сега, какво е направено по наший данъченъ товарь, по прѣкитѣ данъци, които тежжтъ върху нашитѣ земледѣлци и по наший расходенъ бюджетъ отъ четире години насамъ. Да сравнимъ най-напрѣдъ данъчний товарь на 1894, съ оня на 1896 (за послѣднята 1897 година нѣмаме данни) споредъ дѣйствително събранитѣ данъци, както ги намираме въ приходний бюджето-проектъ за 1898 (за държавнитѣ данъци) и въ свѣдѣнията, доставени отъ окржжнитѣ управители и обнародвани въ дневницитѣ на Народното Събрание отъ послѣднята сессия, книга II, стр. 308—312 (за окржжнитѣ и общински връхнини):

			1894 г.	1896 г.
Държавни	прѣки данъци	лева	43.761.588	33.462.596
„	непрѣки „	„	22.682.148	24.674.761
„	бериии „	„	3.985.554	5.274.541
„	глоби „	„	1.079.829	849.388
	даждия всичко	лева	71.509.119	64.261.586
	Окржжни връхнини		3.363.005	1.920.105
	Общински	„	7.039.119	4.497.992
Даждия и връхнини всичко		лева	81.911.243	70.679.683

Въ общинскитѣ, разбира се, не влазятъ непрѣкитѣ градски и селски даждия. Нъ дори и да прѣдположимъ, че вслѣдствие закона за октроата отъ 1895, тѣ сж се увеличили съ около два милиона лева, то пакъ трѣбва да признаемъ, че данъчний товаръ въ 1896 е билъ съ около 9 до 10 милиона по̀ легкъ, — а при това и по̀равномѣрно распрѣдѣленъ — отъ колкото въ 1894.

Казвамъ, че е по̀-равномѣрно распрѣдѣленъ, защото, споредъ една подробна таблица, обнародвана въ дневницитѣ на Народното Събрание отъ сессията на 1894 (кн. II, стр. 863), до тогава нашето земледѣлческо население въ цѣлото Княжество е плащало прѣки данъци по 12 лева 65 ст. на человѣкъ, а нашето търговско съсловие само 6 л. и 15 ст. Тая вѣпиюща несъразмѣрность се намали съ мѣркитѣ, гласувани отъ Събранието въ сессиитѣ на 1894 и 1895, благадарение на които мѣрки прѣкитѣ даждия, които тъй жестоко тежехж до тогава върху нашитѣ земледѣлци, и тѣхнитѣ върхнини, се намалихж съ цѣли 15,332,442 лева. Че намалението достига тая цифра, излазя отъ слѣдуюшето сравнение на даннитѣ, доставени отъ окржжнитѣ управители и обнародвани въ дневницитѣ на Събранието (1897, кн. II, стр. 308):

	1894 г.	1896 г.
Прѣки данъци	39.103.561	28.295.543
Училищенъ налогъ	1.955.169	1.414.777
Окржжни връхнини	3.363.005	1.920.105
Общински „	7.039.118	4.497.992
Всичко:	51.460.859	36.128.417

Това огромно намаление на нашитѣ прѣки данъци, което за пръвъ и послѣденъ пжтъ се вижда въ България, е докарало до тамъ нашитѣ земледѣлчески прѣки даждия, щото тѣ до днесь сж значително по-низски отъ колкото бѣхж по врѣмето на съединението. Това става явно отъ слѣдующето сравнение между данъцитѣ, *събрани* прѣзъ 1886, 1887 и 1896 и данъцитѣ *вписани* въ бюджета за 1898, както го намѣрваме въ законитѣ за окончителното сключвание бюджетитѣ на 1886 1887 и въ приходний бюджетопроектъ за 1898:

	1886 г.	1887 г.	1896 г.	1898 г.
Позем. налогъ (съ лозята)	18.089.465	18.080.078	18.467.772	18.374.900
Емлякъ (сега само върху неземледѣлчески сгради)	4.416.306	4.398.610	2·071.723	2.100.000
Бегл. (нам. сега съ 20%)	4.846.516	5.103.608	4.526.356	4.750.000
Серчимъ (сега унищож.)	243.229	237.490	0	0
Пжтна повинность	1.002.799	1.094.383	1.111.275	1.100.000
Десятъкъ отъ гори	135.657	155.271	0	0
	28.733.972	29 069440	26,177.126	26.324.900

Разбира се, че при всяко сравнение на прѣки данъци трѣбва да се доказва, че облагаемитѣ обекти не сж се намалили. Азъ поддържамъ, че такова намаление на обложенитѣ съ горнитѣ данъци прѣдмѣти отъ 1886 до 1898 не е имало и ето ми доказателствата:

1. Въ брошурката *Статистически свѣдения за земледѣлческата производителность на България*, издадена въ 1892 г. отъ Министерствоео на Финанситѣ, се даватъ за 1890 данни, които азъ имамъ и за 1896 отъ сжщото Министерство, и ето сравнениего на по-главнитѣ видове производителни земи у насъ въ декари:

	1890 г.	1896 г.
Ниви	21.700.000	25.920 000
Ливади	3.120,000	2.753.000
Лозя	910.000	1.040.000

Въ 1886 пространството вѣроятно е било по-малко и отъ 1890.*)

2. Бройтъ на постройкитѣ, споредъ послѣднитѣ двѣ прѣброявания, се е увеличилъ отъ 546.472 въ 1888 на 551.232 въ 1893 (кой знае дали въ послѣдната цифра нѣма нѣкои опущения, сторени отъ неопитнитѣ прѣброявачи), а въ 1898 безспорно се е уголѣмилъ още повече.

3. Тъй сѫщо се е увеличилъ и бройтъ на овцитѣ и козитѣ отъ 1866 г. насамъ, както се види въ слѣдующата таблица, доставена отъ Министерството на Финансиитѣ.

		Овци.	*Кози.*
Прѣзъ	1886	6.499.887	1.167.449
„	1887	6.871.949	1.203.985
„	1888	7.164.072	1.303.023
„	1889	7.284.579	1.399.640
„	1890	7.137.267	1.447.414
„	1891	7.060.598	1.384.983
„	1892	6.894.573	1.332.781
„	1893	6.863.781	1.265.626
„	1894	6.687.516	1.076.785
„	1895	6.870.086	1.074.704
„	1896	7.220.256	1.171.787
„	1897	7.461.257	1.256.637

*) Деветь мѣсеца слѣдъ написванието на настоящата статия, Статистическата ни Дирекция обнародва резултата на първата ни Земледѣлческа Статистика. Споредъ тоя резултатъ, въ 1898 г. сме имали засѣти 2.025.131 хектара земя, безъ искуственнитѣ ливади. Вслѣдствие на владѣющата у насъ триполна система, трѣбва да прибавимъ $^1/_3$ за да имаме цѣлото пространство на нашитѣ ниви. Това пространство въ 1898 е било, слѣдователно, около 30.386.960 декара.

4. Срѣднитѣ годишни пазарни цѣни за 100 килограмма храни тъй сѫщо не сѫ по-долни въ 1897, отъ колкото бѣхѫ въ 1886, както става явно отъ слѣднето сравнение, направено въ Статистическата ни Дирекция:

		1886 г.	1897 г.
Пшеница	лева	14.50	15.34
Ръжь	„	11.12	10.25
Ячемикъ	„	9.81	9.53
Овесъ	„	8.50	8.48
Кукурузъ	„	10.61	9.59

Сѫщеврѣменно съ намалението на землелѣлческитѣ прѣки данъци*), увеличи се данъкътъ върху занятията на по-заможнитѣ граждани въ слѣдующитѣ размѣри:

	По старий законъ.	По новий.
	лева.	*лева.*
Свободни занятия (максимумъ)	200	500
Търговски „ „	200	600
Банкерски „ „	200	1.500
Застрах. Дружества „	500	3.000
Чинов. и рантиери (върху прих)	2%	6%
Прѣдприемачи (върху прѣдпр.)	2‰	8‰

По новий законъ отъ 1894 се освободихѫ отъ вся-

---

*) По нашитѣ прѣки данъци, както тѣ сѫ днесь, не безинтересни ще бѫдѫтъ, мислѭ, слѣднитѣ свѣдѣния:

1. Споредъ една таблица, която имамъ отъ Министерството на Финансить, поземлений данъкъ се пада тъй:

а) На декаръ работни земи въобще срѣдне по лева $0.50\frac{1}{5}$
б) „ „ лозя „ „ „ $2.59\frac{7}{10}$
в) „ „ гори „ „ „ $0:02\frac{33}{100}$

2. Данъкоплатцитѣ, които плащатъ тоя поземленъ налогъ, се распрѣдѣлятъ, споредъ друга една таблица, изработена за 1896 отъ Министерството на Финансиитѣ, както слѣдва:

Плащатъ до	10	лева	включително	274,888	душь
„ „	20	„	„	142.169	„
„ „	30	„	„	89.839	„
„ „	50	„	„	96.815	„
„ „	100	„	„	75.171	„
„ отъ	100	„	на горѣ	24.373	„
Всичко плащатъ поземлений налогъ				703.254	„

какъвъ данъкъ върху занятията (освобождения, които не фигуриратъ въ закона отъ 1885) авторитѣ и прѣводачитѣ, работницитѣ надничари и въобще всички, които по добива отъ работата си не могжтъ да се обложжтъ съ по три лева.

На по-заможнитѣ градски данъкоплатци се наложи още нѣщо съ увеличението на акциза и митата. По тоя начинъ распрѣдѣлението на данъцитѣ станж още поравномѣрно, тъй като твърдѣ незначителна часть отъ увеличенитѣ акцизи и мита се плаща отъ селянитѣ. И, наистина, отъ акциза чашата ракия и шолътъ кафе по селата не сж подскжпнжли. Напротивъ, цѣната на пакета тютюнъ се намали отъ 30 на 20 стотинки.*) Съ уве-

---

Споредъ тая таблица, $58\frac{1}{2}$% отъ платцитѣ на поземелний данъкъ не плащатъ повече отъ 20 лева на година и, слѣдователно, по *единъ левъ само* ($5\frac{2}{3}$) за застраховката противъ градобитнината.

3. На 6-тѣ бивши источно-румелийски окржга прѣкитѣ данъци въ 1896, споредъ горѣспоменжтитѣ данни на окржжнитѣ управители, сж се въскачвали на лева 8.925,118, а въ 1885 г. споредъ послѣдний бюджетъ на бившата Източна Румелия, на 44.300.000 гроша (съ *шарабъ-гюмрука* и десятъка отъ гори, нъ *безъ* кжрджалийскитѣ) или близо 9.850.000 лева.

4. Горнитѣ земледѣлчески данъци, заедно съ данъка върху занятията, се въскачватъ днесь за цѣла България на около $29\frac{1}{2}$ милиона лева, а въ турско врѣме, само на дунавский вилаетъ прѣкитѣ даждия сж се въскачвали, споредъ Baker (Turkey in Europe, 1877) на около 40,000,000 лева, а споредъ г. Иричека (Das Fürstentum Bulgarien, стр. 266) на около 36—37 милиона лева.

*) По акцизитѣ, тъй трудно извеювани у насъ, подиръ една жестока борба съ силни чужди противници, не ще бжде излишно да се каже и слѣдующето:

1) Ако сравнимъ 1886 съ 1898, както направихме за прѣкитѣ данъци, ше намѣримъ че цѣнитѣ на прѣдмѣтитѣ, обложени съ тѣхъ, не сж увеличени. И дѣйствително, ето тия цѣни (нѣкои отъ тѣхъ се намѣрватъ и въ таблицитѣ на Статистическата Дирекция), както има добрината да ми ги даде г. Ил. Соколовъ, познатий търговецъ съ колониални стоки въ София:

		1886 г.	1898 г.
Дървено масло	оката лева	1.80	1.60
Кафе	„ „	2.85	2.20
Свѣщи спармац. кассата 5 кгр.	„	10.—	7.50
Цетролъ „	„	12.—	9.—
Захарь „ 50 „	„	38.—	35.—
Кибритъ 200 дуз.	„	57.—	58.—

личение на непрѣкитѣ даждия даде се еластичность на нашия приходенъ бюджетъ, направи се възможно увеличението на държавнитѣ приходи успоредъ съ увеличението на народното благосъстояние и българский фискъ тръгнж по пжтя на фиска на всичкитѣ напрѣднжли държави. Защото, каквото и да говорятъ нѣкои въ полза на прѣкитѣ данъци (опрѣдѣлението на които въ страни съ буйни партизански страсти дава поводъ на възмутителни несправедливости), най-либералнитѣ и добри устроени страни черпятъ незначителна само часть отъ своитѣ приходи отъ тѣхъ. Ето ви данни отъ бюджетитѣ на нѣкои държави за 1897:

		Цѣлий бюджетъ.	Прѣки данъци.
Съединени-Държави	долари	409.475.408	0
Англия	лири	103.949.885	18.080.000
Руссия	рубли	1.413.971.088	97.823.628
Франция	франка	3.331.901.956	514.693.375
Италия	„	1.685.373.752	482.821 800
Белгия	„	386.923.178	52.792.000
Румжния	„	215.153.000	33.610.000
България	„	83.425.000	33.731.145

Въобще може да се каже, че въпрѣки увеличението и на митата отъ 8 на 14$\frac{0}{0}$, почти никоя чужда стока не е подскжпнжла отъ 1896 г. и че, слѣдователно, и животътъ не е станжлъ по-скжпъ отъ тогава насамъ.

2) Акцизитѣ и въобще непрѣкитѣ данъци нѣматъ връхнини, та и по тая причина е невѣрно твърдѣнието, че у насъ нѣмало облегчение, защото прѣкитѣ даждия се замѣстили съ непрѣки.

3) Непрѣкитѣ се плащатъ и отъ чужденцитѣ, които, когато сж установени въ България, плащатъ вече (пакъ благодарение на една упорита борба, благополучно свършена прѣди двѣ години) и прѣки даждия, но които, когато дохождатъ у насъ за малко само врѣме, не могжтъ да плащатъ нѣщо на страната, гдѣто печелятъ, освѣнъ въ видъ на непрѣки данъци.

4) За непрѣки данъци никому чергата не се продава, защото всякой споредъ нея черга се простира.

5) Най-послѣ,—при всичко че тоя въпросъ не влазя въ рамката на настоящата статия—акцизитѣ оказахж едно безпорно благотворно влияние върху напрѣдъка на нѣкои наши производства, особно лозарското.

Франция и Италия намаляватъ тая година още повече свойтъ поземеленъ данъкъ и загубата отъ това намаление очакватъ отъ приходитѣ отъ косвеннитѣ данъци.

Описаното до тукъ прѣобразувание на нашата данъчна система станж възможно вслѣдствие на намалението на расходний ни бюджетъ. Той, както помнятъ читателитѣ ни, бѣше се качилъ въ 1894 на лева 102.270.982. Тая година, слѣдъ като слѣзе лани на 83.425.000 лева, той се е установилъ на 84.557.713 лева. Истина е, че въ бюджета на 1894 има сумми, които не фигуриратъ въ оня на 1898. Нъ и въ тоя послѣдний има расходи, които не сж вписани въ бюджета на 1894. Трѣбва, слѣдователно, да спаднемъ и отъ единий и отъ другий тия сумми, за да можемъ да направимъ едно справедливо сравнение. Почваме съ бюджета на 1894—

			лева 102.270.982
Спадаме:	1) За насичание монетитѣ	10.300.000	
	2) „ държавната печатница	895.088	
	3) „ мината Перникъ	578.386	
	4) „ държав. желѣзници	4.548.008	16.321.572
		Оставатъ лева	85.949.410

Заминаваме на бюджета за 1898—лева			84.557.713
Спадаме:	1) За погашение заема 1892	1.369.200	
	2) „ лихва „ „	2.240.820	
	3) „ училища повече	978.680	
	4) „ направа шоссета	158.000	
	5) „ субсидия по градобит.	500.000	
	6) „ междуселска поща	257.787	5.504.487
		Оставатъ лева	79.053.226

Между спаднжтитѣ сумми отъ бюджета на 1898 не сж турени нито повечето пари за храната на войницитѣ, вслѣдствие подскжпванието цѣнитѣ на продуктитѣ, всичко 1.400.000 лева, нито разни други сумми,

които могжтъ да се оспорятъ, като непроизводителни. И при все това, бюджетътъ на 1898 се намалява на лева 79.053 226, и излазя съ 7.000.000 лева по-малъкъ отъ оня на 1894.

И нека се не заборавя, че тоя редовенъ бюджетъ не се увеличава, както по-прѣди, съ непосилни свърхсмѣтни кредити. Прѣзъ послѣднитѣ три години се е похарчило за свърхсмѣтни нужди едва четвъртината отъ това, което едно врѣме се харчеше за една година. И дѣйствително, свърхсмѣтнитѣ кредити въ 1892 г. сж били 24.582.676 лева, а отъ сессията на 1894 г. до сессията на 1897 год. сж били иждивени за свърхбюджетни нужди само 4.807.639 лева. Важно е още, че за такива нужди израсходваното прѣзъ тия четире години не се е земвало отъ суммитѣ за постройката на желѣзници и портове, както това се доказа най-категорически въ послѣднята сессия. И най-послѣ, то се е похарчило за цѣли, тѣсно свързани съ международното положение и отбраната на България, посрѣдъ едни движения—като арменското и македонското—и една война въ наший полуостровъ, каквито ние не бѣхме видѣли отъ 1885 г. насамъ. Нашиий бѣденъ данъкоплатецъ иска наистина да се не распилява тъй-трудно спечелваната отъ него пара, нъ не по-малко, струва ми се, иска да има добра въоржжена сила за да му брани колибата, била тя и съ единъ само прозорецъ.

Тоя единъкъ прозорецъ, това единственно око на наший циклопъ-селянинъ, трѣбва да ни прави скромни и смиренни, каквито успѣхи и да сме направили въ намалението на данъцитѣ. Много и много още ни остава да вършимъ, въ финансово и въобще въ економическо отношение, додѣто ний имаме въ страната си 113.968 домове съ *единъ само* прозорецъ и 476.154 прозорци затулени съ *книга.*

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 02814 7109

DO NOT REMOVE
OR
MUTILATE CARD